

84 (2Poc = кара) 6-4

Кар: 4994

с 16

1

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ КУЛИНА

ТЮШЮНЮУ

Сылпагъарланы Кулина

ТЮШЮНЮУ

Хапарла бла джомакъла

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА
КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК, 1993

84 (2 Рос-Карв) 6—4
С 16

Китабны суратларын *Сиряк Л. И.* салгъанды.

Кар: 4994

С 16

Салпагарова К. А. «Постижение». Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1993—176 с.

ISBN 5—7644—0711—7.

Сборник «Постижение» состоит из рассказов и сказок поучительного характера. В них в юмористической форме высмеиваются человеческие пороки: жадность, тупость, самодовольство, завистливость, лицемерие, ханжество, хвастливость и т. д.

Рассказы рассчитаны на учащихся среднего и старшего возраста, родителей, учителей и других категорий.

84 (2 Рос-Карв) 6—4

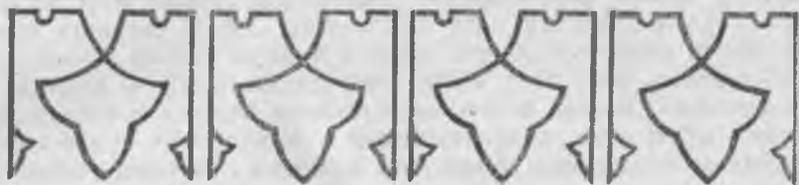
С 4803280400—25
9П1(0,3)—93 без объявл.

ISBN 5—7644—0711—7

С

Карачай-Черкес республика
китаб басма, 1993

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

*(КЪАРТЛА АЙТЫУЧУ ЭМДА КЕСИМ
КЁРГЕН, ЭШИТГЕН ХАПАРЛАДАН)*

Махтасанг...

Джууукъ джетген джаш тилегенди да, Гардыу деб бир къыз бир ариу кийиз бёрк этгенди. Акъ кра джюнден этилиб, чыммакъ акъ бёрк. Кенг этеклерине, белине-тёппесине ариу шайтан чалыу тигилиб. Башында бары-джогуу билинмезча, джукъа, дженгил бёрк. Четени бла тамчы агъызмай суу ташырлай, уста басылган къаты бёрк. Аяз къакъса, ой-нагъанына къараб турурча, тёппесинде окъа чачакъчыгы.

Къысхасы, джетген джаш тойгъа кие турурча, айбат, омакъ, сюрючю джаш тауда-тюзде кьерча, джелде-къузда кьерча, деменгили бёрк.

— Чомакъай, къарнашым, ма, къууанчха кийиучю бол, сау джырт! — деб, алгъыш этиб бергенди Гардыу бёркню.

— Ой, сени къууанчынга кийиб тепсейим мен муну бла! Сау бол, эгечим, кёб джаша! — деб къууанганды Чомакъай. — Мынга къара, бу алаамат затха! Къалай да эталганса былай?! Адам муну кёзю къыйыб кияллыкъ да тюлдю. Вир адамда быллай бир усталыкъ да къалай болады! Бармакъ учунда бу чемерлиги болган къызны табалган джаш аны ёмюр дуниясында къол азында тутсун! Быллай кызгъа тыйыншлы джаш да не барды, не джокъду! Бар эсе, бир барды, джокъ эсе да, джокъду! Быллай эгечим болуб, мени не хатам барды!..

— Ай, Чомакъай! — деб аны сёзюн бёлгенди Гардыу. — Мени махтасанг, джашланы къатында махтай тур!..

КЪОЛ КЪЫСЫУ

Бурун джаш саламлашхан заманында джаратхан кызыны кълун кысхан адет болгъанды. Джаш, кызла бла саламлаша, къл тутта келиб, бирини кълун тутхан заманында кысаракъ этди эсе: «Мен сени джаратама!» — дегенлиги болгъанды. Башла бармагы бла къл аязындан басаракъ эте эсе: «Мен сени джаратама, сен а къалайса?» — деб соргъанлыгы болгъанды. Алай бла кыызгъа сагъыш этерге, джашны халисине эс ийиб къараргъа, сынаргъа мадар берилгенди.

Бир уллу тойгъа хоншу элден кълнакъ джашла келгендиле. Джашла тойда тизилишиб тургъан кызланы къллары тутта келгенлей, аланы бири бир кызны кълун кысханды. Ойнары келиб, кыз да аны кысханды. Кыз кълун асыры къаты кысхандан, «ах!» деб, джаш алайда джерге чегелеб кългъанды, — кыз, кючлю кыз болуб, эслемей, къатыракъ кысыб джибергенди.

Хар ким сейирсиниб, джашха къарагъандыла, джаш а, джунчуб, джерге къарагъанды. Джашны джунчутханына сокъураныб, башын алыргъа, кыз алай айтханды:

— Кълый, кълнакъ, кълый, джюзюгюмю излеб кълыйналма да кълый, артда табылыр!..

— Ол не сездю, къарайыкъ, ансы артда кълайдан табылыкъды?! Тас болмасын! — деб, кълатларында джашла да джерге-джерге ийилгендиле.

Кыз, эслетмей, джюзюгюн къл аязына кысыб, энишге ийилиб:

— Башмагыма тюшген кереме! — деб, андан «алгъанды». Алай бла, кызны дюргенлигин да, джашны зыкылыгыын да алайда киши эслемей кългъандыла.

ЭМ КЪЫЙЫН ИШ

Алгъын, техника-эзге болмай, болгъан ишни барын да кълдан этген заманда, талай колхозчу тишируу, сау айны гардошха чага этерге джюрюб туруб, ашхы арыгъандыла. Бир кюн, кюнорта азыкъгъа тохтагъан кълуюде, ушакъ эте келиб, бири:

— Хай-хай-хай! Белим юзюлюб кълалады да! Дунияда гардошха чага этгенден эмгек а джокъ кереем! — дегенди.

— Чага этген — ол неди! Белинги бюгюб, тюрт-мюрт эте бараса. Тёрт бюклениб гардош джыярыгыбызны кълонге

бир кѣргюзчю. Андан кыйын дуняда бир иш болмаз, — дегенди бири да.

— О кѣюгъуз-кѣой! Чага, дырын, гардош деген — бары да неди! Дуняда эм кыйын иш ала тюлдюле, эм кыйын иш — джашауду, джашагъандан кыйын зат джокъду! — дегенди Гыдыу да.

Ханны эринчеклери

Тири адамны — кѣолу уста, эринчекни — тили уста деб, бир хан, кѣз ача турургъа деб, юч эринчекни тутханды.

Бир-бирде хан бла ушакъ этгенден озуб, эринчекле башха джукъгъа джарамангъандыла.

Бир кюн джай, юч эринчек да барыб терек тюбюнде джатхандыла. Бири, джата туруб, бир заманда ёрге къараса — бутакълада кыш-кызыл алмала башларындан энишге-энишге салыныб тура.

Алма ашары келиб, алай а узалыргъа эриниб, бир эринчек:

— Э-эй-я, бусагъатда ол алмаланы бирери бирерибизни аузуна тюшюб къалсала, къалай иги боллукъ эди! — дегенди.

— Айхай, алай болса, бек да иги боллукъ эди! Алай а ким узалыб алаллыкъды ансы! — дегенди экинчи эринчек да.

— Хай-хай-хай! Эринмей, алай къалай айталдыгъыз! — дегенди ючюнчю эринчек да.

Къызла, неме кюлесиз?

Машукъ деб бир тынч джаш кѣошдан энгенди да тойгъа баргъанды. Ала кѣре турмагъан джангы джаш келгенинде, къызла кѣшмуш болгъандыла, бир-бирлерине кѣз кысыб, аякъ басыб, кюлюрге къалгъандыла: джаш халахостаракъ джаш болгъанды, кийимлери санларын къабмай, ышым бауу, белибауу, тюймеси-илгеги таб джарашмай, бѣркю кѣзлерине тюшерек; санларын да ариу къатдырыб тутмай, бираз гѣбелирек.

Къызланы кѣшмушларын эслеб, джаш джунчугъандан артыкъ да бек чагъылгъанды, къатышханды. Къызла тохтамагъандыла.

Сора Машукъ алай айтханды:

— Къызла, сиз мени неме кюлесиз? Сыфатыма кюле эсегиз, аллахха кюлесиз! Кийимиме-кийгениме кюле эсегиз, ана-

ма кюлесиз! Сөлешгениме, халиме кюле эсегиз, керти да менге кюлесиз!

Къызла уятлы болгъандыла да кюлгенни, къушмушну къойгъандыла. Кеслерин эсгериб, тойгъа джарашхандыла.

Шекер сатлыгъы болурму эди?...

Тюз ишленгенден озуб, эркиши керексизге джунчуучу болса, бурун аны хомухха санагъандыла. Ол себебден, джаш къыз кёре келсе, къыз да, къызны джууукълары да джашны къалай бла да джунчутуб, джунчуса, къалай этеригине къараргъа суйгендиле. «Джунчутуу» ариу оюн-накъырда халда бардырылгъанды, «лагъымлары», «къылыблары» накъырда чекден чыкъмагъандыла.

Бир джаш къыз кёре баргъанды, нёгерлери да биргесине.

Ол кёре баргъан къыз а гынттылы къыз болгъанды, къонакълагъа кеси шай салгъанды. Шай салгъанында, джашны нёгерлерине салгъан шайларына шекер атханды, джашны стаканына уа шекер атмай салгъанды. Шайымы шекери джокъду, шекер бер, дерге уялыб, шекерсизлей ичиб къоярыкъ болур, деб умут этгенди.

Джашла шай иче башлагъандыла да, къалгъанла ичиб тебрегендиле, къыз кёре келген джаш а бирчик уртлагъанды да, стаканын тепсиге салыб, андан сора ичмей, хаман къашыкъчыгъы бла стаканы уруб зынгырдатыргъа къалгъанды.

Къыз стаканы зынгырдагъанын эшитмегенча этиб тургъанды.

Джаш дагъыда хайда зынгырдатханды стаканы. Къыз, ышарыб:

— Ий, къызла, бир къонгурау таушчукъ барды, пошт пайтон келе тура болурму эке, бир къарасагъыз а! — дегенди. (Бурун почтаны почта джюрютюучю пайтонла джюрютгендиле, атланы боюнларында уа къонгураучукълары болгъанды).

Къыз алай айдханлайына, джаш да:

— Ай марджала, керти айтады, чабыгъыз да, шекер сатлыгъы болурму эди, аны да бир сора келигиз! — дегенди.

Бары да кюлгендиле да, къыз да джашны стаканына шекер атханды. Аны таб чамындан джаратыб, сёз бериб джибергенди.

Бир табакчык берсегиз...

Бир джаш, юч-терт нёгер да алыб, къыз кёре баргъанды.

Къыз кёре келген джашны уа сынамай, чам-накъырда бла джунчутургъа кюрешмей къоймагъандыла. Джунчуса, уялыб, айтырын-этерин джарты къойса, иш оюлгъанды, алай болмай айыбсыз къутулалса, келечи джиберирге, къызны алалыргъа болгъанды.

Биз айта башлагъан джашха, Магъауийге, къызны адамлары джарыкъ тюбегендиле. Къонакъ юйге олтуртуб, алларына тепси келтиргендиле. Тепсиге уа, чабдырыб келиб, отдан джангы чыкыгъан исси тары гырджын бла ташча къатыб тургъан бузлагъан сары джау гыртны салгъандыла.

— Исси хантны сууутмай, татыуу бла ашагъыз, къонакъла! — деб шапалыкъ этген джашла къонакълагъа гузаба теджегендиле. Башхала да ким эшикден, ким тешикден, терезеден къарагъандыла.

Къонакъла къабарыкыгъа узала башлагъандыла, алай а джоллары болмагъанды: кышхыда гёзенден джангы алынган бузлагъан джау, гырджыннга джагъылгъан огъай, къашыкыгъа да илинмегенди. Исси тары гырджын а къолларын да къум кибик ууалгъанды, анга джау джакыгъан огъай, алайлай да, ауузларына джаусуз да элталмагъандыла.

Магъауий нёгерлерини дыгаласларына кёз джетдиргенди да, сабийлеча, гырджынны умур этиб, аман кюнлю бола тургъанларына кюллюю келиб, шапа джашха бурулуб:

— Джаш, чаб да манга бир табакчык алыб бир кел! — дегенди.

Шапа джаш табакчык келтиргенди.

Магъауий кезлик бычакчыгы бла джаудан джонуб-джонуб, аякчыкыгъа къуйгъанды. Юсюне исси гырджындан чанчыб эритгенди, ашыкмай къашыкъ бла ашагъанды, нёгерлерини азабларына ууакъ ышара.

Къарагъанла сейирсингендиле, Акъыллы джаш, бу къайда да баш кечиндирлик кёреме, кесин да, юйон да аман этдирлик тюлдю деб, къызларын бергендиле.

Келечини сёзю—кебек

Боташладан бир джаш Сылпагъарлагъа, къыз гилей, келечиле джибергенди. Келечилени тамадалары, Талгыр деб бир киши, сёз башлаб, къызны адамларына алай айтханды:

— Эй, Сылпагъарлары, «келечиге ёлюм джокъду» да, билгенибизни айтайыкъ, деб келгенбиз. «Келечини хурджунлары — ётюрюкден толу» да дейдиле, «келечини тили — чёбно терек этер, бюртюкню бёрек этер» да дейдиле. Алай а джалгъан тиллиге — джетмиш налат, бояу тиллиге — сексен налат. Биз аладан тюлбюз. Боташ улу менме деб, Боташ улугъа къыз тилейме деб, къарнашымы керексиз махтарыкъ толме. Аны махтауу, — алай айтханыма айыб этмегиз, — юсюндеди. Джаппа-джангыз бир айтырыкъчыгъым — джашыбызны тюз болуму, халиси былайды:

Джылы бла джаш болса да, иши бла баш болуучуладанды, юйюню ара багъанасыды, тенглери — темир дагъанларыды. Иште аллына адам иймейди, чабыр бауун чурум этмейди. Этер ишин артха созмайды, бытбыт этиб, джарты къоймайды. Атасына джетдирмей, кеси къош туталады, этген иши сёгюлмей, ишин тамам баджарады. Кёкде баргъан къанатлыны сермеб къанатындан тутуучанды, сууда баргъан ыргъайны сермеб белинден буууучанды. Ташны кысыб, суу чыгъарыб, суусаб малын сугъарады, бакъгъан тайы чарсха чабыб, баш ёчлени алалады. Аны миннген аты джолгъа чыкъса, ташсынмайды, сюрююнде кютген малы чауулада абынмайды. Аны табышлыгъы чунгкъул ийнекден гадура толу сют сауады, хар бир къотур токълусундан — бир джамчылыкъ джюн алады. Алай а тууарында — чунгкъул джокъду, ууагъында — къотур джокъду. Къолу узунду, тили кълсхады, кёзю джитиди, аягъы дженгилди, джюреги таукелди, джюрюшю — эслиди, дюрюсю — дюрюледен кенгди, муратлары тау башлагъа тенгди. Ишленмеклиги былайды: сёзде, иште тенгин тюртмез, тегерекге кёзюн сюзюб, чакъыргъан бла бериб кетмез; сагюнджюсю болгъан кёрюб, джюгюн алмай, озуб кетмез, онгсуз кёрсе, сыртын буруб, кёрмегенча, тайыб кетмез. Кёрген къызгъа кёз ойнатыб, джелтоб сёз бла намыс джоймаз, халал иште харам болуб, бет ташламаз, айыб алмаз. Намысха, бетге бек талашхан а эркишлик — аны юсюнде, джууукъ кёллю, ариу тилли, тенг тутмакълыкъ — аны юсюнде. Суу дегеннге бал узатқан сизни къызыгъыз — джюрегинде! Аны юйюне кирген келин — джаугъа атылгъан бёрек болур, бачхасына тюшген урлукъ — хансла ичинде терек болур...

Келечи андан да бек къызыб тебрегенинде, къызны ана къарнашы, аны сёзюн бёлуб, соргъанды:

— Къонакъ, аны ангыладыкъ. Джангыз бир сорлугъубуз: хулгугъа оноу этемиди?

— Огъай!

— А, да сора сёзюнге кьулакь иерге боллукьду...

Алай бла, джашны тиширыу ишлеге сёз кьошуб, тиширыуну джунчутмазына ийнанганларында, кьызларына сёз тауусуб ийгендиле.

О Бадина, кьайры бараса?

Бурун заманда Кьъарачайда, джашны, кьызны кесине соруб да кюрешмегенлей, джууукьлары кеслери ушатхан адамгъа сырындырыб кьояргъа ёч болгъандыла. Кюеулукню, келинликни кзуру джаш, кьыз кеслери тюл, аталары, аналары, джууукьлары бары да сайлагъандыла.

Бадина деб бир джаш тиширыучукь, баш иесинден айырылыб келиб, ата юйюнде тургъанды. Сабийи-ёзгеси болмагъанды: айырылсала, сабийле аталары бла кьалгъан, — адет алай болгъанды.

Джууукьлары Бадинаны экинчи кере юйлендирир кьайгъыгъа киргендиле. Бадина бла эки кьарнашдан туугъан джаш, Байрамукь, бир кюн, Бадиналагъа келиб:

— Мен бир асуулу адамны билеме. Тул кишиди. Джалан адамды, сыдыргъы. Кеси да бек ушагъыулу адамды. Бир джарашыу тиширыу таб манга деб, кьадалыб турады. Бадинаны анга бермей амал джокьду, — деб оноу джасагъанды. Бадинаны атасы-анасы тынч адамла болгъандыла да, Байрамукьгъа:

— Да биз огъай демейбиз, кеси унай эсе, барсын, — дегендиле. Былай да былай деб, ол оноуну Байрамукь Бадинагъа тизгенди.

— «Бир кере ауузу куйген» Бадина сагъышланнганды. Кьоркзуб:

— Айхай, сиз алай айтханлыкьгъа, танывагъан, билмеген адамыма кьалай хо деб кьоярыкьма, кьалай болур, кьайдам? — деб, унамагъанды.

— Айюнге, Бадина, мен танывагъан, мен билген болмаймыды санга?! — деб сейирсингенди Байрамукь. — Огъесе манга ышанмаймыса?

— Ышанмагъанлыкь этгеним джокьду, алай болса да кёзюму кьыйыры бла бирчик бир кьараб кёрюрге сюе эдим, — дегенди Бадина.

— Энди кьыз келирге, ол да джаш джаш тюл, сен да юйден бир кере чыкьмагъан кьыз тюл, уяла, кьубула турурча. Алай болса да чырт да болмай эсенг, кёрюзейим. Ол

кыйын иш тюлдю. Ол джукъ да билмей тургъанлай огъуна кёргюзюб къояйым аны санга, — дегенди Байрамукъ.

— Айхай, алай этсенг а! Ансы, уялмай, къараяллыкъ да тюлме, — дегенди Бадина. Байрамукъ план салгъанды:

— Энди бусагъатдан, — дегенди, — биз кюнорта намазгъа бара башларыкъбыз. Алгъа баргъанла, межгит аллына джыйылыб, лахор этиученбиз. Эртдеракъ барыб, мен алай эркишиле бла межгит аллында мычырма. Мени кёргенлей, кюеулюк олсагъатдан келиб манга салам берир. Мен аны алайда, межгит аллында, ушакъгъа тутарма да, алайда чёгюб, биз сёлеше турурбуз. Сора сен, биргенге да бир нёгерчик ал да, межгитни баш джаны бла баргъан джол бла ары оз да кет, сора бери айлан да тюб джаны бла келген джолну кел; иги кёлюнг бичгенча, къарай-къарай озарса да келирсе. Мени бла ушакъ эте тургъан ушагъыулу киши ол боллукъду. Ма алай кёрюрсе да къоярса.

Межгитни эки джаны бла да болгъандыла джолла. Бадина, бир сабий нёгерчик да алыб, Байрамукъ айтханча, межгитни къаты бла ары озуб тебрегенди, сёз бегитгенлерича, баш джаны бла.

Байрамукъ да, айтханыча, кюеулюк киши бла ушакъ эте, межгит аллында чёгюб тургъанды. Бадинаны ары озуб баргъанын кёргенди да, Бадина, башын да энишге ийиб, арлакъчыкъ баргъанлайына, секириб туруб, ызындан къычыргъанды:

— О Бадина, Бадина, къайры узайыб кетиб бараса? Болду энди, болду, къайт ызынга, къайт!

Алайда джыйылыб тургъан эрикген халкъ да, кюеулюк да бурулуб Бадинагъа къарагъандыла.

Джунчугъандан, джерни тешиги болса кириб кетерча болуб, аллына атлаялмай, ызына айланыб, Бадина юю таба хайда джумулгъанды. Киши таба бурулуб да къараялмагъанды.

Бадина юйге келиб, Байрамукъгъа дунияны къуя тургъанлайына, Байрамукъ да кюле-кюле келгенди. Аны кёргенлей, Бадина юсюне джаннганды, ай, алай, былай боллукъ, сени бюгюн манга ол этгенинг, джазыкъ башымы тёрт дуниягъа азыкъ этиб, бедиште къюуб, — деб, — не ишинг эди ол? — деб.

— Да не этеригем, асыры узайыб бараенг сора? — деб кюлгенди Байрамукъ. Алай бла, къарнашыны оюнчулугъу амалтын, Бадинаны къараб кёзю да кёрмеген адамына бериб ийгендиле.

Сынау

Бир хан алай айтханды:

— Къолума суу къуя билген джашха кызымы берликме!

Ханны ол айтханы тёрт дунягъа джайылгъанды. Аны эшитген джашла къош-къош ханнга келиб башлагъандыла. Хан алагъа, «къолума суу къуй!» — деб, къумгъанны тутдуруб, ала да ханны къолуна суу къуюб онгдурмай, хан хар келген-келгенни барын да бедишлик этиб кыстаб баргъанды. Энди не бу ханлыкъда, не хоншулада бир къолгъа суу къуя билген джаш джокъ эсе, бу не сейир дуняды деб, халкъ сейирге къалгъандыла. Ханнга кюеу табылырындан тюнгюле башлагъандыла.

Бир кюн, бир къолайсызыракъ атха да миниб, юсю-башы да алай омакъ да тюл, бир джаш келгенди. Бир тюз сюрюучюню джашы.

— Хан, эркинлик берсенг, мен суу къуяр эдим да санга бир къол джуудуруп эдим!..

Аны эшитиб, халкъ кюлгендиле.

— Эй, джаш, сен огъай, бери ханланы-бийлени джашлары да бурун уруб кёргендиле, иш тындыралмагъандыла ансы! Къой, бедишлик болма да кет да къал! — дегендиле.

— Къайгъырмаз! — дегенди джаш. — Мен да адамла бла ёсгенме, ёмюрюмде атамы къолуна бир суу къуюб, къол джуудургъан төрем болгъан болур!

— Нек кет да къал дейсиз? Джаш адамны бетин къакъмагъыз. Кёрсюн болумун! — дегенди хан. Джетдириб джашны къолуна къумгъанны тутдургъандыла.

Хан къол джууа, джаш да анга суу къуя башлагъандыла да, хан, къолларын таздан тайдырыб кетиб, бир джанында тутханды. Джаш а сууну тазгъа къуйгъанды да баргъанды, къумгъанны ханны къолларыны ызындан элтирге унамагъанды. Хан джашха джити-джити къарагъанды, — болмагъанды, ханны къоллары бир джанында, къумгъандан суу къуюлгъан — тазгъа.

Хан, чамланыб:

— Джаш, сууну къайры къуйгъанынгы кёрмеймисе?! — дегенди.

— Нек кёрмейме, кёреме, мен къуюлдукъ джерине къуа турама! — дегенди джаш.

• — Да сора алай анда төге турма да къолларыма къуй!

— Къолларынга къуярымы сюе эсенг, тутар джеринге тут! Мен къуяр джериме къуя турама! — дегенди биягъы джаш.

— Ыхы-ы, ол кѡадар келген кѡудрет адамны ичинде сынгар сен билдинг айтырынгы да, этеринги да. Ансы, кертда ханды деб, мен кѡолуму кѡайры тутсам, ары кѡуюб, мен да таздан тышына тутуб, сууну джерге бардырыб тургѡанбыз. Сен хорладынг! — дегенди хан. — Сени бла сѣлеширге, кенгеширге да боллукѡду, мени кѣлююю алама деб, терсине тѣнгерерик тѡлсе!

Алай бла, хан кѡызын ол джашха бериб, кѡеу этгенди.

Кѣзюме тѡтѡн киргенди

Бурун заманда джаш, эки-юч нѣгер да алыб, кѡызыны юйюне кѡонакѡгѡа тѡшюб, ала да джаш-кѡыз джыйыб, той-оюн этиб, ашатыб, ичириб, алай бла джаш кѡызыны кѣрюб, танышыб, кѡызыны адамлары да джашны кѣрюб, сынаб, андан сора арада келечиле джѡрюгендиле.

Бир кѡызыны кѣре, джашла келгендиле. Кѡыз бир кесек чарт-гуртуракѡ кѡыз болгѡанды да, адамлары кѡоркѡгѡандыла: джаш аны алайлыгѡын эслесе, джаратмай кетер деб. Сора кѡызгѡа былай юретгендиле: сѣлешмезге кѡреш кѡонакѡла болгѡан заманда; асыры намыслыдан, уялыб сѣлешмейди дерле да кѡоярла, ансы, серинге урдуруб палах этерсе, джукѡ айтама десенг. От эте, от аллында чѣк да тур.

Кѡонакѡла келгендиле. Чабышыб кѡонакѡлыкѡ этгендиле. Отха кѡазанла асхандыла. Кѡыз да, айтханларыча, отджагѡада олтуртуб, сѣзге-башха кѡошулмай, отха отун атхан кибиб эте тургѡанды. Бир заманда шхууур бишгенди да, чоюндан этлени чыгѡара башлагѡандыла. Аны кѣргенлейине, кѡыз, ач болуб тургѡаны бла, тѣзалмай, секириб ѳрге кѡобханды. «Эй, бу бир ишленнген кѡыз болуб, бизни сыйыбызны кѣрюб кѡоба тургѡанлыгѡыды», — деб джашланы кѣлерине алай келиб:

— Кѡобма, кѡыз, кѡобма, кѡыйналма, сыйлы бол, олтур! — дегендиле. Кѡыз, бурулуб джашлагѡа кѡарагѡанды да:

— Хо бир да, сизни атагѡызыны джаны ючюн, сизге кѡобама дейт бир да! Кѣзюме тѡтѡн киргенди да, аны ючюн кѡобама ансы! — дегенди. Ашарыкѡ ючюн кѡобхананы джѡудургѡанлыгѡы болгѡанды...

Аматти неед?

Эртде бир кѡатынны адам кѡараб кѡарамларындан тоймаз кибиб юч аруу кѡызы болгѡанды. Алай а ючюсю да

бир кесек тилкѡаууракѡла болгъандыла. Аланы алайлыкълары элге джайылмасын деб, аналары кызыланы тыш адам болгъан джерде сѡлешдирмей, тышына чыгъармай тургъанды.

Бир кюн кызыланы аналары къайры эсе да тебрегенди да, кызыларына къаты айтханды:

— Къызла, мен болмагъан заманда адам келгени болса, чыртданда сѡлешмегиз, джууаб бермегиз да туругъуз, кѡбулугъуз да! Сѡлешсегиз, эшитмедим демегиз!

Кетгенди аналары.

Ол кюннге къараб тургъанча, бу юйде бир ариу мѡлек кызыла бардыла деб эшитиб, аланы кѡре, джашла келгендиле. Келиб, джашла салам бергендиле, киргендиле да олтургъандыла. Сѡлеширге умут этгендиле, алай а кызыла джукъ айтмагъандыла. Огъай, хо дегенни башларын кымылдатыб билдирген болмаса, джукъ айтмай, тѡбен къараб, кѡбулуб тургъандыла. «Къалай намыслы кызыладыла была уа! Асыры намыслыдан, уялыб, сѡлешмей турадыла», — деб, джашланы акылллары алай болгъанды.

Къонакѡла да олтуруб, сериуюн лахорну бардыра, кызыла да не кѡбулалгъанларын кѡбулуб, бир талайны тургъандыла.

Ол кѡзюуде уа отха къайнаргъа сют асылыб тургъанды. Бир заманда тамада кызы сют таба къараса, сют кѡбюб, башына уруб, кетерге джетиб келе тура. Аны кѡрюб, чыдаямлай:

— Тют тетти, тют тетти! — деб кычыргъанды.

Аны эшитгенлей, ортанчы кызы:

— Чопий да чапий, чопий да чапий! — дегенди («Чолпу ал да чапыр, чолпу ал да чапыр!» — дегенлиги болгъанды).

Аланы къонакѡла тургъанлай сѡлешиб джибергенлерине ачууланыб, «амма айтхан не эди?» — дейме деб, кичи эгечлери:

— Амматти неед? Аматти неед? — дегенди.

Къарасала мен—джокъ...

«Кѡзюуюнде таш да джала, кѡзюуюнде кюн да сана», — хар затны кесини бир джарашхан, ушагъыулу кѡюннген заманы болады. «Кесин джарашдыра билген» деб бир кѡауумгъа, «хунагъа джарашмагъан ташча» деб бир кѡауумгъа бош айтмайдыла. Халкъны ариу адетлерин кѡре, эте билген адамгъа джарашыу адам, ишленнген адам дейдиле.

Ишленнген адам къайда да кесин таб, ушагъыулу тутады. Джашха-джаш, къартха-къарт, сабийге-сабий бола биледи, ким бла да ушагъы келишеди...

Бурун заманда келинликлени, кюеулюклени тойгъа къараб сайларгъа ёч болгъандыла — тойда джашны, къызны кесин тута билгени, джарашуулугъу, джарашуусузлугъу иги танылыб къалады, дегендиле.

Бурун адамла тойда-оюнда бир-бирини бетин къагъыуну, учуз этиуню, биреуню джюрегин сындырыуну, кеси кесин уллу кёллю тутууну, бурун кююрюуню адамлыгъы болмагъанлыкъгъа санагъандыла. Эшта, тойда тизилиб тургъан къызланы тамадалыкъ этген къыз тепсерге къыйырдан башлаб чыгъарыб баргъаны да ол оюмладан башланган болур. Джаш тепсерге арагъа чыкъса да, ким да болсун, къаллай джаш да болсун, къызла, шыбырдаша, бир-бирин тюрте турмай, къыйырдан чыгъыб тепсерге керек болгъандыла. Джашны ушатхан къызы, тепсерге суйген къызы бар эсе да, ол къызгъа кёзюу джетгинчи, сакъларгъа керек болгъанды, арагъа чыкъмай. Джашла, ол огъай, абезекге тизилселе да, къызла къыйырдан чыгъыб баргъандыла. Ол адет бузулмагъанды. Къызланы кимин сансыз этиб ийлыкъдырыу, кимин алгъа тутуб уллу кёллю этиуге джол бериуню унамагъандыла, ишленмегенликге санагъандыла. Джаш кеси сайлагъан бир къыз бла абезекге барыргъа талпыса да, барыб аны къызланы араларындан тепсерге тутуу ушагъыусузгъа саналгъанды. Ол не той тамадагъа шыбырдагъанды, той тамада, неда тенги ол къызны кёзюую джетсе, тепсерге тутуб, тепсей келиб, анга «берирча», неда, ол къызны, тепсей келиб, анга тутдурурча, неда кеси ол къызны кёзюую джетгинчи сакълаб, алай чыкъгъанды. Иги той тамада болгъан джерде энгда алайды. Алай болмай, джашла абезекге тизиле, тепчилдей, тесукъа эте келиб, къызланы араларында, сюрюуде союум мал сайлагъанча, къыз излеб тебреселе, ушагъыусузду.

Бир тойда аллай къарангыракъ джашланы къаууму болуб, къызланы кимин ортадан, кимин андан-мындан тута келгендиле да, бир тынчыракъ къыз къыйырда кеси джангыз къалгъанды, сюелиб. Эслеб къараса къыз, къатындагъыла абезекде чайкъала, ол да кеси джангыз сымпайыб тура.

Къыз ийлыкъгъанды. Бир аманлыкъ этгенча, джерге кирлик болгъанды. Адам эслейди деб къоркъуб, акъырын сыбдырылыб чыкъгъанды да ююу таба кетиб тебрегенди, кеси джангыз. Негери джокъ, ашыргъан, бар-кел деген джокъ, къуру кеси, сюрюуден бёлюннген токълуча...

Аны кеси джангыз сюелиб къалгъанын не той тамада, не башхала эсгермегенлерине джюреги къыйналгъанды, кюйгенди. Сагъыш эте баргъанды да кеси аллына сёлешгенди:

— Бары да, — дегенди, — мыллык атыб, эрлай-эрлай

чартлаб чыкдыла, ёмюрлери той кюсеб тургъанча, тепсерге кызыдыла. Ким чыкыгъанындан да, ким кълалгъанындан да хапарлары джокъ. Мен а сабыр-сабыр сюелдим да турдум. Энди ала, итле арыгъанча, ашхы арыб, тохтарла. Тохтаб, сора къларасала, — мен джокъ! Мен джокъдан да джокъ! Ма алай керекди алагъа! Энди кёрюрбюз не эталырларын! Аз сейирсинмезле: къларасала — мен джокъ! Къларасала — мен джокъ... Аз бек кълыйналмазла: къларасала — мен джокъ!.. Къларасала — мен джокъ...

«Тенг болайык да...»

Харун чырайлы, хагок, менмен джаш болгъанды. Бурнун асыры ёрге тутхандан, бурнуну учу булутланы джыра баруучу болгъанды. Уф-чуф кийиниб, ауурлугъуму салыб, джерни ичине оюб иерме да деб кълоркыгъаннга ушаш, аякъ учунда атлай, асыры омакъланнгандан, эки билегин чыналарындан бюгюб тыш джанларына кълайырыб, кёзюу-кёзюу силке, башын кълмылдатмагъанлай, кёзлери бла тегерекни аулай, орамда алай джюрюгенди.

«Джетген кызда — кёзбау кёзлюк» деб, Харунчалагъа кёзюн сюзюучю кызда да кёб боладыла. Джаш адам не десенг да тыш къларамгъа алданады.

Харун юч кере юйленгенди, ючюсюн кълуюб, кетиб, тёртюнчю кере кылз сайлай айланнганды. Тауджан деб бир кылзгъа кёзю илиннгенди да накълырда этгенди.

Тауджан а кесини багъасын билген, эсли кылз болгъанды. Юч тюз тиширыуну туталмагъан киши тёртюнчюню туталлыгъы джокъду деб, Харунну накълырдасын эшитирге да унамагъанды. Не кюрешсе да, Харун Тауджанны хо этдиралмагъанды.

Сора тамам джюреги джарылыб, бир кюн Тауджанны алын алыб, Харун былай соргъанды:

— Ий, Тауджан, джаным, тюзюн бир айт, менден аллай бир нек кълачаса? Кимден нем кемди, неме сёз табаса?

Тауджан былай айтханды:

— Бир деб бир затынга сёзюм джокъду, Харун, жар неги да джаратама. Сени юч тюз тиширыу аллай бир джаратхан джерде, мен, тёртюнчю, нек джаратмазма! Алай болса да бир тыбыргъа къларагъан эки адам, бир-бирлерин толу ангылаб, татлы джашар ючюн, бирчала, тенгле болургъа керекдиле. Ол себебден, айыб этме, бир тилерим барды: мен да

юч кере эрге барыб кьайтайым да, сора тёртюнчюге санга барыргъа сёз береме!..

Сора Харун барыб биринчисине джарашханды...

Этекле

Саллю деб бир тиширыу, кьыз эгечин да биргесине алыб, кьайры эсе да кьонакьгъа баргъанды. Эгечини аты уа — Окъатоб.

Кьонакьбайла кьонакьлагъа кьууаннгандыла. Тёгереклерине басыннгандыла.

Хар ким — кьонакьла кьайгъылы, ушакъ, лахор, кюкю кьайгъылы, Окъатоб — а этеклери кьайгъылы. Тынчлыкъ табмайды, кьымылдайды, джунчуйду, этеклери таба кьол узатады.

«Ий, не болду мынга?» — деб кёлуне келиб, Саллю сакъайыб кьараса, Окъатобну чепкен этеклери кьысхалыкъ этиб, ёрге кьача да тобукълары ачыла, Окъатоб да эрлай узала да тёбен тарта, тобукъларын джабаргъа кюреше тура. Не кёрейик, не эштейик деб тургъан джаш-кьуш кибикле, аны эслеб, ышармышчыкъла эте, аланы ол этгенлерин эслеб, Окъатоб бекден бек джунчуй тура.

Саллю ичинден эгечине хыршыланнганды. Тышындан а, аны джуудурургъа, ышарыб, былай айтханды:

— Ай уялмагъан кьыз, этеклеринги бусагъатда тартаргъа кюрешмегей эдинг да, биче тургъан заманынгда эслеб кьуру бир керечик огъуна тартхан болгъай эдинг! Энди уа, болур болгъандан сора, неге тартыб кюресесе?!

Бары да дуу деб кюлгендиле, эгечле кеслери да кюлгендиле. Окъатобну биче-тиге билгенин билгенлеринде, джаш-кьыз да анга джашыртын ышармыш этгенни тохтатхандыла. Окъатоб да джунчугъанын кьойгъанды.

Сорамелле?

Бир мыстыракъ кьыз болгъанды.

Ол кьызны сан этиб тойгъа-ёзгеге хазна чакъырмагъандыла. Унута да кьоя тургъандыла.

Бир джолда тийреде келин келген уллу той, джыйылыу болгъанды да, тийреде джаш, кьыз болган бары джыйылыб ары кетгендиле. Биягъы кьызны уа унутхандыла да кьойгъандыла.

«Энди мени тойда джокълагъан, излеген болса, кьалай болдукъду?» — деб, кьыз кьыйналгъанды.

Той чачылыб, джаш, кызы юлерине кыайтыб келе турганлайларына, бу кызы алларына чыккыганды. Бир кызыны берлаккы чаккырганды да алай сорганды:

— Ий, Сапий, тойда джашла мени сорама эдиле?

Кызыла, джарашыгызы тойгъа!

Келин келген болуб, джашла, кызыла тойгъа джыйылгандыла. Чам-наккырда эте, кирген-кирген бир-бири бла саламлаша, ойнай-кюле, лахор эте тургандыла...

Тойну дженгил башламай, асыры мычыгъанча кёрюб, той тамада кызылагъа айтханды:

— Кыюгъуз дауурну, кызыла! Энди тойгъа джарашыгызы, джарашыгызы!

Алайда джашланы бири тамадагъа кычырганды:

— Эй, тамада, сени огъесе! Энди кызыла тойгъа джарашалмай кыалырла дебми кыоркыаса?! Тойгъа джараша билгенлерича, кызыла кыайын аналары бла алай джараша билгей эдиле!

Кесигизникичкча

Эртде заманда биреуню бир маскечиги болганды, хынычыккы, саккычыккы. Аны амалтын маскечикге иги кыарагъандыла. Алай а бир кюн кыаллайла эсе да аш берирге унутубму кыойгъандыла, огъесе юйде болмаймы кыалгъандыла да, маскечик иги огъуна ач болганды. Ингирде чыгъарыб маскеге бир челек джангы хуппеге кыуйгъандыла.

Маскечик, ач болуб турганы бла, тохтаялма да хайда ич да бар, хуппеге да тауусулургъа унама да тур, хайда ичгенди, хайда ичгенди. Бир заманда, хуппеге тауусулургъа, маскечик джарлыны тарс деб кыарынчыгызы джарылганды да кыалганды...

Ол маскечикни иелери Гебенладан болгандыла, дейдиле.

Маскечиклерини хапарын да тёрт дуниягъа кеслери джайгъандыла.

Андан бери Кыарачайда «Гебенланы маскелерича», деген сёз джорюйдю, джутлуккы этгеннге айтадыла.

Бир талай джылны мындан алгъа Гебенладан бир джаш кыошха чыккыганды. Кесини кыошуна джетгинчи, бир башха кыошха кыайтханды. Джайны тамам исси кёзюую, таб тауда огъуна башынгы кыайнатхан бир кюн болганды.

Саламлашыб, сёлеше келгендиле да, к'ош иеси к'ызына:
— К'ызычкык, к'онак суусаб болур, кюн к'айнатады.
Суусаб чыг'арчы, — дегенди.

К'ыз, кириб кетиб, мазаллы гоппан аяк'ны топ-толу толтуруб айран чыг'арг'анды. Джашха узатханды.

Гебен улу, керти да суусаб болуб тург'аны бла, к'ызыны к'юлундан алыб, гоппанны уллудуг'уна-гитчелигине да к'ырамай, тог'уб сирелгенди. Этерин этиб, эс джыйыб к'ыраса — иги онглурак сауутну к'антарыб тура. Сора уяларак болуб, баш алырг'а чам этиб, алай айтханды:

— Оллахий, к'ыз, мени чыртда суусаб кереклим джок' эди, сен бергенинг ючюн ичгенлигим болду ансы!

Гебенланы чамг'а маджал болуучуларын билген к'ыз да, джашны кесича татлы ышарыб, алай айтханды:

— К'айдам, тоба, Гебен улу, мен бергеним ючюн ичгенлигинге хата джок' эди, мени хатерими этеме деб, ол кесигизи ариу кючюкчюгюгюзню халын тартмаг'ай эдинг ансы хариб!..

Кесим билиб этеме...

Бурун какны, тынч ашарык'ды деб, к'артха-сабийге, сабий табхан тиширыулаг'а ашатырг'а ёч болг'андыла. Эркишилеле, джашда, к'ызда как ашарг'а ёч адамны самарк'уа этгендиле. Какны кёб ашаучу адам хыбылды, мухарды деб, бедишге саналг'анды.

Как чоюнну тюбюн к'ырыб ашарг'а ёч к'ыз а эрге чык'са, кюн бузулуб, к'ар джауады, алай бла халк' к'ыйналады, дегендиле.

К'артджуртда бир тийреде этимлиде — этимли, джигерде — джигер, адебде — адебли, юйде — юйюр баг'ана, тышында — джарашыу, аллай бир иги к'ыз болг'анды. Аны кибиб, ак'ыллы, к'юлу уста, бир затны этеме деб, бирин к'оймаг'ан, джарык', илеш к'ыз. Джангыз бир джетишмегени — асыры эрши к'ыз болг'анды. Тамам эрши к'ыз. Ак'чык' деб. Бир кюн эртденбла эртеде, не эсе да бир иши болуб, алаг'а бир джаш келгенди. Орамдан «хейт!» — деб к'ычырг'анды.

Юйде уа алк'ын ол эрши к'ыздан сора к'оба, к'ымылдай башлаг'ан джан джок'. Джашны к'ычырг'анына, от эте тург'анын к'ююб, ол к'ыз чык'г'анды. Чык'са, бир джаш, таныш джаш.

— Танг ашхы болсун, а к'ыз!

— Ашхылык' кёр! Джууук' бол!

Саламлашыб, джаш кызны бетине къарагъанды. Къараса — бетинде къазан къара джагъылыб тура. Джашны ой-нары келиб, чам этгенди:

— Иги кыз, танг атар-атмаз, эрлай кьобуб, как чоюн-нга джарашыбмы тураенг?

Акъчыкъ бу чамыны магъанасын ангыласа, джунчуб, ий-лыгъыб, кесини не ишлей тургъанын айтыргъа кюреширик болур, мен аны кесим кёре турмагъанча, деб кёлуне келгенди джашны.

Къыз а, джунчумай:

— Эшта-эшта, Нюралий, какга хазна ёчлюгюм джокъду, алай а, кёз тиймесин деб, эртден сайын бетиме къазан къара джагъыучанма! — деб ышаргъанды.

— Мен ёмюрюмде андан акъыллы тиширыу кёрмеген-ме, — деб Нюралий артда алай айтычу эди, дейдиле.

Бир суусабчыкъ ичеригем...

Къарачайда къачан да тыйгъылылыкъны, тёзюмлюлюкню, адеблиликни бек джаратхандыла. Алай а адам адамгъа уллу кёллю къарагъанны, чамдан, оюндан озуб, адамны кемитгенни, учузлукъ джетдирирге кюreshенни чыртда унамагъандыла, кесин къалгъанладан онглу кёрген адамны адамлыгъы джокъгъа санагъандыла.

Ариухан деб бир тынч кыз джууукъларына кьонакгъа келгенди.

— Кьонак кызгъа той-оюн этиб, кёзюн ачайыкъ, — деб, тийреде джашла, кызла джыйылгъандыла, башха, коншу тийреледен да джыйгъандыла. Уллу той-оюн этгендиле.

Той тамам кызыб, джашма-кызма деген чайкъалыб тебсей тургъанлай, кьонак кыз Ариухан, къатындагъы джашлагъа-кызлагъа да эшитдире-эшитдире юйню кызы Къыстанагъа:

— О-о Къыстана, алтыным, дып деб бир уртлам суусабчыкъ ичеригем! — дегенди.

Къыстана джарыкъ, адебли, алай а гынтылы кыз болгъанды.

Ариуханны табсыз кёзюде ушагъыусуз тилегенин ушатмай, кюллюгю келиб, алай а кызны башы кысыб айта тура болур деб:

— Айхай-айхай, дып деб бир огъай, суйгенингча бир тогъу! — деб, мазаллы гоппан аякъ бла башында бузлары къалкъа тургъан бир сууукъ суусабны келтиргенди да Ариуханны назик къолчукларына тутдургъанды. Ариухан, кызланы сыртларына башын джашырыб, урглаб кёрюб:

— О-о, Къыстана, алтын чалыучугъум, джылымдыгъы-
ракъчыкъ деем! — дегенди.

Къыстана кириб кетгенди да къайнай тургъан сууну бетин агъартыб, алыб келгенди.

Аны уртлаб кёрюб, ауузу кюерге аз къалыб, къонакъ къыз:

— О-о Къыстана, алтын джурунчугъум, сууутулгъаны-
ракъчыкъ деем!.. — дегенди. «Алтын джурунчукъ» кириб кетиб, ташча, къаты уюб тургъан джуууртдан алыб, чакъмагъанлай келтириб бергенди: Ариуджан ичер мурат этгенди да — джангы уууз маталлы къаты джуууртну ичалмагъанды. Болалмагъанында:

— О-о Къыстана, Окъа халычыгъым, джукъартылгъанчыкъ дей эдим! — дегенди. Къыстана биягъы гоппан бла бир сууукъ кёк сууну алыб келгенди. Аны уртлаб кёрюб, тишлери джызылдаб:

— О-о Къыстана, накъут бурхучугъум, агъартылгъаны-
ракъчыкъ деем!.. — дегенди Ариухан.

Биягъы гоппаны кёлтюрюб, кюле-кюле Къыстана аш юйге киргенлей, анасы эслерб:

— Ий, Къыстана, ингирили бери бу хадауус гоппан аякъ-
гъа джабышыб нек айланаса? — деб сейрсингенди. Кюлюб, Къыстана къонакъ кызыны хапарын джасагъанды.

— Хай-хай-хай! — дегенди анасы, — мени джауум да къарыусузуракъ болуб, сеничалагъа тууарылыб къалсын! Уялмаймыса: ол кесини учхаралыгъы бла бир кере айыблы болду, сени учхаралыгъынг бла уа беш-алты кере айыблы бола турады. Сора къайсыгъыз бек учхарасыз да?!

Уялыб, Къыстана къонакъ кызыны къалгъанладан башха, энчи чакъырыб келиб, аш юйде таб суусаб бериб ичиргенди.

Бурнунгу ары тут!..

Ата-бабаларыбыз чамгъа-накъырдагъа ёч болгъандыла. Чам, оюн, накъырда сёзге ёпкелеген адамгъа, оюнну ангыламагъан деб, айыб этгендиле, телиге санагъандыла. Ол себебден чам сёзге кёкюб тебремей, кесича чам бла джууаб этерге керек болгъанды. Бир-бирде уа таб уллу ишлени да чамла, накъырдала бла баджаргъандыла. Аллай сёздеде, айтышыулада адамны акъылы, сабырлылыгъы, ишленмеклиги танылады, дегендиле.

Джандау бла Тулпараш деб эки джаш бир кызыны джаратхандыла. Къыз а экисин да бирчаракъ кёргенди да, къай-

сын сайларгъа билмегенди. Сен деб къайсына айтыргъа билмей, чайкъала тургъанды. Ол себебден джашла экиси да, къызгъа къалай бла кеслерин алдырыргъа билмей, дыгалас эте тургъандыла.

Бир джолда ючюсю да бир тойгъа тюшгендиле. Джаш, къыз бары да тепсей туруб, эрикгенлеринде, солургъа тохтаб, тюрлю-тюрлю оюнланы башлагъандыла. «Джюзюк» оюнну ойнагъан заманда, къаллайла эсе да ол къыз да, Джандау бла Топараш да бир джерге тюшгендиле. Ойнай тургъандыла да, аладан арлакъда тепсеу башланганды. Джандау харамыракъ джаш болгъанды. Топарашны бурну уллуракъ болгъанды. Сора Джандау Топарашны къызны къатында бир джунчутайым деб:

— Алан, Топараш, бурнунгу ары бир джанына бир тутчу: тойгъа къараргъа къоймайды, болгъанны джабады да!— дегенди.

Аны къызны къатында нек айтханын ангылаб, Топараш:

— Ой, юйюнг къурумазлыкъ, мени бурнум не уллу бурн эсе да, бир адамны джангыз бурну тюлмюдю? Сени да мени бурнуму тюбюне джыйылыб къалгъанынг сейир тюлмюдю?! — дегенди.

Джандауну «чыгъанакълы» чамындан эсе, Топарашны джарыкъ чамын бек джаратыб, къыз Топарашны сайлагъанды.

Айтмагъан ненг кълды?

Къарачайда не затда да мардасызлыкъны, озгъунлукъну суймегендиле. Артыкъсыз да — тепсиде. «Аны-муну ашадыкъ», аллай-быллай бир ичдик» деб, бусагъатдача, ауузларын толтуруб, къарынларын сыйпай хапар айтхан адет болмагъанды. «Къарын» хапар джюрютгеннге «табкъарын» деб, бешиге санагъандыла.

Топакъ деб бир джаш а не кюрешиб да кесини джутлугъун къоялмагъанды. Юйдегиле хар ким шхууур ашаб чачылсала, эл тенгли ашагъаны бла болалмай, Топакъгъа кесине бир чоюн как этиб бериб тургъандыла.

Топакъны ол адетин, джангыз тенги болмаса, тыш адам билмей, джашырыб тургъандыла. Ийлыкъгъандан.

Бир кюн, ол тенгин да биргесине алыб, Топакъ къыз кере баргъанды. Къызны джууугъу-тенги джыйылыб, кьонакълагъа той-оюн этгендиле. Тепсегенден эрикгенлеринде, хапар айтыша келгендиле да, кезюу Топакъны негерине джетгенди — хапар айтыргъа.

Ол, джунчуб, эсине айтыргъа джараулу хапар тюшерге унамай, тилт-милт болгъанды.

Аны алай кемсиз джунчугъанына ыйлыгъыб, къалай бла болушургъа, не хапарны эсине салыргъа билмей, Топакъ:

— Айт, тенгим, айт, бир да къуруса да ол кече Къобаннга барыб, суу анасын кѣргенинги айт! — деб накъырда этгенди.

Нѣгери да аны чамын ангыламай, хыликге этеди деб чамланыб:

— Айтыргъа базмайма ансы, айтырыкъ болсам а, Топакъ, сени, эл бла тенг ашагъандан сора да, кесинг чоюн какны тигелетиучюнгю айтырыкъ эдим! — дегенди.

— Ай юйюнг къурумазлыкъ, айтмагъан ненг къалды да? — дегенди Топакъ.

Топакъны айтханын да, нѣгери айтханын да чамгъа санаб ышарыб къойгъандыла. Ол кюнден сора, ол айтханлары накъырдалай къалыр ючюн, Топакъ как ашаучусун дынг къоюб олтургъанды.

Суу ызында джашны сынау

Къарачайда эллени биринде Зухра деб бир ариу къыз болгъанды. Ариулугъуча, аллай бир да уллу кѣллю, мени кибик дунияда ким барды, деб тургъанды.

Зухраны Тайтери деб бир джигит, чѣрчек джаш суйгенди. Тайтери Зухраны тилегенди, кюрешгенди, алай а Зухра, джюз тюрлю сылтау таба да келечилерин къайтара да джибере тургъанды, не огъай деб тюбелек тюнгюлтмей, не хо деб кесгин сѣз айтмай, хамаан алайгъа къалгъанды.

Бурун къызла, Къобан бойнунда джашагъан элдеде къызла, суугъа Къобаннга джюрюгендиле. Боюнларын сууагъач кесе турганлай да, бир-бирине тюбел ушакъ этгенни бир уллу игиликге санаб, джоппу болуб суугъа барыргъа бек суйгендиле. Ойнай-кюле барыб, кѣз ачабыз деб.

Бир кюн Зухра да тенг къызлары бла суугъа Къобаннга энгенди.

Джолда тюбел, бир амалсыз джолоучу болса уа деб, бир къауумла биргелерине чѣмюшчюкле джюрютгендиле. Зухраны да болгъанды аллай бир чѣмюшчюгю.

Къызла суу ала турганлайларына, Тайтери юслерине чыккыгъанды да къалгъанды. Кюнашхы бергенди. Ары-бери сѣлеше, къызлагъа чам, накъырда эте тургъанды да, Зухрагъа айланыб:

— Зухра, сен манга джашау насыб бермегенин ден ары, ичгерге суу берсенг а! — дегенди.

— Берейим, Насыб аз болгъанлыкъгъа, суу кѣбдю! — дегенди Зухра. Чѣмюшчюгюн да алыб, суугъа ийилгенлей, тюз къатында ташны къатына кысылыб, кѣзлерин кысыб тургъан макъаны эслегенди. Ойнары келиб, уруб суу бла бирге макъаны да, макъа хырыу бускакчыкъны да алгъанды. Аны Тайтериге узата:

— Тайтери, сен айтханча, сени насыбынг мени къолумда эсе, мени къолумдан ма бу сууну ич да, сора ол сен айтхан джашау насыбны санга берирге сѣз береме! — дегенди.

Тайтери чѣмючно ичин кѣргенлей, суудан къол джууарыкъды да, кызла бла бирге кюллюкбюз, деб акъылы алай болгъанды.

Джаш сууну алгъанды. Сора, ахсыныб, «акъылынг бу эсе...» дегенча, бир суугъа, бир кыызгъа къарагъанды. Аны кѣзлерин кѣргенлей, Зухра табсыз ойнагъанын, «ойнай билмеген — уруб къачар» дегенлей этиб сирелгенин ангылагъанды, алай а не айтыргъа билмей, абджыгъанды. Джунчугъандан:

— Ич, ич, неге къоркъаса! Джукълаб тургъан джаныуар не этерикди! — дегенди.

— Уянган огъуна этсе да, бу джол сен манга этгенден аманмы этерикди ол да?! — дегенди Тайтери, сора сууну уртлаб, ичиндегиси бла бирге кыызгъа узатханды чѣмючюн. Чѣмючно ичине кѣзю джетиб, кыыз ичи-тышы бла бирге суугъа быргъаб джибергенди. «Сау бол!» — деб, джаш да джолуна кетгенди.

Тайтери сууну ичалмай джунчуса кюлорге хазыр болуб тургъан Зухра, оюну муратыча болмагъанына джунчугъанды, уялгъанды, кызла да ол этгенин ушатмагъанларын билдиргендиле.

Ол кюн огъуна Зухра Тайтериге бир ышаннган тенгин джибериб, ол этгеними кечсин, сѣз бергенин а сѣзлей къалады, оноубузну кеси этсин, мен разыма, — деб айтдырады.

Алай а Тайтери унамагъанды.

— Таб ханны кызы эсе да, узалыб ол джаныуарны сауутха алыб манга узатхан тиширыуну къолундан мен ашарыкъ ашаб джашаяллыкъ тюлме! — деб къойгъанды.

Сѣз джерни туюб бла джорюйдю. Иш элге баям болуб джайылгъанды. Тебрегендиле сора хар ким даулашыб:

— Къыз — тюздю, джашны сынагъан адетди, — деб бирле, — джаш — тюздю, оюнну да джолу, джоругъу болады, — деб бирле, даулашхандыла.

— Нени берсе да, джюрегинг алгъан, суйген адамынг берген зат, таб уу эсе да, ариу кѣрюнеди, суйгенинги этгени

да ариу кёрюнеди, аны амалтын Зухрадан кёлю чыкыгъан эсе, къачан да джюреги илеше болмаз эди. Сора нек келечиле ийиб, баш аурута эди Тайтери, джаш тереди, — деб бир къауум.

— Алай болса, ол сууну ичерик да тюл эди, ичген эсе да, аны кьолундан алгъаны ючюн ичгенди. Алай этген кызыдан а кёлю чыкыды деб не айыб! Къыз терс этгенди! — деб да бир къауумла. — Къыз аллай эрши затны этмезге керек эди!

— Тайтери сууну ичерге суймей эди эсе, сёз бла башын алса уа, нек иче эди?!

— Зухра алайда аны бла сынаргъа неси къараб тура эди?!

Алай бла даулаша, эки къауум да бир-бирин дженгалмагъанлай къалыб, артда Тайтери бла Зухраны сабийлери, туудукълары даулашхандыла. Алай а былай деб бир акъылгъа келалмагъанлай къалгъандыла.

«Ай балачыкъ...»

Ёмюрледен бери да Къарачайда хыны, ачы сёлешген тюл, адеби-орну бла, таб сёлеше билген акъыллылыкыгъа, ишленгенликге саналыб тургъанды. Керек кёзючюгюнде таб айтылгъан ариу чам, асыл ташча, багъалыгъа саналгъанды.

Келин келген бир уллу той болуб, джаш, кызы кёб джыйылыб, эшикте тепсей тургъандыла да, кьобузчу ауушунган кёзюуде тепсеу тохтагъанды. Хар ким сёлеше, кюле, бир-бирине чам-накъырда эте тургъан заманчыкъда бир гитче кызы сабийчик, кызыланы аралары бла сугъула барыб, ортагъа чыкыгъанлайына, абыныб джыгъылгъан этгенди. Сынгар кысысха чепкенчигинден сора джугъу болмагъанды да, джыгъылгъанында, юсчюгю ачылгъанды.

Аны кёргенлеринде, тойда джашла бла кызыла бир-биринден уялыб, аман кюннге къалгъандыла да, джунчуб, энишге-энишге къарашхандыла. Сабий къайгылы болгъан да джокъ.

Аланы алай кёргенинде, бир джаш эс джыйгъанды да, чабыб чыгыб, кызычыкыны кьобаргъанды. Юсчюгюн кыгъа, былай айтханды:

— Ай теличик, не айланаенг,
Чочха кибик,
Ачылыб къалды да чепкенчигинг,
Бочха кибик!

Дуня дуу деб кюлгендиле да, джунчугъанны кьюуб, тепсерге джарашхандыла.

Бир жарыкчык этсегиз...

Къош джаз джайлыкъгъа кѣчюб бара тургъанды.

Ингирала кюн бузулгъанды, джангур джаугъанды. Малчыла джибигендиле, джунчугъандыла. Тохтаб, кече къалыргъа къош салгъандыла. Къараб-къарагъынчы къарангы болгъанды.

Энди от этейик да кийимлерибизни да кебдирейик, ашарыкъ къайгъы да этейик деб, от этерге сернек излеб башлагъандыла. Алай а не чакъгъычлары болмагъанды, не сернеклери болмагъанды.

Малчыланы биргелерине тиширыулары, сабийлери да келе тургъандыла. Аланы ичлеринде бир джангы келинчик да болгъанды. Бурун адет бла уа келинни къюбюрчюгюнде ууакъ-тюек затла болуучу болгъандыла. Ууакъ-тюек кереклиси болгъан келинден тилегенди.

Ол кюн да:

— Келинге бир соругъуз, анда болур от этерге бир джукъ, — деб бир-бирине алай-алай этгендиле. Сора келинге:

— Келин, марджа, от этерге сернегинг болурму эди, бир къара, — дегендиле.

— Кюбюрчекчикде уа пашот тобчукъ бар эди. Бери бир жарыкчык этсегиз, табаллыкъ эдим, — дегенди келин да.

— Да санга жарыкъ эте турурча жарыкчыкъ табалсакъ, сора сернек деб нек айланабыз да?! — деб къюлгендиле малчыла.

Не хазна ашагъанма?!

Бир юйде не эсе да бир къууанч болгъанды да, къурманлыкъ этгендиле.

Ол юйню келинчиги джумуш эте айланганды.

Этлени къазаннга салыб, отха асхандыла, от джакъгъандыла. Этле къайнай тургъан заманда, келинчик къазаннга бара да, бишдиле эсе, бир кѣрейим дей, кѣре да ызына кете тургъанды. Эм артында, этле бишиб, чыгъаргъандыла да, шапа эт юлешиб башлагъанды. Башласа уа, башласын, къараса, тамадалагъа салыргъа сыйлы сюекле джокъ — къысха илик джокъ, базукъ, ашыкъ илик джокъ, ногъана, джаякъ джокъ, къуйрукъ учу, джансюек джокъ...

— Тоба-тоба-тоба! Сюеклени сыйлы-сыйлысы къораб тура кѣреме, къонакъладан айыб алыргъа башладыкъ. Джашкъушму къол этдиле экен? Аллаи адет джокъ шой эди да?! — деб, шапа къыскынык этгенди.

Аны эшитиб, къатындагъыла:

— Эшта-эшта, чоюннга узалгъан адет къайдан чыгъарыкъ эди! Бишмегенмидиле деб, келинчик кёре айлана эди, ол къабхан болур, — дегендиле. Хар ким, бир-бирине къараб, къым-тым этгендиле. Аны эслеб, келинчик алай айтханды:

— «Келин къабды!, келин къабды!» дегиз да туругъуз муну! Къабыб а мен нени къабханма?! Къуп-къуру алдан къарагъан бла артдан къарагъанны къабханма, хазнамыды! Къуп-къуру суулу бла джиликличикни къабханма! Ашыкълычыкъ бла тешикличикни къабханма! Джаулучукъ бла джассычыкъны къакъгъанма! Хазнамыды, «келин ашагъанды!» деб, хаман аны несин айтыб турасыз? Бишемилле деб кёреме деб, бир оздургъанчыгъым-зат болгъан эсе да, аны несин санаб турасыз?!

«Артдан, алдан къарагъанла» деб джаякъ бла къуйрукъ учугъа, «суулу бла джиликли» деб базук бла къысха иликге, «ашыкълы бла тешикли» деб ашыкъ илик бла джансюекге, «джаулучукъ бла джассычыкъ» деб ногъана бла джауоруннга айта тургъанды келинчик.

— Пой-пой, келинчик, эт асыры дженгил бишиб къалыб, татыуун кёргенден ары, къолай болалмагъан кёреме сен а, хариб! — деб кюлгендиле джашла; сора не амал бар эди, къараб-къарагъынчы башха иркни кесиб, эрлай къазаннга атхандыла да отну джакъгъандыла...

Сыйлы, сыйсыз сюекле

Бизни ата-бабаларыбыз уллугъа-гитчеге, къартха-джашха, эркишиге, тиширыгъа да айырыб сый бергенлей тургъандыла. Ол адетле адамланы бир-бирлерин сыйларгъа, керексизге артха турмазгъа, кесин ушагъыусуз алгъа урмазгъа, орну бла атларгъа юретгендиле. Аллай адетлени бири — шапаланы хант юлешнулериди, къурманлыкъ, къонакълыкъ этген заманда эт юлешу.

Бир къошха, къошда эркишилени кереклилерине да бир къарайыкъ, не эте турадыла, бир хапар да билейик деб, нёгерле да алыб, къошдагъылыны адамлары — тиширыула келгендиле. Келгенле къуру бир къошчуну адамлары болгъандыла.

Бирси къошчу къошда болмагъанды. Ол адамлары келген къошчу къой кесгенди къонакълыкъгъа. Эт асханды. Бишириб алыб, юлеше башлагъанды да, кёлю сагъышхамы кетгенди, келгенлеге къууаныбмы этгенди, не эсе да этлени юлеш-

генди да эки сахан бла келгенлеге, бирин да кесини анасына салгъанды.

Ашай башлагъандыла.

Къошчу джашны, Маштарны, анасы аллындагъы саханнга къарагъанды да, саханны аллындан арлакъчыкъ тюртгенди.

— Анам, аша, тюртме, нек тюртесе, арыб, ач болуб келгенсе! Аша, татлы этди, сайлаб кесгенме, санга кёл ашаб! Аша, анам, аша! — деб Маштар алайгъа къалгъанды.

— Огъай, джашым, огъай! Тилиме салыр къарыуум джокъду! Ач тюлме! — деб анасы алай-алай этгенди.

— Анам, къалай тилинге салыр къарыуунг болмайды?! Сау кюнню джолда келиб! Аша! — деб Маштар, «огъай!» — деб анасы.

Маштарны келини бла юй бийчеси бирси саханны алларына салгъандыла. Эки келин къайын аналарындан алгъа ашарыкъгъа узалыргъа уялыб, мурукку этгендиле. Сора Маштарны юй бийчеси, ол экисини сёзлери къулагъына чалышыб, къайын анасыны саханы таба къарагъанды. Къараса, амманы саханында: боюн омурау, иегиле, къул-суймез, шеши омурау. Кеслерини саханнга къараса: джаякъ, джансюек, къысха илик...

Къайын анасындан уялгъандан, джерде тешик болса, ары кириб кетерик болуб, тешик да болмагъанына къууаныб, келинге, эрлай алларында саханны алыб, къайын аналарына салгъандыла, аны саханын кеслерини алларына тартхандыла. Аланы ол этгенлерин эслемегенча этиб, амма ушакъны бардыра тургъанды. Аны джашына кёлю къалгъанын эслеб, аны чачаргъа келини, шапалыкъ этгенни юй бийчеси, алай айтханды:

Саханланы къатышдырыб

Чотчаланы джашлары,

Аманкъарын атха къала эдиле

Келинлени атлары!..

Амма, кюлюб, аллында саханнга узалыб башлагъанды. Анга къараб, къабаргъа тартыныб тургъанла да ашаргъа джарашхандыла.

«Хош келдинг, бюртюк!»

Бир джарлы джаш бай джашагъан юйден къызын келтиргенди. Къыз эрке ёсген, джарлылыкъ, джокълукъ деген не болгъанын билмеген, хар нени игиси аллына келе юренген болгъанды. Джашны анасы, «ай, биз былагъа тенглик

эталмазбыз, къой, джашым!» — деб кюрешгенди, алай а джашына айтханын этдиралмагъанды. Келин келирин келгенде уа, не этеригеди, джарлы къарыуна кёре, этилликни этерге кюрешгенди. Келинини кёлюне уа джеталмагъанды.

Бир джолда келинге джырна хантус ийгенди.

Келин джырна хантусну джукъача кёргенди да, узалыб къашыккъга сууу къатыш бир джангыз бюртюкчюкню алыб:

— Хош келдинг, бюртюк! — дегенди.

Келинчик ушхуурну хыликке этгенин къайын анасына айтхандыла, алай а не этерик эди! Экинчи кюнюнде билямукъ бла нартюх гырджын ийгенди.

Келинчик, онг кёлуна гырджын бурхучукъну, сол кёлуна билямукъ толу къашыккны алгъанды да, экисине кёзюу къараб:

— Эки мурзеуню бир этиб, аллах юйюнгю тюб этиб! — дегенди.

Ючюнчю кюн, келинчигин не бла сыйларгъа билмей, къайын анасы джылккы къулакъдан хычын этиб ийгенди.

Келинчик хычынны баш къабугъун бери къобарыб ичине къарагъанды да, эт кёрмегенинде, бурнун чюйюрюб:

— Ары лоб-лоб, бери лоб-лоб, ортасына кырдык къаб-лаб! — дегенди. Келинчикни биргесине тургъан къыз ачыуланганды да, чыгъыб барыб, джашха хапар айтханды. Алайда джаш джангылгъанын, бюгюн анасына алай этген, тамбла кесине бедииш эте башларыгъын ангылагъанды. Элтгенди къызны атасыны юйюне.

— Иги къыз, шекер бла туз бир болмаз, ушамагъан — юй болмаз! Санга — ашхылыкъ, манга — игилик! — деб, кетиб къалгъанды.

Келин эсней эсе...

Къайын юйде алктын кёлу-аягъы бош болмагъан бир джангы келин ач болгъанды. Джюреги тараб, тамам онгсуз болгъанында, созуб-созуб хамаан эснерге къалгъанды. Келинни кёзюу ачаргъа деб джыйылыб, къызла, джашла, джашкъуш тепсей, ойнай-кюле тургъандыла, келин къайгъылы болмагъандыла. Келинни ачы-тогъу деб киши эсгермегенди. Келин а не къубулалгъанын къубулуб кюрешсе да, джаякъ джабмай эснегенин тыялмагъанды.

Келинни анча сайын эснегенин эслеб, къайгъылы болуб, къызланы бири соргъанды:

— Келинчик, джаным, аурукъсунган-зат этиб, аны ючюн джунчубму эснейсе?

Келинчик ач болуб эснейме дерге уялган этгенди. Сора былай айтханды:

— Ауругъаным-затым да джокъду. Юйюбюзде заманым-да юч затдан эснеучен эдим: ач болсам, джукъум келсе, суу-укъсурасам. Бусагъатда уа сууукъсурагъан да этмегенме, джукъум да келмейди. Билмейме, не болган эсе да!..

«Татлы» кюеу

Бир джаш юйленнгенди да, кюеулеб барыб къайтханын-дан сора, хар кюн сайын дегенча, къайынларына хаман дженгил-дженгил барыргъа къалгъанды.

Къайын анасыны анасы, кюеуню уллу къайын анасы, ол адетин джаратмагъанды. Тёзе тургъанды да, бир кюн, кюеуню ашыра туруб:

— Джашаулу бол, бала, бизни къысха-къысха джокъ-лайса. Алай болса да татлы-татлы келе тур мындан ары! — дегенди.

«Оу-уу, мен къуру келиб, быланы джанларына тийиб тура кёреме», — деб кюеу ал кюнюнде бир кила, экинчи кюн-юнде беш кила канфет алыб баргъанды. Алай а кете теб-регенинде, амма биягъы айтыучусун айтханды:

— Татлы келе тур, бала, татлы келиучю татлы болады!..

«Биягъыла энтда элтгеними ашсынмадыла шойду!» — деб, болмагъанында, кюеу бир машок шекер алыб баргъанды. «Энди уа манга не сёз табарыкъдыла!» — деб тургъан-лайына, кете тебрегенинде, биягъы амма биягъынлай айт-ханды. Сора кюеу, не дерге билмегенди да, аммагъа былай айтханды:

— Амма, бир кила канфет келтирдим, — болмады. Беш кила келтирдим, — болмайды! Сора мен къалай этейим, мын-дан артыкъ къалай татлы келейим да?

— О хадауус! — дегенди амма, — ненча кере айтдым, ангыламайса? Анда-мында бир дегенча, кесинге тансыкъ этиб, орну бла келе тур, дейме мен санга!..

Кюеу томурау

Бир джангы юйленнген джаш къайынларына кюеулеб баргъанды. Бурун а джангы кюеуню ишге кёлу къалай джарашканын сынаргъа отун джардырыргъа ёч болгъандыла. Бу кюеулеб келген джашла:

— Къайда, кюеу, бу джаркъачыкъны ары бир чанчакъ-

ла, ансы отун джарыр амалтын, кырылыб кылабыз, — деб, бир мырышкы томурауну аллына атхандыла.

Кюеу, балтаны алыб, мырышкыны ары да айландырыб, бери да айландырыб, хайда кюешгенди, бир да кыарыу эталмагъанды. Хадауус мырышкы, анга эришгенча, чыртда джарылыргъа унамагъанды...

Кюеуню юй бийчеси, насыбха, ата юйюнде болгъанды. Джумуш эте, кире-чыгъа, дюккючге ёшюн уруш эте тургъан баш иесине кёз сакълай да кёз джетдире айланганды. Эс-легенди аны чоту табсыз болуб тургъанын, алай а джукъ айтырча мадар болмагъанды, адамла эслемезча таблыкъ болмагъанды. Адамла кёре тургъанлай сёлеширге уа не амал — намыс этгенди. Кыалай болушургъа билмегенди.

Кюеу а дюккюч бла бир да, бир да болалмай, тери барыб, джунчуб кюешгенди. Сора юй бийчеси, аны болалмазын таныгъанында, тёзалмагъанды да, эслемегенча этиб, кёолунда кюмгъанны джерге тюшюргенди. Ийилиб, кюмгъанны ала тебреб, кюмгъаннга «урушханды»:

— Ой хадауус кюмгъан! Кыайры тюшюб бараса, дюккюч киби! Базыгъынгдан ингичкенге джарылгъын сен огъесе!..

Ол алай айтханын эшитгенлей, кюеу ишни эбине тюшалмай палахха кыалыб тургъанын ангылагъанды. Базыгъындан ингичге джаны таба уруб, томрау да эрлай джарылыб, джаш да аны ууакъ джаркыала этиб силегенди.

Алай бла, айыб алмай кыутулгъанды.

«Ит сюек ашаймыды да?»

Биреуле келин келтиргендиле.

Келинчик, гинджичик киби, назик, чырайлы, субай — бир сейир затчыкъ. Алай а сууукъ суугъа кёолу тиймей ёстен, дуниядан хапары болмагъан затчыкъ.

Тийре-хоншу келинни несин биледиле: кыайынлары махтасала, ала да махтадыла, сёкселе — ала да кёошулдула да сёкдюле...

Бу келинчикни уа кыайын атасы онглу адам болгъанды, мени келинине сёз айтхан — экинчи мени бетиме кыарама-сын, мени хатерими этген, мени джашымы хатерин этген — аны да суйсюн, деб, сёз дауур чыкымазча бегитгенди. Аны кёлюн алабыз деб, хар ким да джангы келинчикни махтаб тургъандыла.

Келинчик юй джумушха кыатыша башлагъанында, бир кюн кыайын атасы кёошдан эннгенди. Артмакъларындан ары-берилени чыгъаргъанды да бир чырмалгъанны келинине узатыб:

— Келин, бу этни ары юйге кийирчин, иги джанымча, тышында къалыб, ит алыб кетер! — дегенди.

Келин, сейирсиниб:

— Оу, атабыз, ол не хапарды! Сора ит эт ашаймыды да? — дегенди.

— Ол не дегенлигинди, келин? — деб, къарт андан да бек сейирсингенди.

— Да мен юйюбюзде заманда бизникиле итге хар къуру да къуп-къуру сюек атыучан эдиле! — дегенди келин.

Берекет

Бурун бир заманлада къартла къошда айран джугъу сауутланы джуугъанны ырысха санагъандыла. Суйсенг, суймесенг да, ол ийнамны тутмасанг болмагъанды.

Бир джаш а, андан хапары джокъ, къошха, къайынларына баргъанды. Барса, къошда киши джокъ. Тёгерегине къараса, аякъ-табакъ джууулмай, айран джугъу къатыб, айран джыккыр шимир, эки эли шимир къатыб.

«О хариб, была не бек джунчуб турадыла, быллай бирге да джетишмей! Волгъанны барын да джууб джылтыратайым да, ингирде келселе, бир къууанырла», — деб кёлконе келгенди кюеуню. Эрлай суу келтириб, джылытыб, къагъыб алыб болгъанны джуугъанды, къыргъанды, джылтыратханды, ариу тизгенди.

Ол да аланы бошаб, арыб олтурургъа къошчула джыйылгъандыла ингирде. Малланы тындырыб, киргендиле да төгерекге къарагъандыла. Кюеу а, энди меннге аз бек бюсюреу этмезле деб, суйюнуб къарайды, ала да сауутлагъа къарайдыла.

Къош тамада барыб айран джыккыргъа къарагъанды да:

— Асто-о прилла, ким этгенди былай? — дегенди.

— Да мен кюрешгенме! — дегенди кюеу, махтанаракъчыкъ этиб.

— Тоба-тоба! — дегенди къош тамада. — Аллах мыйынгы суу этиб, сен да болгъанны къуу этиб, бу не ишингди сора? Ит джалагъанча этиб, джылтыратыб, берекетни кетериб къойгъанса да! Энди, иш кюсеб, алай къолларынг кичий эселе, бу уллу къошда бир иш къалай табалмагъан эдинг, хариб? Джууарыкъ болсакъ, биз кёрмейми тургъанбыз?!

Этерин этгенден сора, не амалы бар эди, джаш эринлерин къабханды. Юйюне къайтханында, тенглерини бири соргъанды:

— Къалай эди, алан, къайынларынгы къайынлаулары?

— Э-эй, — дегенди джаш, — кьайынланы кьайынларыкъ-ларын сюе эсенг, ала кёрмегенни кёре турма! Ала эшитмегенни эшите турма! Сора ала да сен кёрюрге соймегенни кёрюзмезле!..

Ийнангыч кюеу

Бурун кюеуню, келинни сынаргъа, иш юсюнде «аякъ алышына» кьараргъа бек суйгендиле. Алай а оюм, сагъыш эте билмегенни, болмагъаннга, ийнанмазлыкъ затха ийнанганны ушатмагъандыла.

Бир джолда бир джангы кюеу кьошха, кьайынларына, чыкъгъанды. Барса, алайгъа барсын: кьош ариу джыйылыб, хар зат орнунда, сауут-саба уа — тап-таза джууулуб джылтырай. Бу джалан кьошду дерик тюлсе, тиширыу болгъан кьошдан башхалыгъы джокъ.

«Была хар затха былай кьалай джетишедиле! Тиширыу болмагъанлай да сауутланы бу тазалыкъларына кьара!» — деб сейирсингенди кюеу, тегерегине кьараб.

Ингирде малчыла келгендиле. Кюеуге кьууангандыла. Малланы тындырыб, аш-суу этгендиле. Кюеу да, кьонакъланыб, сымпайыб турмай, кюеу тёренчиси, джумушха-къул-лукъгъа кьарагъанды, болушханды.

Ашаб-ичиб бошагъанларында, кюеу алларындан тепсини алгъанды да, суу джылытыб, эки билегин ёрге этиб, сауут джуууб башлагъанды. Кюеуню кьонакъсыныб турмай, джумуш этгенин онгесунгандыла. Алай а эрикген джашланы бири, кюеуню сауут джууа башлагъанын эслеб:

— Кьой, кьой, хариб, кюеу, алагъа бошнагъа кесинги неге кьыйнайса! Чыгъар да итни аллына ат ары, ол ариучукъ джаларыкъды, сора чыгъарса да джыярса, алай табды. Виз кьуру да алай этиученбиз... — дегенди.

Кюеуню тили артына кетиб, сейирсингенден сёз айталмай, анам сагъышлы болгъанды. Джашлагъа кьарагъанды. Алай этгенинде, дагъыда бир джаш:

— Чыгъар, кюеу, чыгъар, ол алайгъа юрениб турады, ариучукъ джалаб кьоярыкъды! — дегенди.

Аны эшитгенлейине, кюеу кьошдан чартлаб чыкъгъанды да хайда тартыш, хайда кьус... хайда тартыш...

Джашла джетиб тегерегине басынгандыла. Кюлгендиле.

— Кюеу, хариб, бизни алайгъа санагъанынг амалтын аман кюлю болдунг. Эндиден сора, кёзюнг кёрмей, аман затха ийнана турма! — дегендиле.

Кёбдюреуюз

Къарачайлыла чамгъа, накъырдагъа, чемер, таб сёзге ёч болгъандыла. Адамны джанына тиймезча, джумушакъ, ариу сёлеширге бек суйгендиле. Чам, оюн халда айтылгъаннга ёккелерге адет болмагъанды. Ёпкелеген болса уа, чамны-оюнну билмеген деб, аллай адамны ишленмегеннге санагъандыла.

Бир келин эски джуугъанды да чыгъарыб къурукъгъа, кёзге туурагъа такъгъанды. Такъгъанлыгына уа, сапыны-суууму азлыкъ этгенди, къарыууму аз болгъанды да, не эсе да эскилени къолай джуумагъанлай такъгъанды.

Келин, къыйын ишимден къутулдум деб, къууаныб, башха ишине болуб тургъанлайына, биргесине да тенг къызлары бла къайын къызы келгенди. Къызла арбазда къурукълагъа-къурукълагъа къарагъандыла. Аланы бир къурукълада тагъылгъанлагъа, бир келиннге къараб, нек-нек ышаргъанлары ангылагъанды да, къайын къызы, ышарыб, ыйлыкъгъанын билдирмей:

— Ий, неге сейирсиниб, кёз-къаш ойнатханлыгъыгъызды? Сиз къуп-къуру кёк кёбдюреуюзге юрениб тургъанлыгъыгъызгъа, бизни келин бир-бирде эскилеге къаралдым кёбдюреуюз ичириученди. Аллай кюнюне тюртюлгенсиз! — дегенди.

Къызла кюлгендиле да джашыртын ышаргъанны къойгъандыла...

Келин да ала къатыш кюлгенди да ол джолдан сора джукъну алай хап-чуб этиучю адетин къойгъанды.

Уста келинчик

Бир юйге бир ариу келинчик келгенди. Джашны юйю-юйдегиси, джууугъу-тенги бары да къууангандыла. Келин а керти да ариу, суу суратча бирчик. Кёзю-къашы ариу къыйылыб. Ингичке белчиги назик майыша, атлагъанчыгъы, сууда баргъан дуадакъ балачыкъча, бирча сюзюлюб, ёмюрю тёпсесине суу чёмючню салыб тебсеб тургъан киби, джумушакъ ийиле, джёбелей. Къол къымылдатханы — кёкде къалкъа баргъан къушну къанатларыча, назик, акъырын. Ауазчыгъы — джюрегинги мамукъ бла сылагъан киби, татлы, джумушакъ. Къарагъанчыгъы — джауумсурай тургъан тохтаб, булутладан кюн къарагъанча, джарыкъчыкъ, шошчукъ. Эринчиклеринден кетмеучю ууакъ ышаргъанчыгъы — джангы чыкъгъан джюджек балачыкъны тюкчюгюн гитче

джелчик тарагъан кибик, ингилчик, къараб турурунг келирча, кесине тартханчыкъ. Халичиги — къайнагъан джауча, джагъыла тургъанчыкъ, илешчик. Адам ичинде джанын чыгъарыб, арам-къарам этмей, къолчугъуна тутдуруб къоярча, суююмлючюк...

Бир талай заман озгъандан сора, не чурум чыкъгъан эсе да, келинчикни джууукъларындан эки-юч адам келинчикни къайын юйюне къонакъгъа келгендиле.

Къайын анасы келинчигине ашха-суугъа къараргъа, ашарыкъ этерге буюргъанды да кеси, къонакъла бла олтуруб, ушакъгъа джарашханды. Келинчиги сауутлагъа джарашханды.

Олсагъатлай тебрегендиле келинчик бла сауутла табадан зангырдагъан, дюнгордеген тауушла келиб. Жыгъырдаб не зат эсе да тѣнгерегенди. Жыгъыр-жугъур деб тапхадан бир затла къуюлгъандыла. Зынгырдаб сауутла бир-бирине урулгъандыла.

Къонакъла да анча сайын илгениб, аман кюннге къалгъандыла.

Къайын анасы уа, къулагъына да алмай, ушакъны тѣшейди.

— Ий, бу дыгъыр-мугъурла не затладыла? — дегенди бир къонакъ.

— Ой, бош алай! Къоркъмагъыз. Бизни келинчик сауутланы сѣлешдиреди, — дегенди къайын анасы.

Ишле, атам, ишле!..

Бир кишини бир эринчек къызы болгъанды. Къыз, чыртданда сууукъ суугъа къолун джетдирмей, джукъ этерге унамай, къозгюден кесин айырмай, джукълагъан бла ашагъандан сора джукъгъа джарамай, хаман алайгъа къалгъанды. «Ай, бу киши юйюнде олтураллыкъ тюлдю, баргъан кюнню экинчи кюннюнде къысталлыкъды, къалай этсин адам?» — деб къыйналгъанды атасы, алай а не этерге билмегенди.

Бир кюн къызны биреуле тилеген этгендиле. Тилеб, джашны атасы кеси келгенди. Сѣлешгендиле да, эринчек къызны атасы:

— Сизге къызымы берирге огъай демейме. Алай а гитчеликден къалай эсе да юрете билмегенме да, джумушха къолай тюлдю. Алыб баргъанлыгъыгъызгъа, тутмазсыз. Къызы къоюлгъан — мени атым болур, келин къойгъан — сизни атыгъыз болур. Андан эсе былай тура турса таб болурму эди? — дегенди.

— Огъай, биз аны тута билирбиз, бер ансы!..

Бергенди. Къызын чыгъарыб, не кереклисин да этерге кюрешгенди. Бир бѐлек заман озгъанды да, атасыны джаны тынмай:

— Ол джарлы эринчек да не эте турады, ол аны адамгъа санаб, элтиб юйлерине салгъанла да къаллайла джылай болурла экен, бир хапар билейим, — деб, джууукъларына салыб баргъанды.

Кюз арты, бачха, сабан джыя айланган заман болгъанды. Барса уа — аллайгъа барсын: иш къызыуда, джууукъла къадалыб бачхада битимни джыя тура. Къызы да чабышыб, къалгъанлагъа ал бермей, ашлыкъ суууруб кюреше.

Къонакъ бла саламлашхандыла да, ишни джарты къоймай, былайчыгъын бошай кетейик деб, дагъыда ишге киришгендиле. Барындан да алгъа ишге чабхан да — келин, барындан да дженгил ишлеген да — келин, къара къазауат этиб кюреше.

Келген киши, сейирден ауузу ачылыб, къараб къалгъанды.

Къызы, ёмюрде сууукъ суугъа къолу тиймеген къызы, къалай эсе да башха тюрлю адам болуб тура: чабыб мюрзеуню сууурады, челекле бла ташыйды, къууугъун-саламын бир джанына джыяды, чабдырыб къалгъанлагъа суусаб ичиреди, — джетген джерин тындырыб барады.

Атасы да сейирге къараб, танг-тамаша болуб турады...

Къызы неге эсе да ашыгъыб чаба барыб, атасыны къаты бла озуб тебregenди да, атасына, къалгъанла эшитмезча, акъыртынчыкъ шыбырдагъанды:

— Атам, юйюнг къурумагъан, алай сюелиб турма да бир джукъгъа джараргъа кюреш, мында ишлемегеннге джукъ ашатмайдыла, — адетлери алайды...

Энтда эт аллай аккагъа...

Бурун эркишиле белибау орнуна тартмаланы джюрютгендиле. Тартмаланы саугъагъа, бернеге бергендиле, къол кереклеге салгъандыла. Тартмаланы къызла кеслери къолдан сокъгъандыла. Тартма согъуучу керекде сокъгъандыла. Сора кесиб-кесиб, къыйырларын бегитиб, тартмала этгендиле.

Тартманы тюз халыдан да, джон халыдан да, окъа халыдан да этгендиле. Тюз халыгъа окъа къошуб да сокъгъандыла. Халысында не къадар окъасы кѐб болса, тартма ол къадар сыйлыгъа саналгъанды, аны сокъгъан да ол къадар устагъа тергелгенди.

Бир къартны тартмасы юзюлгенди да, тартма табалмай, дыгаласха къалгъанды. Бек къарыусузму джашагъандыла, огъесе аллай бир табсыз кёзюучюклерими болгъанды да, — тартма джокъ. Тартмасыз чотну уа къолайсызлыгы хакъ.

— Ай, бу джашау къурусун огъесе, кече-кюн да туюлюб ишлеб, эм арты бир бюрчюк джюн тартмагъа термилгениме бир къара! — деб ачыуланганды ол.

Джангы келинлери аны эшитгенди да, отоуна кириб, къюрчегин къармаб, окъа тартма алыб чыгъыб, къайын атасына узатханды. Бир къууандырайым деб, кёлю алай болгъанды.

Къарт, окъа тартманы алыб, къолунда ары-бери айландырыб:

— Хей, бу окъаны дунягъа чыгъаргъанны боюн джиги чыкъсын, огъесе! Мен къыз кёре баргъан джашмамы, муну джылтырагъанына омакъланыб турурча! Бу да тешил да кет, мен да къыз да кюреш, ох дерикме. Мындан эсе, бир бакъ джюн тартма бергеенг, келин, хариб! — дегенди. Алкъын къайын атасына сёлеше башламагъан келин, ачыу болуб, бир къолу бла белине къадалыб, бир къолуна тартманы алыб тургъан къартха къараб туруб:

— Энтда эт аллай аккагъа окъа тартма! — деб сирелгенди.

Сылтау

Джумуш эте билмеген бир эрке къыз бир юйге келин болуб баргъанды. Миллетде джюрюген адет бла, къайынлары бир талай заманны келинчикни тегерегине айланыб тургъандыла. Артда уа, баш байлай ата юйюне барыб къайтханында, аз-аз джумушха-ишге къол джетдире башлагъанды.

Бир кюн а, не эсе да бир гузаба ишлери болуб, юйдегилени барыны да къоллары бош болмай, ийнек сауаргъа киши табылмагъанды. Къайсы эсе да бирлери келинчикге:

— Ай марджа, келинчик, кеч болуб барады, бошамай-быз, ийнекни бир тарт! — дегенди. Не этерик эди, келинчик, челекни алыб, ийнекге баргъанды. Тюбюне чёкгенди. Алай а чёкгенден не келсин, сауа билмегенди. Ары этгенди, бери созгъанды — сют чыгъаралмагъанды. Чыгъаргъан кесегин да бир джерге, бир кесини юсюне шырылдатханды. Ийнек тёзе тургъанды да, арыгъанында, табанны бериб, челекни алай ары чортлатханды. Келинчик, ачыуланыб, ийнекге да, ийнек сау дегенлеге да дуняны къуйгъанды.

Дауурну, къычырыкъны эшитиб, къайын атасы чыкъгъанды да:

— Келин хариб, нек дауур этесе, не болгъанды? — дегенди.

— Арбаз кынгыр болгъанды да, ийнек сауалмайма! — дегенди келин.

Шо, келин, энди тил тут!..

Ариу, джумушакъ, таб селеше билгенни эркишиге, тиши-рыугъа да ишленмекликни, адеблиликни баш шартларыны бирине санагъандыла. Адам адамгъа къалай къарагъанын, не айтханындан сора да, къалай айтханы бла кёргюзеди.

Бир киши, джангыз джашы болгъанды да, келин келтиргенди. «Дунияда менден насыблы ким барды, джангыз джашым юй-кюн болады, айыбындан чыкъдым!» — деб, киши хайда къууаннганды.

Келинчик, къарачай халкъ адеб бла, къайын атасындан ёлюм къара тил тутуб тургъанды. Селешмегенди.

Бир белек замандан, келинчигини ауазын эшитирге талпыб, къайын атасы къоймагъанды да келинчикни селешдиргенди. Селешгени ючюу да бир ийнек бергенди.

Селешдирсе уа — аллай келинчикни селешдирсин!.. Келинчик — хар сёзю от чакъдыргъан, ауузунда ит ёлген бир уубет! Кёб турмай, келинчикни ачы тилинден, не уят, не хаят деб билмеген гаясындан асыры безгенден, асыры къаннгандан, къарт башын суугъа атарыкъ болгъанды. Сора бир кюн келинине былай айтханды:

— Келиним, джаным, тил тутханынгы да кёрдюм, тил ачханынгы да чекдим. Былай къарайма да, экисине да бек уста кёрюнесе. Алай болса да бетинге джарашханны этсенг игиди. Шо, энди джангыдан айлан да менден бир тил тут, аны ючюн да бир ийнек берейим!

— Аз суймезенг, атабыз! Ауур ишни саугъасы да ауур болургъа керекди: джангыдан тил тутарымы сие эсенг, бузоулу ийнекге джюклен!..

Келир башха...

Къайда эсе да бир адам джыйылгъан джерде бир талай джаш тиширыу, бир джерге чөгюб, къадалыб къайын аналарын сёге тургъандыла.

— Ий-ий, къайын анам манга бир къатыды, бир къатыды. Ол огъай, юй тюбюне суу бюрксем, сууну къумгъандан ариу чалдыш сызла этиб бюркмейсе, — деб кёбеди. Не айтыб урушургъа билмей этеди ансы, сууну уа не къалай бюрк-

гени барды?! — дегенди бир тиширычукъ. — Къалай да этейм, ишни этсем, болду да!?

— Бизни анабыз а, — дегенди экинчи, — къой да къой, ариу, кука сёлеше билмейсе, ариу сёз бла алдаб, кёл ала билмейсе, деб джанымдан этеди. Кукаланыб, алай джалыныб турургъамы керекме мен анга?! Гырт, сакълаб турсун алай! Джерден чыкыгъан болурма мен анга! Бир джалыныр джерим джокъду!

— Мени къайын анам... къалай джюрек джаргъанын бир билге эдигиз! Анга соруб шхууур этсем, ашаб ашдан тоя билмейди. Сормай этсем а, не суйген ашарыгъын да ауузуна салыргъа унамай къояды, тарт да кес, тар, кёр, джекден джууукъ къоярыкъ тюлдю. Кеси уа «айхай, бир джукъ къабдырыр келининг болса, нек джарлы эдинг!» — деб мурулдаб айланады!

— Эй, аз, кёб да айтыгъыз, къайын аналада гйман да джокъ, бет да джокъ! — деб бегитгенди дагъыда бир келин.

Аланы ушакълары кзулагъына чалыша тургъан бир улайгъан тиширыу, ала таба бурулуб:

— Ий, келинле, юйююзде сабий болуб эркиши туякъ болгъан бармысыз? — деб соргъанды.

— Бардыла бизде джашчыкъла, сени сыйынг да тёппебизде болсун! — дегендиле келинле.

— О насыбсызла, бир юйде эки тиширыу, эки ана, бир бирин ангыламагъанлары сейир тюлмюдо! Бу этиуден этсегиз, бир бёлек джылдан ол сиз оу-шау болуб ёсдюре тургъан сабийлени тиширыулары да сизни кесигизни туура ма былай-былай сёгерикдиле!

Кёл къандыралдынгмы?

Талай тиширыу къайры эсе да бара тургъандыла. Бир джаш тиширыу, Хашыу деб, джолну джол узуну юзмей къайын анасы бла къайын кызын сёгюб баргъанды кватында баргъан хоншусуна: ол айтыудан, хыны да ала, эринчек да ала, кыызгъанч да ала, хынч-хынч да ала, хазна-харакет даулаучу да ала, таш тиерикле, суу элтирикле да ала...

Аны барын да алларында бара тургъан бир къартыракъ тиширыу, Хорасан, эшитиб бара тургъанды, алай а къаллай бир сёгаллыкъ эсе да бир кёрейим деб, джукъ айтмагъанды.

Хашыу сора, тамам кызыб:

— Аны барын да кёлтюрюб джашагъан, мен да бир таджалла туугъан кюн туугъан болур эдим! — дегенинде, Хорасан, ызына, Хашыугъа айланыб:

— Къалайды, хариб, кёлюнг бичгенча, аллай къайын ана сайлаб алалдынгмы? Иги маджалларындан алалгъаенг? — дегенди.

Хашыу, не дерге билмей, сейирсингенинде, Хорасан айтханды:

— Эртденли бери юлю адамларынгы алай сыйсыз сёкенинге сейирсиниб келеме. Мен сеннге бир акъыллы тиширыуса деб тура эдим да, кёлюмю чыгъардынг.

— Уоу, нек, а къыз?

— Неги уа олду, къайын адам ич кийимчады. Ич кийимни алгъынчы сайларгъа болады. Бир алгъандан сора уа, ол сеникиди. Суйсенг — джыла, суйсенг — джырла. Джырткъды, тырткъды, алайы букъуду, былайы — бусуду, дегенлингге, киши кийимин сеникине аушдурлугъу джокъду. Аманласанг да, аманынг бла къаласа, игилесенг да, игинг бла къаласа. Адамлыгъы болгъан а аманын иги этеди, адамлыгъы болмагъан да — игисин аман этеди. Кийим да кие билгеннге кийимлик этеди...

Хашыу, уятлы болуб:

— Айхай, барын да алай джарашдыра билсенг а! — дегенди.

— Къайынларынгы джарашдырыб алай уста сёгалгъан тилинг а къайынларынга ариу айтыб, кесин алдыра да билрге керек эди! — дегенди Хорасан да.

Махтарынгы сёкме

Эркехан деб бир къызны ёксюз джашха бергендиле. Къайын юйде ата-ана болмагъанлыкъгъа, къайын къыз болса, ол да ата-ана орнун тутады, деб, Эркеханны эшитгени алай болгъанды. Аны къайын къызы уа барыб тохтагъан бир къолайсыз зат болуб тюшгенди: къылычаууз, эринчек, эрке, услу, джарашысуз.

Къыз Эркеханны не джаны бла да инджитгенлей тургъанды. Аны аузундан кечиналмай, Эркехан эки кёзю бла тенг джылагъанды. Бурун, тиширыула, тышында ишге джюрюмеген заманда, бир-бирин суймеген тиширыула хаман да бир юйге кириб турсала, бир-бирин кёлтюрген артыкъ да къыйын болгъанды, тышында кечинир амал болмагъанды. Артыкъсыз да бири, эрикгенден не этерге билмей, кече-кюн да бирисине къаныгъыб турса. Экинчиси да, юйде къорууларгъа не къайын ана, не къайын ата болмай, огъурсуз къайын къызны къолуна къараса.

Эркехан тёзе-тёзе тургъанды. Сора, тамам, джанындан

тойгыанында, кесини анасыны джанын кыйнаргъа болалмай, барыб, бир кюн анасыны эгечине тарыкыгъанды, къараууз кыйын кызына дунияны кыйыгъанды. Анасыны эгечи акыйлы адам болгъанды. Кёбню кёрген адам. Эркеханнга тынгылай тургъанды да, энди тарыгыб, бираз кёлю басылды деген заманда былай айтханды:

— Хай-хай-хай, Эркехан, бу затланы меннге айтдынг эсенг да, менден сора ёмюрде бир адамгъа ауузунгдан чыгъарсанг, ёмюрде бетинге къарамам, эшитмедим деме. Сёз джерни туюбу бла джорюйдю, кеси да, аман хансча, аман тил леде юйрей-юйрей, бир сёзюнг он бола, алай джайылады. Кыйын кызынгы сёгюб бир сёз айтханлайынга, ол элге баям боллукъду да, кыйын кызынг тыбырда къаллыкъды, джарлы, сени кесинге джюк-джоханим боллукъду. Тиширыуну тилинде уу болургъа ёчдю да, ауузлу тиширыудан кесин сакъларгъа сыймеген джюкъду. Аны кый да, къадал да адамланы къатында аны хайда махта, хайда махта. Тышына чыкъса, анга да не акыйл кийирирле, не джюген кийдирирле... Хаман махта!

Ол кюнден сора Эркехан хар сёлешген джеринде хаман кыйын кызын махтаучу болгъанды. Ол айтыудан, аны кыйын кызыча кыыз дунияда джюкъ: джигер да ол, татлы тилли да ол, тигерге-бичерге уста да ол, джарашыу да ол, эртде туруб, ол этген, ийнек саугъан да ол, кеч олтуруб, окъа тикген да ол... Махтаргъа сыйсенг, махтау кёб, сёгерге сыйсенг, сёгюм кёб.

Кызыны махтауу джайылгъанды. «Керти да алай иги кыыз болуб махтайды келини аны ансы, келин кыйын кызын алай чабыб да махтамайды, ана болмагъан джерде алагъа джарашыб джашагъан тынч тюл эди», — дегендиле адамла. Кыызгъа дженгил-дженгил келечиле келиб башлагъандыла. Тюзетиб, кызыны хоншу элде бир джашха бериб джибергендиле.

Джамагъатда джорюген адет бла, керегин бергендиле. Бир талай заман озгъанды.

Бир джолда, излеген барды деб, Эркеханни эшикке къаратхандыла. Чыгыб барса, джангы джууугъу, кыйын кызыны кыйын анасы келиб тура. Саламлашхандыла.

— Хай-хай-хай! — дегенди кьонакъ. — Сен кыйын кызынга бу махтаулану айта тургъан заманында къалай да ауузунг барыб айта эдинг ол сёзлени? Отуму кёмюб, тыбырымы тартындырыб кыйдунг да, сау къаллыкъ!

— Оу, аллайла нек сёлешесе, не болгъанды? — деб сейирсинирге кюрешгенди Эркехан.

— Тоба, не болгъанын а кесинг биле тургъанлай сораса. Тыбырым къуругъанды, ол сен излеген болгъанды! — дегенди ол да. — Къайын къызынгы ётюрюк махтаула бла келтириб мени юйюме салмайын, элтиб бир уясындан чыгъаргъа унамайын тургъан дуняда бир сарыубек бар эди эсе, аны тешигине салсанг а, сарыубекни бери чыгъарыр эди да кеси аны орнунда къалыр эди!

— Ах, а къыз, аллайла нек айтаса?

— Айтгулукъ болсанг, айтмай не этериксе! — деб, къонакъ келинини адам тёзалмазча ачыауузлугъун, джарашыу-сузлугъун, дюргенлигин, услулугъун айтыб тарыкъгъанды.

Эркехан аны джазыкъсыннганды, алай а не бла болушалсын?

Болушалмазын билиб, былай айтханды:

— Да бизде заманында ол сен айтхалла аны юсюнде джокъ эдиле, болуб, аны меннге кёргюзмей тургъан эсе да, мен эссиликден эслемей тургъан эсем да, къайдам, ким биледи, джаным, кёжюм! Сени юйюнге баргъанлы, алай болуб къалды эсе да, билмейме. Къалай-алай болду эсе да, энди, «келини гырджыны къайын анасыны къол сууу бла басылыр» дейдиле, не этериксе, юретирге кюрешириксе ансы, «Келинини этек бюкгени — къайын анасыны къабакъ ийгенине кёре» деб да бир джукъ билиб айтхан болурла...

Не этерик эди, къонакъ тиширыу:

— Тюз айтаса, джаным, сенде да не барды, сен да менича бир, атасы тюл, анасы тюл! Таб, барын да биле тургъанлайыма, кюйген джюрегиме бир себеб излеи келгенме ансы, сенде не барды, хариб! Сени орнунда болсам, мен этерик да алай эди!.. — дегенди.

Къонакъ аны бла кетгенди.

Эркехан джууугъун тамам кёлю бла джазыкъсыннганды. Ол кетгенлей, анасыны эгечине салыб барыб, халгарын айтханды:

— Былай да былай, ол уубетни къайын анасы келиб, эки кёзю бла тенг джылаб барады. Тёзе туруб, къыстаб ийселе, къалай боллукъма мен хариб? — дегенди. Анасыны эгечи:

— Къоркъма, — дегенди. — Къойгъанны ол къоярыкъды, къыстагъанны ол къыстарыкъды ансы, аны ким къыстайлыкъды! Джууугъунга уа джанынг ауруй эсе, ол да сен этгенча эте турсун, акъылы болгъан игилик бла ангылайды, акъылсыз — аман бла ангылайды. Ол да акъылсыз болмаз, ангылар эсе уа!..

Эркехан салыб баргъанды да джууугъуна, анасыны эгечи юретгенча:

— Ий, ол кюн джюрегим кыйналыб, иги джетишдиралмай квалгъанма. Келининг махтагъан бла иги ангылаучан эди, сен да алай этиб бир кёр. Мамукъ джуммакъгъа да хаман «ташса», «ташса!» деб турсанг, ташча къатады, къара ташча да мамукъ джуммакъса, мамукъса дерге квалсанг, джумушагъан этеди, — дегенди.

Ол джарлы тиширыуну уа башха мадары болса, «кет, ёлгенит ит болсун!» — деб къоярыкъ болур эди, алай болса да Эркехан айтханча этиб кёрюрге алланганды.

Ол кюнден сора башлагъанды ол да келинине махтауну салыб. Сёлешсе, татлы сёзлю да аны келини, ашха-суугъа уста да, уста къоллу да — аны келини, джигер да, сабыр да — аны келини...

Къайын ана, кыйын кызы кылай кёргюзселе, келин джамагъатха алай кёрюнген да адет. Тебрегендиле джамагъатда да аны келинин махтаб, адеблиге, джигерге санаб...

Келин аллында ким не айтады, не дейди деб хазна къулакъламагъанды, артда уа махтаугъа юрене тебрегендиле, аман айтылырын суймей, кесин эслей тебрегенди, махтагъан адамла аманымы кёрмесинле деб, кесин ариу кёргюзюрге тырмаша башлагъанды... Айтыргъа, бир бёлек замандан керти да кёллери бла махтаб башлагъандыла келинни.

Эркехан, бир кюн къайын кызыны къайын анасына тюб:

— Ий, келининги ушатмагъанча кёрюб, джаным кыйналыб тура эдим, энди, къууаныб, махтаб тургъан хапарынгы эштиб, кёл басыб турама! — дегенди. Ол, кюлген да этиб, былай айтханды:

— Сау квалгъын сен, ол кюн сен манга къошулуб сёксенг, мен да андан да бек оюлуб, джюрегим джарылыб, не ол мени ёлтюрген атха кваллыкъ эди, не мен келиними кысататыб, джашымы юйюн чачхан атха, туудугъуму ёксюз этген гюнахха кваллыкъ эдим. Энди уа не хатабыз барды! Санига хаман алгъыш этгенлей турама, джаш болсанг да, эсли адам! Кесинге табын да эте билдинг, меннге эс табдырыб, таб этдире да билдинг!

— Эшта-эшта, мен не биллик эдим! Меннге да юретген адам болгъан эди ансы...

— Аны уа айтма! Акъылынг болмаса, аз джерде аз айтылгъан акъыл сёзмю къалады, джукъгъа да джарамай! Акъыл сёзю да ма сени, мени кибик акъыллы адамла ала биледиле...

Экиси да кюлгендиле.

Эм игиле

Бир юйдегиде эркиши бла тиширыуу — юй иеси бла юй бийчеси — кимге да белгили болуб, сенсе-менсе деб, бир-бирин билиб, татлы джашагъандыла. Бир-бирине, джангы заманларындача, чам, накъырда этгенлей, болушханлай, кереклилерине сакъ болгъанлай тургъандыла. Аланы бир-бирине мынгайыб, кёлкъалды, гурушха болуб киши кёрмегенди, хыны, тюрт сёлешиб киши эшитмегенди. Эркишиле джыйылгъан джерде тиширыулары сёкселе, ол киши кёшулмагъанды, кёуру тиширыула джыйылгъан джерде эркишиледен тарыкъсала, ол тиширыу кёшулмагъанды.

Ол экисини бир-бирине бетлери ачылмай, джаш, джангы заманларындача, ариу, татлы джашагъанларына таныш, тенг джашла сукълана, сейирсине тургъандыла.

Сора бир джолда талай джаш тиллешгендиле: аланла, была керти да алай ариуму джашайдыла, огъесе, тышына алаймы кёрюне биледиле, келигиз, бир сынайыкъ.

— Къалай этиб сынайыкъ?

— Къайдам, келигиз, элде бир акъыллы къарт барды, анга барайыкъ да сорайыкъ: эм иги тиширыугъа къаллай тиширыу саналлыкъды, дейик да. Ол айтхан бла биз сынарыкъ тиширыу бирча бола эсе, сора неге сейирсинебиз, кёярбыз.

Салыб баргъандыла къартха, соргъандыла:

— Къарт, айыб этме да бир айт: эм онглу тиширыу деб къаллайгъа айтыргъа боллукъду?

— Эм онглу тиширыугъа уа аллайны санаргъа боллукъду: кече келген къонакълагъа ариу къараб, айыбсыз ашыра эсе, ала ючюн да эркишисине къынгыр къарамай, хыны сёлешмей къояла эсе.

Андан чыгъа барыб, джашла келишгендиле: келигиз, ол сынаргъа суйгенлерибизге кече ортасында салыб барыб, къонакъ болайыкъ да сейирлерине бир къарайыкъ. Ол тиширыу къарт айтханча болалса, насыблары. Болалмаса уа — сора анга кёре сёлеширбиз...

Кече, джассыдан оза-оза, ол ариу джашагъанлагъа салыб баргъандыла джыйылыб. Акъыллары алай болгъанды: кече арасында ким къонакъ алыргъа хазыр болуб турады дейсе, джунчурла. Тиширыу бизден джашыртын эркишисине къынгыр къарар, ол да эслемеген кибики этиб, бизни сёзге туртаргъа кюрешир, биз кетсек а, тиширыу аны ит ашамазлыкъ этер, деб.

Барсала, юй иелери джатыб тура. Таууш этиб, къонакъ

аламысыз, дегенлейлерине, эркиши юйге чакъыргъанды. Ала киргинчи, кийиниб, тиширыу эрлай кесин джарашдыргъанды, орунланы джыйгъанды. Олтуртуб, юй ие къонакъланы сёзге тутханды, юй бийче отха-суугъа къарагъанды. Бираздан хант бишириб келиб:

— Айыб этмегиз, алах ючюн, келиригизни билиб хазырланыб турмадыкъ да, кёб сакълатыб, айыблы болдукъ, — деб, къол чайкъатыб, тепси салгъанды. Бирерине бирер ариу чам айта, ашатыб, ичириб ашыргъандыла.

Джашла чыгъа баргъандыла да, ызларына къайтыб, тынгылагъандыла, энди была бир-бирлерин кесе болурла деб, акъыл этиб. «Сен билмей, сени тенглеринг кече келлик тюлдюле!» — деб тиширыу айтыр, «Мен алагъа кече келигизми?» — дегенме деб эркиши айтыр, бизге да дунияны къуюб, бир-бирин да джукъарла, деб джашланы кёллерине алай келгенди.

Керти да, юй иеле къонакъланы юсюнден сёлешгендиле:

— Джаным, — дегенди юй бийче, — ала сени адамгъа санамасала, бу заманда келлик тюл эдиле, бизге базыб келгендиле, сора биз къолай къараялмадыкъ, къонакълыкъ этмедик, джетишдиралмадыкъ, андан эсе иги сыйларгъа керек эдик. Кюн сайын бир келиб эрикдириб тургъан адамла да тюл эдиле, — дегенди юй бийче.

— Къайгъырмаз, тыш элденми келгендиле, кесибизни тийреден джашла бизге айыбмы этерикдиле! Къолубуздан келгени ол болду, аямадыкъ, — дегенди юй неси. — Энди ала бизге ачдан ёлюбмю келгендиле дейсе, былай бир олтуруб, рахат ушакъ этиб, бир-бири бетибизге къарайыкъ, дегенлик-лери болду ансы.

Тынгылагъанла уятлы болуб, алайдан терк джанлагъандыла. Тиширыуну керти онглу адамгъа тергегендиле.

Экинчи кюнюнде биягъы къартха барыб соргъаыдыла:

— Къарт, эм онглу эркишиге къаллайны санаргъа боллукъду? — деб.

— Санаб а къаллайны санаргъа боллукъду! Хар адамны тыйыншлы орнунда кёре билген, хар адамгъа кесине кёре сёлеше билген эркиши бар эсе, ма аллайны эм онлугъа санаргъа боллукъду, — дегенди.

— Да аллайны къалай излерге боллукъду?

— Аны уа неден билликсиз?! Къайда, къайсы юйюрдюйде къайын ана, къайын къызла, келинле эмда апсынла бир-бирлерин билиб, ариу, татлы джашай эселе, ма андан билликсиз!

— Ангыладыкъ — деб, джашла чачылыб кетгендиле.

Хыйны дууа

Устаз совет, барыучусуча, кёбге баргъанды. Директор хайда сөлеш да тур, завуч сөлеш да бар, устазла, хар затны кёб билгенибизни, директордан, завучдан тумакъ болмагъаныбызны билдиребиз де да хайда сөлеш, айтханларыгъызыны аныглагъанымы кёргюзтеме де да, директор джангыдан къайтар да сөлеш, директордан кем болмагъанымы танытама де да, завуч джангыдан тегюл... устаз совет созулгъанды. Къол аязларына, джагъаларына джашыртын эсней, ол сёзлени эшитмеселе, аладан насыбсыз дуняда джан болмай къаллыкъча, суйюб тынгылагъанча этерге кюреше, джукълаб къалыргъа кюркъа, олтургъанла алай тынгылагъандыла...

Устазланы бири, Абдрахман, эригиб, джукъусун чачаргъа, къагъытха гылджа-мылджа сызланы тарта тургъанды да, джыйлыуу председатели:

— Къайда, Абдрахман Хамитович, сен да бир джукъ айт! — дегенин эшитиб, бюклей тургъан къагъытчыгъын къайры атаргъа билмей, къатында джукъусурагъанын билдирмегге деб директорну бурнуна битиб тургъан хоншусуну хурджунуна сукъгъанды...

Устаз совет бошалаб, чачылгъанларында, Абдрахманны хоншусу юйге келгенди. Юй кийимлерин къаблаб, ашаб-ичиб, телевизоргъа чёкгенди. Юй бийчеси уа кийим джууа айланганды.

Быланы да джууайым деб, баш иесини костюмларын алыб, хурджуналарын къотара келиб, къараса — аричукъ бюклениб, бир дууа къагъытчыкъ!

Дууаны къалай бюклениучюсюн а ким билмейди!

Дууаны ачыб къараса, керти да дууа! Гылджа-гылджа бурулуб, арабча джазыула. Нени арабча джазылуучусун а ким билмейди!?

Къагъытны да алыб, Разият, чабыб кириб, телевизоргъа битиб тургъан Джанкирни къулакъларын сасытыб башлайды:

— Ма энди билдим сени былай нек тюрленгенинги да, юйюм-юйдегим дей билмегенинги да, нек эртде кетиучюнгю да, нек кеч келиучюнгю да... Мен санга адамса деб тургъанма! Ийнаныб тургъанма... Элча, адамым барды, сабийлерими аталары барды, деб тургъанма... Сен а... сен а... Джумушчунг болуб, итни-битни къуллугъун этиб, ханны тегерегине айланганча, бир кюн кийгенинги бир кюн кийдирмей тургъанымы бюсюреу-спасы не болгъанын энди билдим...

Джанкир ёмюрю тынчха санаб туруучу тиширюууну нек

джаныб къалгъанын ангылаялмайды. Кирпиклерин къысха-къысха къагъыб, кёзюне къараб туруб, эм артында ауузуна сёз тыше башлаб, сорады:

— Разият, сеннге не болгъанды?

— Дагъыда алаймы сорлукъса?! Манга джукъ да болмагъанды, не да санга болгъанды ансы, джазыкъ сен, хариб сен! Сеннге адамым барды деб тургъан, мен да чиппе-чий теги кёреем! Сени хыйны гюттю болуб тургъанынгы къалай эсгералмай тургъанма, мен хариб?!

Разиятны къадар сёзюнден «хыйны» дегенни сейирге санаб:

— Не хыйны хапар айтаса? — деб сорады Джанкир.

— Не хыйны болгъанын сен бил, хыйныланы хурджуннга джыйыб айланган сенсе! Ма! — деб, Разият гылджа сызладан толу къагъытны Джанкирни кёз аллына тутады.

Джанкир, кёзлерине ийнанмай, къагъытха битеди. Араб харифлеге ушаш, токъмакъбаш, къынгыркъуйрукъ сызла, алай а харифле тюл.

— Къайдан табдынг муну?

— Сени хурджунунгдан!

— Мени хурджунума къайдан чыгъарыкъ эди бу?

— Къайдам, кимден чыгъарыгъын а сен билирге керексе!

— Ким эсе да ойнаб эте турады! — дейди Джанкир.

— Араб харифле бла джазылыб тургъанын кёрмеймесе! — деб бегитеди Разият. — Ойнаб хыйны этген боламыды!

Дауур тереннге кетеди. Гылджаланы харифле болмагъанларына Разият ийнаныргъа унамайды. Джыларгъа джарашады. Джанкир ариу айтады. Болмагъанында, къагъытны апендиге элтиб, окъутуб, не зат болгъанын билиб келейим деб, Разиятдан «дууаны» алады. Барыб, тенгине, Абдрахманнга, тартыады:

— Алан, билмей тургъанлайыма, башым палахха къалгъанды! — деб, хапарын тизеди. «Хыйныны» кёргюзеди.

— Керти да бир къылыбынг болгъан болур, — дейди Абдрахман, — ансы быллай зат кеси аллына чыкыгъан адет джокъду!

— Къылыбым джокъду дегенлигим тюлдю, бола тургъандыла ары-бери «сюзюле» тургъан кёзюучюклерим, — сенден не джашырыу. Алай а бусагъатда «гюнахым» барды деб билмейме. «Гюнахлы» заманларымда Разият да джукъ билмей эди, биле эсе да, джукъ айтмаучан эди...

— Айтса, айтмаса да, гюнахынг джетмей къалмайды.

— Юйге не деб барсам таб болур, аны айт, керексизни къой да!

— Да хыйнынгы ачдырыргъа керекди!
— Ойнайса дейме?!
— Ойнамайма!
— Энди мени апендиге бармазымы уа билесе.
— Мен бизде келининги иейим, нохта бауунгу кесинг бере бар ансы. Алайсыз дууасы тиерик тюлдю.
— Ол а сёз тюл эди! — деб, Джанкир тюменни узатады.
— Азды! Дууа ажымсыз тиерча эт!
— Сен да бир гыбы! — деб, Джанкир тюмен къошады.
— Къызгъанчлыкъ этме! Бош, аллахны-адамны эсгерген адамдан эсе, атеистни хыйнысы къыйын кетгенин а билирге керек эдинг, иги джаш! — дейди Абдрахман.
— Бурун ма сеничаланы налог джыйыучула этгендиле! — деб, Джанкир ючюнчю тюменни атады, «тамбла келирме» деб, аны бла кетеди.

Экинчи кюн Абдрахман юй бийчесине къонакъ тепси джасатады. Хоншуларындан да талай нёгерин чакъыртыб, эки-юч «акъбашны» да ортагъа салыб, хазырланадыла. Джанкир келе тургъанын кёргенлей, рюмкалагъа тамызыб, аланы да буума беллеринден буууб, ёрге-ёрге турадыла. Джанкир киргенлей, анга да бир рюмканы тутдуруб, Абдрахман сёз айта башлайды:

— Аллах-аллах, бюгюнден ары бизге тепсиге бу затланы салдыргъанны хыйнысы отда кюйсюн, аны юйдегиси бек суюйсюн! Бу рюмкаланы башлары ачыкъча, хыйнылары болгъанланы хыйнылары алай ачылсынла! Бу ачы суула тигелегенча, гюнахлары болгъанланы гюнахлары алай-алай тёгюлюб, эриб, джокъ болуб кетсинле, аланы орунларына уллу огъурла орналсынла! Алагъа ийнанмагъанланы да кёллери не ийнаныр къарыу келсин! Бу берекетни бу столгъа салгъанны энди ёмюрде бир бети уялыр заты болмасын, анга амин демеген онгмасын!.. Джанкир, санга алгъыш эте турабыз! — деб бошайды Абдрахман сёзюн...

Джанкир алданнганын сезеди. Олтургъанла бирден джырлайдыла.

— Кюлю, оюн — «хыйныланы» бир башы,
Джанкир-джанчыкъ — элибизни тюз джашы,
Биз ачабыз, къоратабыз хыйнынгы,
Джюрегингден сен да къорат хыймыйны...

— Ура-ура, кёкге быргъа-а! — деб, сермеб алыб Джанкирни ёрге-ёрге атадыла... джерге джууукъ келмеге къоюб тутадыла... Стол джанына чёкдюрюб, аузуна... къуадыла..., чанчы бла нени эсе да сугъадыла..., биягъы къагъытны кёзлери не тутадыла...

— Бюгюнден ары аурууунгдан арытылдынг! —
Аны бла, анга да сәлеширге кьоядыла..

Ма эртде келдим

Бир хауле киши болгъанды. Бир ары кет да анда ич, бир бери кет да мында ич, бир кече тойлада айлан да танг ата кьайт, бир тенглеринде олтуруб тур да кече арасында кел, — хаман алайгъа кьалгъанды.

Тиширыуу да, ол юйге джыйылгъынчы, кёлю хош болалма да сакъла да тур, солугъан джокъ, джукълагъан джокъ, — джанындан тойгъанды. Анча сайын кеч келесе дей да мурулдай, гурушха эте тургъанды. Бир джолда иги огъуна демлешгенди да, «энди бу этиуден этиб турлукъ эсенг, биз юйюйдеги болуб онгарыгъыбыз джокъду, ата юйюме кетеме», — дегенди.

— Ант этеме, энди кеч да келмезме, кече ортасында да келмезме, эртде келе турурма! — дегенди киши.

Аны бла эртденбла кетгенди да, келеди — джокъ, келеди — джокъ, ингирде да джокъ, джассыда да джокъ, кече ортасында да джокъ киши. Тиширыуу да сау кечени кёз кьысмай, кьайгъы этиб тургъанды.

Танг атыб, эртденбла эртде кьайтыб келгенди киши.

— Ай юйюнге, былай кьалай кьалыб кетдинг?! — дегенди тиширыу.

— Да хаман кеч келесе, кече ортасында келесе дейсе да тураса. Эртде келирге айтханем да? Ма келдим эртденбла эртде! Мындан эртде кьалай келлик эдим? — дегенди киши.

Тюрклю эт ашамайды да...

Хания деб кёсек мыстыракъ тиширыу болгъанды. Сыфаты чырайы — суу сурат, ёмюр дуняда кёз алмай кьараб турайым дерча, алай. Джангыз бир бузгъан джерчиги — сайбашлыкъчыгъы болгъанды. Алай болса да сайбаш, теренбаш деб адамны мангылайына джазылыб тургъан адет джокъду, насыбха. Акъыл кёлге джарашханча, чырай да кёзге джараша барады.

Атласа — асхакъ, узалса — чолакъ, сёлешсе — гаккау таныла барады, аны айыбы джокъду. Бир чола джерчиги болмагъан ким барды...

Ханиягъа эркишил кёб урунгандыла, Хания да акъыл кемлиги бадырлыгъыны кёблюгю бла джетдирген болур, — талай юйге келди болуб киргенди, ненча баргъан эсе, анча

кере ата юйюне тубелек к'айтханды. Тийре — хоншу да алайг'а юречек болуб: «Бияг'ы барды, к'айтды», — деб к'ойг'ан болмаса, сан этмегендиле, айыб этмегендиле.

Андан башха тиширыу болса уа, джууукъ-тенг да унарыкъ болмаз эдиле: кюн сайын биреуге бара да к'айта, кесинги бетинги да джойма, бизни бетибизни да джойма, дерик болур эдиле. «Не барма да тур, не барг'ан джерингде кесинги джарашдыр да тур!» — деген адетди.

Ханияг'а айта, к'ала эселе да, ким билсин, не эсе да бир джолда бир к'артха барг'анды. К'арт кюеу тюрклю болг'анды, атын айтырг'а тюзелалмай к'алыб, тюрклю деб алайг'а юрениб, атына тюрклю дегендиле.

Тюрклюю юйдегиси аякъланыб, кеслери башларына бирери бирер юй болуб джашаг'андыла да, аталарына бир к'барар тиширыу деб дыгалас этгендиле. К'алай, алай болса да к'артны джумушчуг'ун эте турса, болду, деб, ол ак'ыл бла тилегендиле Ханияны. Тюрклю да, тыбыр н'егери ёлюб, юйде джангыз кеси к'алг'ан к'арт, тиширыу джумушха тансыкъ, юйлюгю бузулг'анына мугур, кеси да к'ойну аузундан ч'ёб юзмеген бир ог'урлу адам. Ханияг'а к'ууанч тыбырлы болг'анды.

— Аллахха шукур, Хания да, хариб, бу кесими юйюмдю, кесими арбазымды деб к'ёл салыб бир джашар. К'артха джумушчуг'ун этсе — болду, башха не болум, не ак'ыл керекди, к'артны ак'ылы, оноуу экисине да озубду, — деб джууукъ-тийре да к'ууангандыла.

Хания джангыдан джангы келин болуб барг'анлы, бир талай заман озг'анды да, ол тийреден Нашо деб бир тиширыу, не эсе да иши болуб, Тюрклю джашаг'ан тийреге барг'анды. Ишин тындырыб, ызына айланыб тебрегенлейине, орамда Ханияг'а тубегенди.

— Уоу, Нашо, анамы эгечи, к'айдан чыг'ыб к'алдың? Сени к'ёрюрге бир бек кюсеб тураем. К'алай иги болду тубеб к'алг'аным! — деб эркелетгенди Хания Нашону.

— Мен да к'ууандым санга тубегениме, — дегенди Нашо да. — Не эте турса, хариб? Тынч-эсенмисе, рахатмыса?

— Энди уа тамам насыбым тутуб, онгуб к'алг'анма, анамы эгечи! Анамы джаны ючюн, бир тынгылы адамны к'олуна тюшгенме да, ох деб турама! Хар небиз да барды. Не суйсем, аны этеме, не суйсем, аны к'абама. Келчи, анамы эгечи, хар небизни да к'ёр да бир к'ууан. К'ууанмай амалынг джокъду, кел! — деб к'адалг'анды Хания.

«Джазык'ны к'ёлю к'ёлтюрюлюр, быллай бир этгенинден ары, бир барайым», — деб, Нашо биргесине барг'анды.

Хания Нашону айландырыб, хар затларын кёргюзюб башлагъанды:

— Ма бу юйюбюздю, анамы эгечи, мынга бир къууанчы! Ма бу да гезенибизди, бу бауубузду, бу бузоу орнубузду, анамы эгечи, мынга да бир къууанчы... — деб тизгенди Хания.

— Къууанама, бек къууандым, къалай иги болду, не бек къууандым! — дегенди Нашо.

— Ма бу да къозу орунчугъубузду, ма бу да тауукъ орунчугъубузду, анамы эгечи, мынга да бир къууанчы! Ма бу да эшек орнубузду, бу да джайгъа от орнубузду... — деб Хания да тизиб, Нашо да анча сайын:

— Ай, аллах разы болсун! Къалай асыулу зат эди, не бек къууандым мынга уа! — деб баргъанды.

Алай бла, Хания да къууандырыб, Нашо да къууаныб бошагъандан сора, Нашо бир кесек ауаз берирге кюрешгенди:

— Хар негиз да иги, алапат, дуния бла бир къууандым, Хания, джаным! Ма ким да алай эте юй-кюн болады. Хар негизге да иги къара, джан аурут, тиширыу къол джетмесе, бар затдан хайыр болмай къалады, барны джарашдыргъан да, бар этген да тиширыуду, ансы эркиши не, эркиши къонакъ кибиб бир. Къадал, бел къатдыр, джугъугъузну джар сытма. Эртде да тур, кеч да джат, къайгъырмаз. Кимден кемсе: сыфатда — сыфатынг, этимде — этиминг, тириде — тирилигинг! Кюеуге да ариу айт, ариу сезде ауруу джокъ дейдиле, джылыгъа джылан да илешир, дегендиле бурунгула. Сёзюне да къара, не десенг да, эркиши юй тамадады, аны оноуу бла атласанг, сыйынг сынарыкъ тюлдю, терс, тюз этсенг да. Ол баш иенгди, аны сыйын кёрсенг, кесинг да сыйлы боллукъса, кёлюнг рахат боллукъду... — деб юретгенди.

— Тюппе-тюз айтаса, анамы эгечи! Кесими кёлюме да алай келиб тура эди! — дегенди Хания.

— Къадалыб, тиширыу этерикни этиб, эркишинги, юйюнгю джарсытмай турсанг, келген джерингде аякъ орунлу болурса, тёллениб олтурурса, юй-кюн болурса. Кюн сайын биреуге бара да къайта турады деб айтдырмазса кесинге, ол сый тюлдю! Басылыб олтур келген джерингде. Сеничалагъа къара да, сен да ала этгенни этерге, аладан аман болмазгъа тырмаш! — дегенди Нашо.

— Тамам тюппе-тюз айтаса, анамы эгечи, кесими кёлюме да алай келиб тура эди! — дегенди Хания.

— Эркишини суабы, гюнахы да энди сеникиди. Джукъдан джунчутма кюеуню. Ол сени къолунга къарайды. Сен анга иги болсанг, ол да санга иги боллукъду!

— Тюз айтса, анамы эгечи, мени кѣлюме да алай келиб тура эди, — дегенди биягъы Хания. — Мен да аны инджитмейме. Ол да мени джукъдан инджитмейди. Тюркю эт ашамайды да, этибиз болса, кесиме къалыб, ох дейме!

«Оу-уу, мен мынга бош сѣзюмю къората тура кѣреме!» — деб кѣлюне келиб, Нашо джунчуяракъ болгъанды, алай болса да дагъыда бир затланы юретирге кюрешиб, кетгенди.

Арадан бир талай заман озуб, Нашо тийре тиширыулану ушакъларына къулакъ салса, ала:

— Биягъы Хания энгда къайтханды. Энди ол къарт да анга аякъ кѣлтюре эсе, сора бу дунияда не татыу барды адамгъа! — дей тура.

«Э-эй, «тюркю эт ашамайды да, этибиз болса, кесиме къалыб, ох дейме!» дегенлейине да билген эдим охну арты былай боллугъун! — дегенди Нашо кеси кесине.

Тенгле бла заманла

Адамла бла заманла бир-бирлерин кѣзюу-кѣзюу къолтукъ тюбге ура барадыла. Заман онглагъан кѣзюуде адамны ойматха эндиреди, заманны адам онглагъан кѣзюуде адам ърге чыгъады...

Джандан джаннга татлы эки тенг джашагъандыла. Къаллайла эсе да экиси эки элге тюшюб, юлениб, талай джылны бир-бирин кѣрмей тургъандыла.

Бир джолда бирини кѣлюне былай келгенди: «Адамгъа шох, тенг деб нек айтылады, бир-бирин алай унутуб къоярыкъ эселе! Тенгими анча заманны барыб кѣралмай тургъаным манга адамлыкъ тюлдю. Барыб, хапарын бир билиб келейим! Билмей тургъанлайына салыб барыб къалсам, аз бек къууанмаз!».

Айтханыча, ат джерлеб, салыб баргъанды тенгине.

— Хейт! — деб таууш этгенди.

Юйден тенги ауур атлаб чыкыгъанды. Саламлашхандыла да, тенги къонакыгъа алай айтханды:

— Джерден как джалар болсанг, кел юйге, тюш атдан!

Келгенни джанына тийгенди. Не айтыргъа билмей, атыны башын ызына бургъанды да кетиб къалгъанды.

Арадан дагъыда бир бѣлек джыл озгъанды. Биягъы кишини тенгине джаны тынмагъанды. «Мен терс болдум. Аны сууукъ сѣлешгенине кесими кѣбдюрюб, кетиб къалгъаным адамлыкъ тюл эди. Не уа мен керекли джери болуб, айталмай къалгъан эди эсе уа? Барыб бир хапар билиб келейим», — деб кѣлюне келиб, дагъыда салыб баргъанды.

— Хейт! — деб таууш этгенди.

Тенги чыкыгъанды да:

— Таякылашыр болсанг, тюш, кел юйге! — дегенди. Келген сейирсингенди. Кёлюне кюч болуб, не дерге билмей, ызына айланыб, кетиб кыалгъанды.

Андан сора да бир бёлек джыл озгъанды. Дагыда биягы кишини эсине тенги тюшгенди. Сагыш этгенди: «Мен бара да хаман да бурнуму тургуза да кете, терс болганма. Ол огъай, «не хапарынг барды, не эте тураса?» — деб да сормайма. Не дегенин да ангыламай, кетиб кыалама. Энди барыб, керти тюз хапарын бир билейим».

Айтханыча, салыб баргъанды. Энди ол аллайла игиликден айтхан болмаз эди, керти болумун билмей кыояргыа болукъ тюлме, деб.

Барыб, биягынлай, «хейт!» — деб таууш этгенди.

Алай таууш этгенлейине, юйден тенги чыкыгъанды. Кыараб тенгин кёргенлейине, ызына кириб кетиб, бир ариу, уллу джашла бла чыкыгъанды. Джашла джетиб кыонакыны атдан алгъандыла, кими атын тагыаргыа чабханды, кими, кыолтугъундан алыб, аякыларын джерге джетдирмегенча, юйге кийиргендиле. Тенги да кыучакылагъанды. Джашла элтиб тёрге олтуртхандыла кыонакыны, эрлай кыонакылыкъ этиб, тепсини толтуруб аллына салгъандыла. Кими кыол джуудуруб, кими джанджаулукъ алыб, юсюне ёрге сюелиб, джумушун этгендиле. Хан кыонакыны тегерегине айланганча этгендиле.

Кыонакы, сейирсиниб, не айтыргыа билмей, сейир-тамаша болгъанды. Ашаб бошаб, ушакыгъа джарашхандыла да, кыонакы, кесин тыялмай, соргъанды:

— Алан, тенгим, дегенди, — мен ангылаялмай турама, манга бир ангылат. Биринчи кере келдим да, «Джерден как джалар болсанг, кел», — дединг, экинчи кере: «Таякылашыр болсанг, кел», — деб кыойдунг, мен да анча сайын ёпкелеб кетиб турдум, энди уа ма былай хан кыонакыгъа этгенча эте турасыз! Бу не чотугъузду? — дегенди.

— Ол а, — дегенди тенги, — олду: была джерге джакыла, юй тюбюнде кыарынлары бла джер сибире айланган заман эди. Экинчи кере: джумдурла, таякыла бла сёлеше айланган заманлары эди. Энди уа, кёресе, кеслерин адамгыа санаргыа кюрешген заманларыды. Мен да быланы заманларына кёре сёлеше эдим...

Операция

Сарыкыыз деб бир тиширыу бир кесек ауузлуракъ адам болгъанды. Халиси да бираз дженгилиреке тартаракъ. Юйю-

юйдегиси, танышлары, тенглери да аны ауузундан кеслерин сакъларгъа кюрешиб, алай джашагъандыла.

Тамагъы ауруб, бир джолда Сарыкъыз больницагъа джатханды. Тамагъына операция этгендиле. Ол больницадан къайтханында, танышларындан биреу кере келгенди да:

— Къалайды, Сарыкъыз, тамагъынга операция этдиле эсе, ауруучу тамакъ безлеринги кесиб къоратдыламы? — деб соргъанды.

Сарыкъызны баш иеси Таначыкъ, Сарыкъызгъа сёз бермей, къонакъны соргъанына кеси джууаб бергенди:

— Айхай, айхай, — дегенди, — безлерин а кесиб атхандыла, тилин кесмей, алайлай къоюб олтургъандыла ансы!

Эркиши эркиши болса

Джашалий бла аны юй бийчеси Маука бир-бирине ушамагъанла болуб тюбегендиле. Джашалий — басымлы, сабыр, оюмлу, «эки ойлашыб — бир сёлешген» адам, Маука уа — тири, джигер, алай а гузабачы, юрсюр, кесерин кесиб, артдан джабышдырыргъа кюрешиучю адам. Эм баш кемлиги уа Мауканы — шхууурну отдан былай алып-алмаз, чабдырыб келиб адамны аллына салыучусу.

Бир кюн Джашалий ишден арыб-тозуб, бек соругъуб къайтханды. Ол къол-бет чайкъаб, тепсиге олтурур-олтурмаз, Маука:

— Къалай таб келиб къалдынг, шхууур хазыр эди! — деб, чабдырыб келиб, тепсиге исси шорпаны салгъанды.

Ач болуб тургъаны бла, Джашалий чолпу толу шорпаны алыб уртлагъанды да — ауузун кюйдюргенди. Кыскыныкга киргенди. Маукагъа уа джукъ сагъынмагъанды. Ичинден кеси кесине: «Аллынга келген хазыр ашны ашайлмагъан!» — деб урушханды. Ашарыкъ амалтын а тиширыугъа бетин ачыб къалай сёлешсин! Сора Маукагъа:

— Айюнге, бу чыртда суууб къалыб турады да! — дегенди.

Маука, сейирсиниб:

— Алай деген неди, отдан тюз бусагъатчыкъда алгъанма сора! — деб, чабыб келиб, къашыкъ бла толтуруб уртлагъанды да, ол да ауузун кюйдюргенди. Ол да кыскыныкга кириб, аман кюню болгъанды.

Джашалий къюлгенди. Маука анга ёпкелегенди.

— Маука, — дегенди Джашалий, — минг кере эшитгенден эсе, бир кере чекген игиди. Кесек сорушма къоюб, алай

келтир десем, унамайса, сора мен сен меннге этгенни этгенликге, неге кёлюнг къалады!

Ол кюнден сора Маука адамны аллына шхууурну сорушдуруб, алай салыучу болгъанды. Гузабалада иссини келтириб салса уа, «эсле иссиди!» — дерге унутмагъанды.

Эркиши

Къарачай джамагъатда эркиши тиширыугъа къол джетдирген, ургъан адет болмагъанды. Не къолайсыз, не болмагъан, не аман тиширыу ол эсе да, эркишиси аны урса, сора ол эркишини киши адам деб джукъгъа санамагъанды, хыликке этиб, «о къой ол джаман затны, аллахым айыб этмесин ансы, ол неди!» — деб къойгъан болмаса, саламын алыргъа да ыйлыкъгъан этгендиле.

Бир элде Майыл деб бир болумсуз кишичик джашагъанды. Кесини да, насыбына кере, бир сюекаууз тиширыуу болгъанды.

«Эки аман да бир сабан» деб, бир-бирини кёллерине джетмеген зат болса, бир-бирине хатерсиз сёлеше, джашлыкъдан огъуна бетлери ачылгъанды да, джууаб эте, даулаша, артлары тойюшге, джагъалашха къалгъанды.

— Ай юйюгюзге, халкъда, джамагъатда джорюмеген адетни къайдан чыгъардыгъыз?! Бедишлик ишни тохтатыб къоюгъуз, сенсе-менсе, деб джашагъыз!.. — деб, хоншу, тийре сёз къошхандыла, алай а сёз ангылаталмагъандыла.

Бир кюн бир хоншусу биягъы Майыл бла тиширыуу джагъалаша тургъанлай киргенди да къалгъанды.

— Айюнге, Майыл, эркиши тюлмюсе сен, тиширыугъа тенг болуб, былай къалай этдинг? — деб айыб этгенди хоншусу.

— Эшта-эшта, къайры тенг болама! Мен бир кере артыкъ урдум. Эркиши, не десенг да, эркишиди! — дегенди Майыл.

Къарт бла поезд

Нарсанада поезд джангы джорюб башлагъан заманда, бир къарт, къайры эсе да тебреб, барыб билет алгъанды.

— Егюз-арба джеге айланганны къой да, поезд бла бар, кесинги юйюнге, арбазында шиндикге олтуруб тургъанча, алай тынчлыкълы барлыкъса. Кеси да къараб-къарагъынчы элтирикди, — деб таныш-хоншу айтханны эсине тюшюре,

бизазны сакълагъанды. Алай а поезд тебрерге унамагъанды.

«Бумуду муну дженгил элтгени, мен билет алгъанымда, бу да чыс-мыс эте турады!» — деб ёпкелегенди къарт. Сора билет бергенге барыб:

— Мен хазыр болуб тургъанымы билмей болурламы, бир айт ары! — дегенди.

— Огъай, биледиле, тебрер заманы болмай турады ансы. Алкъын бир-эки сагъат сакъларыкъса, къарт. Андан сора тебрерикди, — дегенди ол да.

«Бы-хы, былада уа ашыкъгъан адет джокъ кёреме, къараб-къарагъынчы элтеди деб неликге айтханлыкълары болгъан эди сора? Да шахаргъа айланыб бир къайтайым...» — деб кёлуне келиб, къарт тюкенлеге айлана кетгенди.

Иги айланырын айланыб, къайтыб келсе — поезд джокъ.

— Къачан тебрерикди поезд? — деб соргъанды къарт биягъы билет сатыучугъа келиб.

— «Къачан» деген не хапарды, къарт? Поезд тебреген да этиб, кетген да этгенди эртде огъуна! — дегенди билетчи. Къарт, сейирсиниб:

— Алай деген неди? Къалай кетерикди кетиб, мени билетим хурджунумда турады сора! — дегенди.

Къарт анасын джаш этиб...

Эртде заманда джюзден атлагъан бир къарт амма джашыны юйдегиси бла джашагъанды. Сер бола башлагъанды да, туугъанына-туудугъуна хаман:

— Ий, мен былай чёгюбмю турлукъма? Кесигиз баргъан да этесиз, алгъан да этесиз, мени уа сан этмейсиз. «Бу мени юйюмдю деб эркин кире турурча, мени да юйюм-юйдегим болургъа керек тюлмюдю? — деб хаман дауларгъа къалгъанды.

— Анам, амма, бу сени юйюнг шойду да, сенден эркин ким барды бу юйге! — дегендиле тамадала. Джаш къауум а ардан-алдан кюле, таб тюшсе, къозуй тургъандыла.

Бир кюн, туудукъларыны бири, юйде тамада къауум болмагъанын мараб, аммагъа:

— Амма, сени кёре джашла келедиле, хазыр бол! — дегенди.

— Оу, юсюме не киеме? — деб, амма, секириб туруб, туудукъ къызыны табан тюбюнден джюджек ётген мийиктабанларын кийиб, къанатлары тёппесинде мазаллы чох туюлген джаулугъун мангылайына энишге тартыб, къубуллуб сюелгенди.

Туудугъу тийре джашла бла кызыланы алыб киргенди да, той башлагъандыла. Джашланы бирини бёркюн кёзлерине тартыб, танымазча этгендиле.

— Анам, ма ол джашха иги къараб къой! — деб, начас туудукъ ол бёркюн кёзлерине басхан джашны кёргюзгенди.

Къарачайда бурун тепсеуню-тойну бек суйгендиле. Той этерге чурум табаргъа да уста болгъандыла. Джаш кызы кёре келсе уа, тойсуз чыртда болмагъандыла.

Ол «кёре» келген джаш тепсерге чыкыгъаны сайын, джёбелеб амма да тепсерге чыгыб баргъанды... Тойну ашкы кызыдыргъандыла. Туудугъу:

— Анам, арыдынг дейме, къой энди, болду тепсегенинг... — дегени сайын, амма:

— Тохта, джашым, тохта, такъыл джаш кёрюнеди, ол мени кёре келгенден ары, тойну къоюб, андан алгъа кетсем, айыбды! — деб, бекден бек талпыб тепсегенди, бурулуб, суюлюб, аякъ бюлюб.

Эм арты, амма онгусуз болуб олтургъанында, чачылгъандыла.

— Къалайды, анам джаратдынгмы кюеулюкню? — дегенди туудугъу.

— Ах, аны уа джаратдым, такъыл джаш кёрюндю, — дегенди амма, — алай а къаллайла къаптал, чепкен тигиучюмю унутаракъ болгъанма. Келин къаптал, чепкен тиксин деб ийселе аны адамлары, кёллерине джеталмам, сора, «иш тындырмазлыкъ тиширыу киши юйюне келиб, келин болуб къалай олтурады уялмай?!» — деб ала алай-алай айтсала, къалай болурбуз?! «Бусагъатда унамайды, кёлюнг къалмасын!» — деб алай бир айтырса, энди тюбөб джукъ сагъыннганы болса...

Гаккыла

Гыджык деб бир къарт амма кыйын ауруб, бир сандыракъ эте, эси къатыша, бир эс джыя да аязый тургъанды. Ашаргъа-ичерге унамагъанды.

Аналарыны ашдан-суудан тохтагъанына кыйналыб, джашы-кызы дыгалас этгендиле, алай а нени ашарын билалмагъандыла.

Болмагъанында, бир джашы төбен стансеге эниб кетгенди да къазакъ станседе гаккыла сатыб алгъанды. Кыыш кёзю болуб, Уллу Къарачайда гаккы табалмагъандыла.

Кыышхыда анам гаккыгъа тансыкъ болур, къууанныкъды, деб джашны акъылы алай болгъанды.

Келтирген гаккыларын биширтиб, джатыб тургъан къарт аммагъа алыб киргенди:

— Ма, анам, къазакъ стансеге эниб, гаккыла алыб келеме. Быладан бир аша, иги болуб къаллыкъса! — дегенди.

— О джашым! — дегенди амма. — Меннге алты гаккы алыб келмей, кесинге бир къыз алыб келсенг а!

Хызенле

Къарта деб бир къарт къатын, юйде болгъан ууакъ-тюек затын, сауут-сабасын барын да хызенчиклеге джыйыб, къабыргъада чюйлеге тагъыб туруучу болгъанды. Сора джукъ кереклиси болса, излеген заты къайсы хызенинде болгъанын билалмай, хызенлени къыйырдан тутуб алыб, къотарыб, къармаб, ызына джыйыб, тагъыб, — бир-бир алай этиб баргъанды. Излеген затына тюртюлгючню, къармау ол халда бардырылыб тургъанды.

Бир кюн бир хоншу тиширыу Къарта аммагъа сернек тилей киргенди. Амма, ачыкъ болуб:

— О-о, хариб, сернексиз эсенг, бусагъатчыкъдан берейим мен санга, мен къуру тюлме, сау пашот тобум барды! — деб, хызенчиклерин бир-бир чюйден алыб, къотарыб, къармаб, ызына джыйыб, орнуна тагъыб башлагъанды. Хызенле кёб, пашот а джокъ. Амма къадалыб къармай...

Сакълай-сакълай эригиб, тиширыу:

— Амма, хариб, не кёб къыйналдынг! Джангыз пашот тобчугъунгу бу хызенлеге сала турмасанг а эндиден сора! — дегенди.

Амма, чамланыб:

— Айхай, мынча хызеннге да сыйыналмай, алай бош джерде турурча, аллай бир къадар сернекни мен къайдан табалайым?! — дегенди.

Манга тийди болурму?

Бир къарт амма олтуруб хапар джасай, туугъаны, туудугъу да тегерегине басыныб, анга тынгылаб тургъандыла. Сора, джукъ билмей тургъанлайларына, тарх деб шкок таууш этиб, гёзенде джыккырны къуршоуу атылгъанды. Олтуруб тургъанла илгеннген этгендиле.

Илгениб, амманы да бети агъаргъанды. Къоркъгъаны бла, алджаб:

— Оу, мен хариб, ол атылган не эди? Манга тийди болурму!? — дегенди.

Къатындагыла, кюлюб:

— Анам, хариб, къоркъма! Санга тийсе, бизге сора турмасанг да, кесинг да биллик болур эдинг, — дегендиле.

— Уоу-уоу, сиз къурумагъыз огъесе! Сора, тийген, ма санга тиеме деб, хапар айтыбмы тиеди деб турасыз, къайдан билликме!? — дегенди амма.

— Да къалай билмейсе, анам, сау-эсен тура шойса да! — деб кюлгендиле туудукълары.

Амма, ачыуланыб:

— О къурумазлыкъла, сиз ол атылганны манга тийгени бла къалганын билмейсиз сора, мени сау болгъаным бла шау болгъанымы къайдан билиб сёлеше турасыз?! — дегенди.

Амманы чарыкълары

Гыджык амма къарт болгъанында, джылны не заманы болгъанын эсгералмай башлагъанды.

Бир джолда келинлери аммагъа джангы чарыкъла этиб кийдиргендиле. Амма чарыкъланы багъалатыб кие тургъанды да, бир кюн, келинлери, къызлары, туудукълары да олтуруб тургъанлай, былай айтханды:

— Ий, кюлмегиз, бир зат сорайым!

— Сор, анам, сор, кюлмебиз!

— Бусагъатда джай боламы барады, къыш боламы барады.

— Бусагъатда джазды. Джай бола барады, анам! — деб кюлгендиле юдегиле.

Дагыда бир талай кюнден амма:

— Ий, кюлмегиз, бир сорлугъум бар эди, — дегенди.

— Сор, анам, сор, кюлмебиз, — дегендиле.

— Джай боламы бара турады, къыш бола барамы турады?

Биягыла тэзалмай кюлгендиле. Сора:

— Джай бола барады, анам. Бусагъатда джазды, — дегендиле.

Бир талай кюнден амма биягынлай соргъанды да, биягыла, биягынлай кюлюб, биягынлай «джай бола барады, бусагъатда джазды», — дегендиле.

— Къалай асыгулу чарыкъла этген эдигиз манга, келинле! Юч джыл болады, ох деб кийиб турама, дагыда алкъын

джап-джангылай тургъанларына бир сейирсинигиз, шо! — дегенди амма.

Юйдегиле, сейир-тамаша болуб:

— Юч джыл хапарны къайдан чыгъараса, анам? Чарыкъла этилгенли ай да болмайды, — дегендиле.

— Къалай болмайды, юч джыл да болады! Юч кере соргъанымда да, джаз эди, юч кере да джай бола бара эди. Юч джыл болгъанын андан тюзетиб айта турама. Джылына бир кере джаз болуучусун а сиз да билирге керек эдигиз! — дегенди амма.

Чабырчыкъла

Бурун бир киши чыммакъ-акъ ийленген чабырлыкъдан чабырчыкъла этгенди. Аланы джашчыгъына бериб:

— Джашым, санга бир аламат чабырла этгенле. Ма, ариу болджар салам сал да кий. Сау джырт! Быланы джыртсанг, быладан да ариучукъла этерикме! — дегенди.

Къууанч аллы болуб, джашчыкъ чабырчыкъланы джарашдырыб кийгенди да токълу кюте кетгенди. Ингирала юйге келе, кезлик бычакъчыгъын алыб, чабырчыкъланы джерджерлерин кесиб-кесиб, тешик-тешик этгенди. Тешик чабырчыкъланы атасына алыб келиб:

— Ма тешдим чабырланы! — дегенди.

— Тобасто-прилла! Нек этгенлигинди былай? — деб къыйналгъанды атасы.

— Атам, «быланы джыртсанг, быладан да ариучукъла этерикме!» — дегенинги унутханмы этгенсе?!

— О хадауус, чабырлыкъны арты ол эди. Кесдинг эсенг, бир джукъ билиб кесген болурса да, чабырлыкъ тюшгюнчю, тешик чабырла бла айлан да, чабырланы багъаларын билсенг, джангы чабырлыкъ да тюшсе, керти да этерикме аладан да ариучукъла! — дегенди атасы.

Ананг а джылай болмазед, хариб...

Окъа деб бир беш-алты джыл болгъан къызчыкъ бир кюн сау кюнню узунуна ашхы ойнаылгъанын ойнаб, ачдан джюреги тараб, юйге чабыб киргенди да:

— Ой анам, ачдан! Ой анам, ачдан! Елеме, дженгил ашарыкъ бер манга! — деб ёлюм къара къадалгъанды.

— Замансыз заманда мен санга не табыб берейим! Бир кесекчик тохта, ма бусагъат шхууур этеме! — дегенди анасы.

— Огъай, меннге бусагъатдан огъуна бер да къой ансы, сакъларыкъ тюлме! — деб къадалгъанды къызчыкъ.

— Къызым, ма эрлай как этиб къояйым, сабырчыкъ бол! — дегенди анасы. — Как хазнамыды: ары къуйдум — бери алдым!

— Сабырчыкъ болургъа унарыкъ тюлме, какны да сакъларыкъ тюлме! Бусагъат огъуна гырджын бермей эсенг, ачдан къатыб къаллыкма! — дегенди къызчыкъ.

— Алай дженгил къатыб къалма, кызым, кесекчик сагъыш эт! — дегенди анасы.

— Сагъыш эте тураллыкъ тюлме! — дегенди биягъы кызычыкъ.

— Сора чыртда болмай эсенг, чаб Албот аммагъа. Ол къуру болмаз, гырджыны аны болур! — дегенди анасы.

— Хо бир да санга! Уялмай, гырджын тилеб къалай барлыкма?! Бармайма, айыб этерикди! — дегенди кызычыкъ.

— Энди, — дегенди анасы, — керти айтаса: кесинге гырджын тилерге уяллыкъса. Меннге тилесенг, уяллыкъ тюлсе. «Анам ач болгъанма деб джылаб турады, анга бир гырджынчыкъ бер, Албот амма!» де да алай айт да бар, — сора уяллыкъ тюлсе.

— Ийнанмаса уа?

— Мен артда анга ийнан дерме.

— Болсун сора, кесинг да айтыр эсенг, — деб, Окъа анасыны къарт апсынына джортуб барады.

Барса, Албот амма от джагъада чёгюб, неге эсе да тюртмюрт эте тура.

— Амма, ой амма, анам ач болгъанма деб джылаб турады, бир гырджынчыкъ бер анга!

Албот амма къыл-къыл-къыл деб кюледди. Сора:

— Къурумагъын сен огъесе! Ананг а джылай болмазед, хариб, кесинг джылай болурса ансы... — дегенди.

«У-уу, къалай билиб къойду амма, акъыллы амма кёре-ем!» — деб кёлюне келиб, уялыб, Окъа эшикге мыллык атады. Амма ызындан кычырады:

— Тохта, кызым, тохта, ойнаб айтама ансы, билмеймеми анангы ач болгъанын! Ач болуб, бек джылай тура болур, хариб, ананг! Ала бар, ма гырджын!

Окъа къайтыб гырджынны алады. Аны да келтириб, юйде кёлю къалыб сёлешеди, кеси да джылай, гырджындан да къаба-къаба:

— Ма амма ийнанныкъды деегиз, мен а ийнанныкъ тюлдю дегендем? Билди да къойду ким джылагъанын. Эндиден сора ач да боллукъ тюлме, амманы да алдарыкъ тюлме!

Гурушха

Таулан деб бир джашчыкъ юч-тёрт джылында, асыры эслиден, эс кереклиге болушханлай тургъанды: юйде джукъ кереклиси болгъан: «Таулан, ол къайдады? Таулан, бу къайдады? Таулан, неме къалайда болуучанед?» — деб, бары анга соргъандыла. Ол да: «Ма алайдады ол! Ма былайдады бу! Немени башына къара!» — деб, хар затны къалайда болгъанын айтыб тургъанды.

Бир кюн Таулан тамада эгешчиги Фарида бла ойнай келгенди да, нени юсюнден эсе да джарашмай, даулашхандыла. Фарида Тауланни джылатханды.

Мен хар кимге болушуб турама, мени джылагъанымы эшитгенлей, дуня манга чабарыкъдыла деб, джашчыкъны акъылы алай болгъанды, алай а киши бурулуб да къарамагъандыла. Эркиши сабийни къоруулагъан кибик этиб, аманга юретмейик, башын кеси къорууларгъа юренсин, дегенликлери болгъанды. Тауланни уа андан хапары джокъ.

Ариу айтыб джубатырыкъ болурла деб, созуб-созуб, джангыртыб-джангыртыб джылаб кёргенди, — болмагъанды, киши эс бёлмегенди.

Сора Таулан ёпкелегенди. Тёгерегине къарагъанды да, сан этмегенча кёргенинде, джангыдан созуб джылай, былай айтханды:

— Сиз мени сюебиз деб, алдагъан этиб тургъансыз, от! Сиз мени суймейсиз, от! Энди бир джукъну къайда болгъанын сорсагъыз, кишиге да айтырыкъ тюлме, от!

Амманы джылы

Хаджалият деб бир къарт амма болгъанды. Къартлыкъдан къарыуу кетиб, санларын тиреялмай, тапчанда джатакъоба тургъанды. Алай а джашагъаны кёлуне джетмей, джылын соргъанны ушатмагъан адетчиги болгъанды. Айхай, бир къауум адамны уа сорурун-сормазын билген акъылы джокъ, ол соргъанны суймейди деб, кеслерин тыялсала уа. Соруучула, чучхуучула боладыла.

Къартладан ол-бу ёлдю деб эшитсе уа, амма бютюн да бек мыдахланганды, бу хапарны меннге иш этиб айтханлыкълары болур деб, менден эригиб эте болурла деб кёлуне келиб.

Бир джолда хоншуларындан бир тиширыу кире келиб, амма бла не ушакъ этерге билмегенден, былай соргъанды:

— Ий, энди кесинг ышан этиб тергеу бла, санга тюзю ненча джыл бола болур эке?

Тынгылаб туруб, айтмай кьояргъа, аны джанына тиерге кьоркьуб, айтыргъа — аузу бармай, сагъыш этиб туруб, амма былай айтханды:

— Мен кесим оюм этген бла уа, кьызым, манга бир тохсан сегиз джыл бола болур деб турама!

— Аллах кьызгъанмасын ансы, иги силдегенсе да! — дегенди соргъан тиширзу.

Амма, ышарыб, къатында чёгюб тургъан туудугъундан туугъан кьызчыкьгъа бурулуб, элге эшитдире, былай шыбырдагъанды:

— Кьызым, кёбсюнемсинле деб, токъсан сегиз деб, чынты аз этиб айтханлыгъымды ансы, кертиси уа — манга тохсан тогъуз джыл да болады...

«Мухарчыкьгъа къара!..»

Къарт амма аурукъсунуб, орундукъда таяныб, къараб тургъанды. Туудукъчугъу уа, Руслан, дерсден келиб, тамада къарнашы къатыш тепсиге олтургъанды.

Тамада къарнашы тепсиге джуду-джуду узалгъанды да, ашыгъыш болур эди, эрлай кьобуб, джумушуна кетгенди. Руслан а акъырын ауузлана, тепси джанында кёбюрек мычыгъанды.

Амма да, туудугъуна кёз джетдире туруб, джукълаб кълалгъанды. Джашчыкь да, ашаб бошагъанында, амманы уятмазча, аякь учунда атлай, шыбыртсыз чыгъыб кетгенди.

Ингирде джашла юйге киргендиле да, джашчыкь тепсиге чёкгенди. Ол неге эсе да узалыб къаба тургъанлай, амма уянганды. Къараса, биягъы Руслан — биягъы тепси джанында биягъынлай джубана тура. Амма сейирсингенди. Со-ра къараб туруб:

— Ий, бу джашчыкь бюгюн тоя биллик тюлмюдү? Кюн-ортадан бери тепси джанындан айырылмай турады! Мухарчыкьгъа бир къара! — дегенди.

Джөгетей базаргъа бир тюртюллюгем

Малчы кьошда эрикген джашла бош заманларында ту-тушханлары болса, Бийнёгер деб бирлери барын да хаман джыгъыб тургъанды. Кьошда беш-алты джашны джыкьгъанына, Бийнёгерни кёлю уллу болуб, кесин къаягъа санай башлагъанды. «Кесим да, башхала да билмей турабыз ансы,

мен залимлени залимлеринден кёреме!» — деб акъылы алай болуб, къарыуун халкъ кёб джыйылгъан джерде бир иги огъуна кёргюзюрге талпыб башлагъанды.

Ишден бош заманы болса, джашланы юслерине ёрге сюелиб, эки къолун эки джансюегине салыб:

— Джашла, сырты джер кюсеген, къайда, турчу бери! Бир джер къучакълатайым! — деб, нёгерлерин бездириб тургъанды.

20-чы джыллада Джёгетей Аягъында уллу джармалыкъла болуб тургъандыла. Джёгетей базаргъа ёгюз-арба джегиб, эл-элден, джер-джерден, къошладан кёб адам джыйылгъандыла, сатыу-алыу талай кюнню барычу болгъанды. Айтылгъан къобузчула джырлагъа, тепсерге устала, гёджебле келиб, тойла-оюнла этиб, тутушуула, чарс, таш атыу-зат дегенча эришиуле бардырылгъандыла. Дуния джыйылыб алагъа къарагъандыла. Гёджебле уа таб тышындан, узакъ джерледен да келиб тургъандыла. Ол затла къулагъына чалышыб, Бийнёгер:

— Аланла, мен Джёгетей базаргъа бир тюртюллюгем! Табы тюше эсе, мени Джёгетей базаргъа бир тюртюлмеге къоюгъуз! — деб тургъанды.

— Болсун, болсун, тюртюлюрсе сен Джёгетей базаргъа! — дей тургъанды къош тамада. Аны Джёгетей базаргъа нек талпыгъанын билгендиле.

Къачда биягъы джармалыкъ болур заман джетгенди да, биягъы Бийнёгер:

— Аланла, мен Джёгетей базаргъа бир тюртюллюгем! — дегенди. Къош тамада къойла сатдырыгъа таукел этиб:

— Тюртюлмей болмай эсенг, бар Хыйса бла. Къой сюрюрге джарарса! — дегенди. Къууанч тыбырлы болуб, сатлыкъ малланы да сюрюб, Бийнёгер Хыйса къатыш Джёгетей базаргъа кетгенди.

Салыб барсала, джармалыкъ — кызыуда. Ким мал, ким къумач, кийим, ашарыкъ-ичерик сата. Бир джерде той-оюн уллу. Бир джерде тутуш бара, бир джерде — атышыу-чабышыу, къобуз, харс. Адамма деген — тул-тубан.

Малны-башны да къоюб, Бийнёгер тутуш бара тургъан джерге мыллык атханды. Барса, эл-элден гёджебле келиб, хар ким кесини элини гёджебине джан аурутуб, дауур, хахай уллу. Тутушуу кызыу бара.

Джетиб, Бийнегер да араларына сугъулады.

— Ай, бу аманла кыызгъанды, ызындан къарайым, — деб, нёгери да, малланы танышларына къоюб, «гёджебни» ызындан баргъанды. Барса, эки къарамлы гёджеб тамам кы-

зыб джыгъыша тура. Ала бошагъынчы тэзалмай, Бийнөгер да къатларында ууакъ тесукъаны бардыра.

Джыгъыша тургъанланы бири сыртын джерге бериб, алайдан къорайды. Джыкъгъан, эки къолун джан сюеклеге салыб, керпеслениб сюеледи.

— Сырты джер кюсеген бар эсегиз, чыгъыгъыз бери! — деди ол, ауур солуй. Ол белгили геджеб болур эди, хар ким «Ай аперим! Джаша!» — дегенден озуб, чыгъаргъа киши ашыкъмайды. Ашыкъгъан бар эсе да, кишиге да ал бермей, Бийнөгер чартлаб чыгъады. Кесин къалтакъчыкъ этиб атай, геджебни аллына келиб сюеледи.

— Ай аперим джангы геджебге! — деб, къарагъанла кюледиле.

Кюлгенлери ачыу болуб, Бийнөгер геджебни белибаууна къадалады. Бир-бирлерин тарт-соз эте башлайдыла да, Бийнөгер чалдыу салыргъа умут этгенлейине, геджеб аны джансюекге салыб, тобукъ башындан атыб джибереди. Бийнөгер, голчу айланыб барыб, сыртындан тюшеди. Геджеб аны дып этдирмей, джерге джабышдырыб къояды...

Ызына бурулуб да къарамай, Бийнөгер, адамланы араларындан сындырылыб чыгъыб, бурну салыныб, маллары къалгъан джер таба, джукъусурагъан адамча, ауа-сауа кетеди.

Кюле-кюле, кюлгенин мыйыкъ тюбюнде джашыра, Хыйса да ызындан барады. Бийнөгер бурулуб къарамайды, нөгерин көрмейди. Джукъну да көрмейди, көргенин да эсле-мейди.

Малланы сатыб, ызларына айланадыла. Арбада ойдарасындан тюшюб, Бийнөгер мыдах джырны сызгъырады, селешмейди.

— Алан, Бийнөгер, ол уллу той-оюн барыб турду, биз да адамыча тепсеб бир керилмегенлей кетиб барабыз, къызла ызыбыздан тарала. Аллай бир ызыбызгъа нек гузабаладыкъ — ангыламай къалдым... — деб Хыйса сёз башлайды. Бийнөгер къара тынгылауну басады.

— Алан, Бийнөгер, мал сатаргъа къызыб, Джөгетей базаргъа иги кёл кенгдиралмаймы къалдынг эке, энди мал къайгъыбыз да джокъ эди, къайтыб бир тюртюле барырмак? — дейди Хыйса.

— Джөгетей базарны атын энди ёмюрде манга сагъырма! — дейди Бийнөгер.

Джолда ёрге баргъан арбала быладан сора да бар. Тар джолгъа турналача тизилиб, джырны къутурта барадыла. Бийнөгер да ол сызгырыудан сызгъырады.

Кюнорта азыкъгъа тохтайдыла да, төрт-беш арбадагъы-

ла бары да бирге төгөрөклөшүп олтуруб, барларын арагъа салыб, ашарыкыгъа узала, ушакыгъа джарашадыла. Кёзюу Хыйсагъа джетеди. Ол сёзюн башлайды:

— Эртдеден бери да Джөгетей базаргъа тюртюлюрге бир ишчигибиз бар эди да...

Хыйсаны кёзюне джити къараб, Бийнегер, аны сёзюн бёле, кьолундагы эт туурагъанны узатыб:

— Къайда, Хыйса, бу маджал кёрюнеди, муну къабчы! — деб, кёзюне битеди. Хыйса, сёзю башха джары буруб, этни алады:

— Малда айлансанг, айхай, кийим джетиб болмайды, базарсыз джашау болмай къалады...

Къошха джууукълашадыла да, Бийнегер кыскыныкга киреди.

— Алан, Хыйса, — дейди, — энди биз эркишилебиз, эслеб хапар айтырса, мен да сени бир кюнюнге джарарма.

Алай-былай деб джукъ айтмагъанлыгына, тутушууну джыгышыуну Хыйса кёргенин Бийнегер биледи. Хапар сормагъанындан ангылагъанды, уялтмайым джаш адамны деб, джукъ сагъынмай кьойгъанына разыды. Алай а дагыда аллахны ишин ким биледи, хапарда ычындырыб кьояр деб кьоркьады.

Хыйса уа аллай ауузачыкълардан тюрдю. Къошда хапарны не тюрлюсюн да бал татдырыб джасайды, Бийнегерни «тюртюлген» хапарчыгъын а сагъынмайды. Тау джоллада эшекни адежге алыб барыб, туура джарны эрине джетген джерде джаргъа атларгъа джангыз атлам кьалгъанлай, бир джанына бургъанча этеди: хапарны төгөрөк-мөгөрөк айландыра, кызыдырыб келиб, ма энди «бедишликге» джетди деген джерчикде сёзю башха джары буруб кетеди...

Ашаргъа олтурсала, хар ким юлюсюн аллына алыб ашай башласала, ойнары келген кюнюнде Хыйса:

— Бир джолда мен, бир негерим бла Джөгетей базаргъа эндим да... — деб хапар башлайды. Ол алай айтханлай, Бийнегерде маджалыракъ джукъ болса, кьалгъанлардан кёз сакълаб туруб, джашыртынчыкъ аны аллына тюртеди. Ышарыб, Хыйса хапарны башха джары бурады.

Бир дженгил этиллик иш чыгыб кьалыб, чабаргъа хазыр адам болмаса, Хыйса хапар айта башлайды:

— Бир джолда Джөгетей базаргъа мал сюрюб бардыкъ да...

Бийнегер секириб туруб, «хапарны кьоюб, ишге кьараргъа керекди», — деб, тебрейди. Хыйса, ышарыб, сёзю башха джары бурады, не малланы багъаларына, не кийимлени,

деб, тарх танымагъан джаш хурджунуна джыя башлагъанды. Ол юлешген джашны уа бети агъарыб:

— Тохтачы бир! Джангылгъанчыкъ-зат этген болурмамы, аллахны ишин ким биледи. Тохта, кел, энгда джангыдан бир юлешейик! — деб къадалгъанды.

— Къой-къой, мен къараб тургъанма, джангылсанг, кёрлюк эдим! — дегенди тарх танымагъан. — Бек ариу бардыргъанса!

— Юлешмеге къой! — дегенди мал алгъан киши. — Джангылгъаны бла къалгъанын ол кеси билиб айта турады. Къоярыкъ тюлдю.

Сора ол да къараб, джангыдан, тюз юлешгендиле.

Алгъыш

Бир джыл бир къыйын иш къыш болуб, кеси да узакъгъа созулуб, малны, адамны да бек къыйнагъанды. Малларына аш табалмай, кеслерине мюрзеу табалмай, отунлары-суулары болмай, Къарачайда халкъ табсыз тукъум джунчугъанды. Малчыкълары кёлтюрем болуб, хулгулары тауусулуб, джарлыла артыкъ да бек инджилгендиле.

Амалны такъалгъа джалгъаб, белни къаты байлаб, аманны кеминде кечинмек келиб, ма энди джазгъа чыкъдыкъ, джазны бурну къарайды деген заманда, билмей тургъанлайларына, бир кюн, тобукъгъа джете, бир уллу къар джаугъанды.

Къартджуртда бир джарлы къатын эртденбла эртде туруб къараса, дуняны башын къалын къар басыб тура. Аны кёргенлей, джазны келиринден тюнгюлгенди да, къаргъа мыдах къараб туруб, былай айтханды:

— Оу, дыды-ды! Энди бу къар ёмюрде эрirmi дейсе! Бу къар эригинчи джашасынла мени тёрт къарнашым огъесе!

Бирталай кюнден къараса — къар джокъ!

Хычынла

Не уллу затдан эсе да, адамгъа керек кёзюучюгюнде эс табдыргъан акъыллы сёз багъалыды.

Бурун бир къатынны эки джашы болгъандыла. Тамада джашы — тири, этимли, эсли джаш, кичиси уа — эринчек, оюмуз, кюляякъ.

Бир кюн тамада джашы, къой кюте, сюрюу ызындан кетгенди.

Аналары хычынла биширгенди да, гитче джашын чакъырыб, былай айтханды:

— Къарнашынг эртденбла да ашамай кетгенди. Ол ач айлана тургъанлай, сен аякъларынгы кюлге сугъуб, хычын ашай туругъа къалай болады?! Ма бу исси хычынланы ал да къарнашынга бар, экинг да сюрюу къатында ашарсыз!..

Хычынланы къолтукъ тюбге уруб, къюлаякъ къарнашына тебрегенди, сыртда сюрюу таба. Бара барыб, къараса, келекеси биргесине келе тура. Ызына бурулуб, Кюлаякъ:

— Кет, келме мени ызымдан! Неге тагъылыб келесе! — деб къыджырагъанды. Алай а дагъыда къараса, биягъы адам биягъынлай келе тура.

— Эй, хариб! Сен ач болуб тагъылыб келе кереме, аны айтыб къойсанг а, сымпайыб, къаралыб, кесинг да къара тынгылауну бериб келмей! — деб, Кюлаякъ анга бир хычынын атханды да джолуна кетгенди. Бираз барыб къараса, биягъы биягъынлай келе тура.

— Тоймагъан кереме сен а! Аша, хариб, муну да! — деб, дагъыда бир хычынын атханды да кетгенди. Алай эте, Кюлаякъ хычынланы бошаб, эм артында бир хычыны къалгъанды. Аны эслеб:

— Да сен а чыртда тоя биллик зат тюл кереме! Анча хычындан тоймагъан, бу джангыздан да тоярыкъ болмазса, эшта. Ахырда да муну къарнашыма несин элтеме, кесим ашайым, — деб, арт хычынын кеси тигелетгенди. Къарнашына келиб, хапарын айтханды.

Танг къуруму бла кетиб, ауусланмай тургъан къарнашы, ичегилерини мыдах «макъамларын» тыяргъа кюреше, къарнашыны хапарына бек эс ийиб тынгылагъанды. Ол хапарын айтыб бошагъанында, сабырына таш байлаб, бираз сагъыш этиб, былай айтханды:

— Аферим, къарнашым, къалай акъыл иш этгенсе хычынланы анга да бергенинги, арт хычынын да кесинг къабханынгы. Барын да бериб къойсанг, неда барын да кесинг ашаб къойсанг, аман боллукъ эди ансы. Ол арт хычынын ашаб да тоярыкъ тюл эди. Биз а экибиз да ач къалыкъ эдик. Энди уа бир да къуруса да сен ач тюлсе. Хаман да ма алай сагъыш этиб эте тур хар ишни. Бусагъатда уа мен — ач, сен — токъ. Мен солуюм, сен сюрюуге къара ингирге дери! — дегенди.

«Хычынсыз келгеним ючюн, туююб, ууадых этерик болур», — деб аны сагъышын эте тургъан джаш, къууаныб, сюрюуге къараргъа джарашханды. Тамадасы уа хансха таяныб, солуб тургъанды. Ёмюрю мал къатына барыргъа уна-

май тургъан джаш ингирге дери кьой кютгенди. Ол кюнден сора аз-аз сагъыш этерге да, ишлерге да юрене башын тутарча адам болгъанды.

Къаугъа

Ючеулен кьошда кьойчула болуб ишлегендиле: Гомалий, Къаракуш, Василий. Василий, орус джаш, алкъын къарачайча хазна билмегенди. Къаракъуш да орусча асыры акъгъан чалкъы болуб бошайлмагъанды. Ол себебден, бир-бирде Гомалий экисине тылмачлыкъ эте туруучу болгъанды; бош затланы орусча, къарачайча да джармалагъандыла, кыйын затланы юсюнден сёлешселе, джетишдиралмай кыйналгъандыла, неда, кыза кетиб даулашхан заманда сёзлени унутуб кьоюб джарсыгъандыла, тылмач болмаса.

Къаракъушну бир мазаллы кёк эшеги болгъанды. Иги къаралыб, туу-туу эте тургъан бир асыулу хайуан, гыртман. Ары-бери элтиу-келтириу керекли затха ууакъ улоу керек болса, аны джюрютгендиле.

Бир кюн Василий отуннга барыргъа къурала башлайды. Чыгъыб къараса уа — эшек джокъ. Ары-бери къарайды, кьош тегерекде эшек джокъ. Гынттылы хайуан кыйры эсе да джанлагъанды.

Арлакъда, стаут кыйырда, Гомалий неге эсе да тюртюрт эте тургъанын эслеб, Василий анга хахайлайды:

— Э-хэ-хей, Гомалий, ты Каракуша ишака не видал?

Кьошда солургъа таяныб тургъан Къаракъуш, аны эшитгенлей, кьошдан чартлаб чыгъыб, бир чыбыкъны да сермеб алыб, Василийге мыллык атады:

— Ай ананг бергенни тегерик а! Сен а не бек оздунг! Ишак сенмисе, менмеми, аны билирча этейим мен сени бусагъат!

Джекириб, темирчилеб, Къаракъуш Василийни джунчутады. Василий Къаракъушну нек тебгенин ангылаялмайды. Симсиреб турады. Гомалий джетиб ортагъа тюшеди. Орча этеди.

— Ай, Къаракъуш, нек шашаса, тохта, былай этме! — деб, Къаракъушну тыяргъа кюрешеди. Алай а Къаракъуш бир да, бир да тохтаялмайды:

— Ары тур. Гомалий, тыйма мени, мен аны эшегин чыгарайым, андан, менден эшек кыйсыбыз болгъанын бир таньтайым! — деб, Василийни джагъасына къадалыб, тарт-соз этеди.

— Ай, Къаракъуш, сабыр эт, марджа, быллайла нек этесе! — деб, Гомалий тыяргъа кюрешеди.

— Къалай сабыр этерикме этиб? Кесинден уллугъа ол къаллайла сёлеше турады, неле дейди? Ол манга «ишак» дей турады! Ишак эшек болгъанын мен ангыламайды деб тура болур, мен мынга ангылагъаным бла къалгъанымы бек ариу танытайым да!.. — деб, Къаракъуш чыбыгъын хауада сызгъыртыргъа джануулайды...

— Ол не сёздю, Къаракъуш, къайда айтды санга алай, «эшек», «ишак» да демеди шойду да?!

— Нек демейди?! «Каракуш эшек» дегенин эшитмедингми? «Къ» дей билмеген башы бла, ол да манга ишак — ишак дейди!

Къаракъушну нек тебгенин ангылаб, Гомалий къарнындан тутуб кюледи. Не пелах этгенин алкъын ангылаялмай тургъан Василий бла Къаракъуш сейир боладыла.

— Бу «Къаракуш ишак» демегенди; «Каракуша ишак» дегенди, ол деген — «Къаракъуш эшек» тюл, «Къаракъушну эшеги» болады!..

— Таб, «Къаракуш ишакны ишагы» десе тюз боллукъ кёреем! — деб, уятлы Къаракъуш къошха кириб кетди.

ТЫБЫЛ

Къарачай тиширыула эртделеден бери да къол ишге уста болгъандыла: бичген, тикген, сокъгъан, тарагъан, басхан, къатдыргъан дегенча, джюн, тери, къумач, окъа, чалыу бла ишлерге бек ёч болгъандыла. Къарачай тиширыула этген джамчыла, гебенекле, чепкенле, кийизле Къарачайдан тышында да белгили болуб, аланы ким да суюб алыб тургъандыла.

Алай а усталаны ичинде да боладыла айырылыб бек устала.

Бир къауумла айырылыб кийиз джаяргъа, бир къауумла чепкен согъаргъа, кийиз бёркле этерге, къаптал тигерге, къайдам, аны кирик бир затлагъа озгъан чемерле да болгъандыла.

Бир элде айтылыб тургъан кийиз джайыучу уста тиширыу болгъанды, Кюлсом деб. Аны бир тиширыу кийиз джаргъа чакъыргъанды.

Келгенди Кюлсом. Тиширыу таралгъан джюнлерин чыгъарыб, тыбылны джайыб тебрегендиле.

Кюлсом саулай эл бек ариу кийиз этерге суюген бары чакъырыб тургъан уста болгъанды. Тартыб алыб, ол омакъ-

омакъ джайыб, салыб башлагъанды. Кийиз иеси тиширыу да тебрегенди сора оноу этиб, сёз къошуб. Кюлсюм аны оноу этгенин ушатмагъанды. Ол а «алайын алай этчи, былайын былай этчин, осу алай болсун, бусу былай болсун», — дегенди да хаман алайгъа болгъанды.

Биразны тёзе келгенди Кюлсюм. Сора тамам тохтамазын таныгъанында, джайыла тургъан тыбылны къагъыб алгъанды да ариу чырмагъанды. Кёлтюрюб джюню иесини къолуна тутдургъанды.

— Кесинг устаса, джаным! Суйгенингча джая-джая турурса! — дегенди. Бурулгъанды да чыгъыб кетгенди.

Джюню иеси да ызындан къарагъанды да къалгъанды. «Эртде къатын тыбылны джыйыб кетгенча» деген нарт айтыу халкъгъа джайылыб кетгенди.

Борч

Адамдан борч алса, аны бергинчи, кёзюне джукъу кирмеген, къыйналгъан кёзююнде кереклисин табыб бериб, алай бла билек болгъан огъурлу адамны игилигин ангылагъан иги адамла да боладыла. Алгъанын къайтара билмеген, игиликни ангыламагъан, хаухха, борчха къыйын адамла да боладыла.

Къасхалта деб бир киши Шамайылдан ачха борч алгъанды.

— Бир бек амалсызма, бир ыйыкъдан ары созмай, ачхангы келтириб къолунга берирме! Андан ары созсам, тюу налат деб, бетиме тюкюрюсе! — дегенди Къасхалта, ачханы ала туруб.

— Хо-хо, кесинги туура алай бек да сойма, эки ыйыкъдан келтирсенг да, хата джокъду! — дегенди Шамайыл, он тюменни Къасхалтагъа бере туруб.

Алай бла ыйыкъ озгъанды, — Къасхалта джокъ, эки, юч ыйыкъ озгъанды, — Къасхалта джокъ. Эки, юч, тёрт ай озгъанды, — Къасхалта джокъ... Он тюмен да джокъ...

Бир кюн орамда Шамайыл бла Къасхалта тюбегендиле да къалгъандыла.

— О-о, Шамайыл, къалай иги болду санга тюбег къалгъаным, аллах ючюн! Кёрюрге кюсеб, ол ачхачыгъынгы бералмагъаныма джюрегим къыйналыб, сенден уялгъандан, бетими кёргюзалмай тураем! — дегенди Къасхалта.

— Оу, хариб, Къасхалта, алай бир къыйналма, къайгъырмаз, бир табалагъан заманында берирсе, — дегенди Шамайыл.

Дагъыда бирталай ай озгъанды. Биягъы экиси къайда эсе да тюбегендиле.

— О-о, Шамайыл! Къалай иги болду санга тюбег къалгъаным! Сенден уялгъандан, джерге кирлик болуб тураем. Кёрюрге кюсеб, ол ачхачыкъ хадаусну да табалмай, туура къыйышлашыб тураем! — дегенди Къасхалта.

— Оу, хариб, Къасхалта, кесинги туура алай бек сойма! Табарса къачан болса да. Таблыгъынга кёре берирсе...

Дагъыда бир талай айдан биягъы экиси тюбегендиле.

— О-о Шамайыл! Къалай иги болду санга тюбег къалгъаным! Туура сенден уялгъандан ёлюб къалама. Шо, кёлюнге джукъ-зат келмесин, ма былай къолума капек тюшгенлей, эм алгъа сеннге алыб барыб, ол борчуму бергинчи, джаным тынгы табарыкъ тюлдю. Ай, мен сенден бир уялама, сен аны бир билгеенг...

Шамайыл, джунчуб, биягъынлай Къасхалтагъа кёл этеди...

Тюбегенлери сайын, борчун бермегени ючюн Къасхалта уялгъан хапарын айтады, Шамайыл, джунчуб, анга кёл этеди. Айла, джылла озадыла. Эм арты уа Шамайыл, Къасхалтаны кёрюрге тартына, аны орнуна кеси уяла башлайды.

Дагъыда бир талай джылдан борч унутулады...

Ма псы, ма суу!

Бир къош джангы джерге кёчюб баргъанды. Суу узагъыракъда болгъанды. Сууну ал кюнюнде джашланы бири барыб алыб келгенди. Сора ол кюнден сора джашла хаман ол джашха:

— Ай аман кесинг, бар энтда биягъы сен, бир суу ал да кел, биз танымайбыз! — деб, хаман ол эм алгъа суу келтирген джашны ийиб тургъандыла.

— Сиз да кёзюуююезде бара туругъуз! — десе, джашла:

— Ай, сау къаллыкъ, табу этиб да барлыкъ эдик, биз сууну къайда болгъанын билмейбиз ансы. Джангыз сен билесе, чаб, марджа! — деб, биягъыны ийиб тургъандыла.

Джаш аллында, кертда деб, бара тургъанды. Артда эрикгенди. «Энди былагъа къалай этсин адам?» — деб, сагъыш эте тургъанды.

Бир кюн, суу ызына бара барыб, ызына айланыб:

— О-о-о! Оу-уу-уу! — деб созуб хайда хахайлагъанды. Аны эшитиб, джашла:

— Ма палах! Айю тутуб къойду, бир да ишексиз, хадаусну! Хайдагъыз! — деб, чабыб джетгендиле суугъа.

Келселе, айю да, джукъ да джокъ, джаш а, къара сууну эки джанына эки аягъын салыб, кюле тура.

— Не болгъанды? Не хахайынгды бу? — деб сейирсингендиле джашла.

— Хахайлаб а нек хахайлайма! Ма псы¹, ма суу! Кёрдюгюзмю? Ма бу джолдан сора сууну танымайбыз деб айтмагъыз! таныб кетигиз! — дегенди джаш.

Бурунлары салыныб, джашла ызларына айлангандыла. Ол кюнден сора суугъа хар ким кёзююу бла джорююучо болгъандыла.

Мынчакъла

Юч тенг, малкъар джашла, джер-суу кёре, айлана келгендиле. Къарачайда айлана келиб, аччалары тауусулгъанды да, ызларына кетерге, ачха керек болгъанды. Ишлейик да хакъ алайыкъ деб, бир байгъа джалгъа джарашхандыла — хуна къаларгъа.

Джашла, хуна къаланныкъ джерни джарашдырабыз деб, къаза башлагъанлай, бир мынчакъ тизиуге тюртюлгендиле. Ишни къоюб, мынчакъ тизиуню алыб, лахоргъа киришгендиле:

— Арабин, бу бурун патчахны къызыныкъы болгъан болурму? — дегенди бири.

— Ханны къызыныкъы болгъан болурму? — дегенди экинчиси.

— Къартлыкъдан эси азыб, хар несин агъыза айланган къарт молланыкъы болгъан болур! — дегенди ючюнчюлери.

— Сен, ауузунг барыб, алай къалай айталдынг!? Бу мынчакъланы сыйпаб, патчахны ариу къызыны къолун сылагъанча бола тураем, буздунг да къойдунг! — дегенди бир джаш.

— Бу мынчакълагъа къараб, ханны къызы бла абезекге бара тургъанча болуб тураем! Сен харсны буздунг! — дегенди экинчи джаш.

— Санайыкъ да, отуз юч мынчагъы бар эсе, — мен айтханча, андан аз-кёб эсе, сиз айтханча болургъа керекди, — дегенди ючюнчю джаш. Санасала — отуз юч мынчагъы.

— Ма кёремисиз, — дегенди биягъы ючюнчю джаш, эм антсызыракълары, — бу мынчакъла бу къыйын кюнубюзде бизге алай бош тюшмегендиле. Ишге мыллык атыб, ёлюм къара ишлеб башламай, эм алгъа мынчакъ тартаргъа керек-биз.

¹ Псы — адыгча: суу.

— Не айтыб тартайыкк, айхай? Не айтыб мынчакъ тар-тылыучусун билмейбиз.

— Билиб, хар ким айтычу затланы айтхандан эсе, какъ джюрегибизден чыгъарыб, джангы затла айтыб тартсакъ, ол игиди! — дегенди биягъы джаш, ючюнчюлери.

— Бу неге джарагъан эке? Бу неге джарагъан эке? Бу неге джарагъан эке?.. — деб ол мынчакъланы бютеу тар-тыб чыкыгъанды.

— Бу бир затха джарагъан эке! Бу бир затха джарагъан эке! Бу бир затха джарагъан эке! — деб экинчи да тартыб чыкыгъанды.

— Джарамаса, — этилмезед! Джарамаса, — этилмезед! Джарамаса, — этилмезед! — деб биринчи да тартыб чыкыгъанды.

— Эй джашла, — дегенди ишни башлары келмеген ючюнчю, ушакъны созары келиб, — ишни джарты этдик: тилек этерге унутуб къойгъанбыз!

— Эй аллах, сен манга патчакъны кызын джаз! — дегенди биринчи джаш.

— Эй аллахым, сен манга ханны кызын джаз! — дегенди экинчи джаш.

— Эй аллахым, сен манга секириб туруб хунаны къалаб башларча кёл бер! — дегенди ючюнчю джаш.

Кюлюб, джашла, секириб туруб, ишлерин башлагъандыла...

Бёрк

Ариу, таб сёлешгени кёлуне джетген адам азы. Ол себебден сёлешгени кёлуне джетмеген хар бир адам тилине бир «такъмакъ» тагъады. Сёлешген заманында ким къолларын силкерге къалады, ким ауазын тюрлендириб, кычырыб, кёзюн-къашын ойнатыб, къатындагыланы тюртюб, хар сёзюнден сора бир «сыбыртхы» сёзчюк силдеб, — алай сёлешгенле бардыла. Бетин бир джууар кюнча къаралтыб, бир толгъан айча ышартыб, бир арыкъдан, ачдан ёлген харам токълуну къабыргъасыча кёгертиб, алай сёлешгенле да тубейдиле. Сёзлерин тилини учуна къалаб туруб, ауузу ачылгъанлай, пулемётдан къуйгъанча этиб туруучула да бардыла. Сёзлери тамагъланы теренинде ыргъакъгъа илиниб къалыб, бери чыгъаралмай, тартыб, сёзлерин бирчик-бирчик, джарты-джарты, юзюб-юзюб чыгъарыб кюрешгенле да кёб. Хар сёзюн созуб-созуб, кюмюш саханда алтын гыртны узатхан маталлы, дамлы-дамлы айтхан устала да тубей...

Къайсы бирин санагъын... адамланы башлары башхача, тиллери да башхады, тиллерине «такъмакълары», «тиреулери» да башхады. Кими сёзюню керти магъанасын ачалмай кюрешеди, кими да джабалмай кюрешеди. Биз да кимни къалай ары ышыргъанын ангылаялмай кюрешебиз. Артыкъсыз да, бир затны айтыб, ызындан ышаргъан кибиб этген а бютюн да къатышдырады, — не магъанада ышаргъанын ангыламайса. Сен аны сёзю бла ышармышын бир-бирине келишдириб, магъана чыгъарыб бошагъынчыннга, аны ышаргъаны джукъланыб бошайды. Сора артда «алай дегененг», «былай дегененг» де, — «былай дегенем» деб, анга къаршчы джанын айтырыкъды!

Сёзю кесинден эсе, аны «такъмакълары», «тиреулери» башдыла. Аланы эслеген да, эсингде тутхан да, ангылагъан да къыйынды. Эм палахы уа, сёзюню къайтарыб, «былай дегененг» дерге болады, «такъмакъланы», «тиреулени» уа — деялмайса. Аланы деялмасанг а, сёзле «къуйрукъларын» къалач-къалач буруб, ким къайры сюрсе, алай ары кетедиле...

Адамланы къатышдырмазча, къыйнамазча, таб «такъмакълары» болгъан адамла да боладыла. Аллаи адамлада мен тюбеген болуб, Оразалийди. Оразалийни бёркюне бир тюзелсенг, — джангылмайса.

Бёркю Оразалийни башында тынч тура эсе, сен да тынч тынгыларгъа болады, къоллары башына узала, бёркню арыбери тюрте башладыла эсе уа, сакъ болургъа керекди: хапарны, сёзю сейири джууукълаша келеди. Алай эте келиб, сермеб бёркюн къолуна алды эсе, — ол кёзючюкде эм сейирсин, эм баш магъаналысын айтырыкъды, — аузуна иги къара! Сора андан арысын ангылай барыргъа боллукъса...

Оразалий бёркюн онгуна-солуна силкиб сёлеше эсе, ол аны кеси айта тургъан затына кеси да сейирсине тургъаныды, ёрге бла энишге силке эсе, чамланнганды; тегерек-тегерек бура эсе, ол а — аккылланнганыды, айта тургъан хапарыны терс-тюз болгъанын билмегенин бойнуна ала тургъаныды. Алайда анга терс-тюз деб сёзчюк къошаргъа болады. Неда баш силкесе, баш булгъайса.

Сёзге къыза келиб, Оразалий бёркню къолтукъ тюбге урса (онг къолтукъ тюбге, — бёрк онг къолда болуучанды), алайда кёзлеринги джандыраса, нек десенг, алайда не айтыла тургъан хапаргъа, неда хапары айтыла тургъан адамгъа «багъа» бериледи, халиси ачыкъланыр зат айтылады...

Бёркню Оразалий кёйнуна сугъа эсе, ол аны хапаргъа бек къыйналгъаныды: мыдакланыб, бир кесекчикге сагъышлы болуб, джерге къараргъа керекди. Сора бёрк ёрге-

ёрге атыла эсе, ол кюлкюлю зат айтыла тургъаныны белгисиди, — тартынмай, кереклинг чакълы бир кюлюрге болады. Бёрк сени таба узатылды эсе уа, бёркню алыргъа узалыргъа керек тюлдю, — бёрк Оразалийни кюлундан кетерге болмайды, — алайда сен да хапаргъа бир сёз айтыб, кёлюнгю билдирирге керексе: хаман тынгылауну бериб турургъа болмагъаны белгиледи. Не заманда не айтыргъа кереклиси уа белгисизди. Оразалий бёркюн санга узатхан заманында уа — «тюздю, тюз айтаса, алайды» дегенчаракъ зат айтыргъа керек болады. Бёркню столгъа неда шиндикге урса: «Ма алай керек эди анга!» — дейсе. Ёрге атыб тутса: «Тоба-тоба! Не алапат хапар айтдынг сен а!» — дейсе. Хурджунуна сукъса: «Кёремисе сен аны, ол онгмагъан затны!» — деб айыб этесе. Бёркню тобугъуна салыб, юсюнден да кюлу бла басса: «Бу дунияда кёрмезлигинг джокъду!» — деб терен оюм айтаса...

Къысхасы, бёркню тилин билсенг, Оразалий бла сёзюнгбашынг да окъ бла кёк кибик келишесе! Арада экилик, бир-бирин ангыламагъанлыкъ болмайды. Джангыз бир кереклиси: не сёзню айта тургъан заманында бёрк не бола тургъанын эсде туталсанг — болду...

Бир кюн Оразалийни тенглерини бири Оразалийге:

— Алан, сени тилингми маджал сёлешеди, бёркюнгомю маджал сёлешеди? — деб кюлгенди.

— Сени кёзюнг маджал ангылай эсе — бёркюм, къулагъынг маджал ангылай эсе — тилим! — дегенди Оразалий.

Таб джууаб

Астемир деб бир кишини къулакълары бек болгъандыла да, адамла бла сёлешген заманда айтханларын, соргъанларын ачыкъ ангылаялмай, хаман терс джууаб бере, ала да коле тургъандыла. Астемир алай этгенлерин эслей, джюрети къыйнала тургъанды. Сагъыш эте туруб, аллай амал табханды: ким не айтса да, ким не сорса да:

— Къайдам, оллахий!.. — дерге тюзелгенди.

Сёлешген адамны бетине къараб, аны бет ышанын къалайыракъгъа таныса, «къайдамын» анга келишген ауаз бла айтханды. Ол себеден, «къайдам, оллахий», бир «билмейме» дегенча, бир аккыллы болгъанча, бир терен сагъышланган магъанада эшитилгенди.

— Астемир, къалай кёлюнге келеди, быйыл ханс, отлау иги боллукъ болурму? — деселе:

— Къайдам, оллахий!

— Астемир, малгъа сенден иги къарагъан адам джокъду

деб, председатель сени башынгы кёкге джетдириб махтай эди конторда...

— Эй къайдам, оллахий!..

— Астемир, мен айтханны кеси джанымдан чыгъарыб айтханигамы санадын? Ийнанмагъанча таныдым!

— Къайдам, тейри!..

— Астемир, ол хапарны эшитдингми?

— Аны биллигинг джокъду!.. — деб да къояды бир-бирде.

Алай а «аны биллигинг джокъду» деб сан бир, джангылмазына иги ишексиз болгъан кёзююнде айтады.

— Быйыл джай уллу кёллю болдум да, чалкъыны заманында бираз бошбоюнлукъ этдим, Астемир. Бир-эки гапна бичен ёлкуюч берсенг, кюз джангы бичен бла къайтарыр эдим... — дейди хоншусу.

— Аны уа ким биледи!.. — деб джибереди Астемир, сора хоншусуну сейирсиннгенин эслеб, джангылгъанын ангылайды да:

— Къайдам, тейри! Къайдам, оллахий!.. — деб къошады.

Аны эшитиб, Астемирни кеси да биченини кесине джетири бла къалырына сагъышлы болуб тургъанча ангылайды хоншусу.

— Астемирни къулакълары ачылыб къалгъандыла, — дейдиле элчиле — Энди, алгъынча, аузуна не тюшсе, аны силдеб къоймайды. Соргъанынга, айтханынга кёре джууаб къайтарады...

Неге кёре джууаб къайтаргъанын а Астемир кеси бек ариу биледи.

Менсиз къалай джашарла?

Джашай деб бир киши элде почталъон болуб ишлегенди. Ол да газет, письмо алыб келе да кюден юйге айланыб алааны чача, хар ким да анга алгъыш эте тургъандыла:

— Эй, бу почта адетни чыгъаргъанны юйюне аллах кычыла джаудурсун огъесе! Ёгюз-арба джекгенинг джокъ, ат-эшек джерлегенинг джокъ, къуу-къуу эте, джолда кечеле, кюнле къагъыла айланмайса. Юйюнгде ойдарангдан тюшюб тургъанлайынга, джерни этегинден хапар кеси келиб, къолунга тюшюб къалады. Керек адамынг бла сёлешгенинги суукъ къулакъ эшитеди деб къоркъмайса, сёзю-хапарны хурджунунга ураса да къояса. Ай сен сау къалгъын, Джашай, огъесе! — деб бирлери.

— Джашай, сен болмасанг, бу эл къалай джашарыкъ эди экен? Сенсиз, эл бедешлик болур эди. Юйде къара та-

ныгъан адаммы джокъду, бу къагъытны бир окъуй бар, марджа! — деб бирлери.

Джашай да, почта адетни дуниягъа кеси чыгъарыб къойгъан чакълы бир джарыб, гугурукку дорданча, кёкюрегин алгъа тургъузуб, махтаулагъа да ышарылыб тынгылагъанды, «окъу» дегеннге эджиклеген да этгенди. Джаз дегеннге сызаргъа да кюрешгенди. Башха ууакъ аманатчыкълагъа да огъай демегенди:

— Ай, Джашай, сау джашагъын, элни ол джанына ёте эсенг, ол джанында джашагъан къарнашыма, тамбла меннге тюбемей къалма деб бир айта бар, — деб бир элчи.

— Ой, Джашай, эл конторгъа киргенинг болса, къошда туз бошалгъанды деб, пирсидателге алай бир ычхындыр, мал-баш инджилиб турабыз, мен ары къайта айланмайым, гузабама, — деб бири.

— Джашай, аллынга къараб тураем, сен тургъанлай, мен кимни излеб айланайым! Былай олтур да ол тышында айланган джашха бир сёзчюк джаз шо, ауруунгу алайым. Кесинген ийим да къояйым! — деб бири.

— У-уй. Джашай, сенсе бу элни джашатхан! Сени аллынга къараб турама. Бу тюенни ала бар да огъары орамда келиниме бир узата бар! — деб бири.

— Ий, Джашай, аллах бизни сенсиз этмесин, сенсиз, джашаялмайын, эл былайдан кёчюб кетер эди. Шо, бу сабийни биргенге ала бар да анама къоя бир бар, — деб да биреу...

Джашай кишиге огъай демегенди. Сабийни да элтгенди, тюенни да узатханды, аманатны къайсын да тындыргъанды. Джангыз бир айтханы:

— Ий, мен ёлсем, бу эл къалай джашарыкъды экен? Андан уллу сейирим джокъду!

— Сен ёлме ансы, башха неда болсун! — дегендиле. — Элни джашатхан сенсе!

Анга да алай айта, биягъы аманатларын да эте тургъандыла.

Джашай бир джолда неге эсе да чамланганды да алай айтханды:

— Эй аллах, шо, мен ёлюб, бу элни менсиз къалай джашарына бир къарамай, аллах мени ёлтюрмесин!

Болду, болду... къутулдукъ!..

Чомарталий ууакъ къуллукъчуладан болгъанды. Аны алайчыгъын чертиб айтханым: уллу къуллукъчуну чоту тынчды, — аны уллулугъун ким да биледи, аны ким да сый-

ын кѳргенча этеди, андан ким да кѳркѳады. Анга ким да джалынчакѳды.

Гитче кѳуллукѳчугѳа уа хаман кесин уллу, кѳудретли кѳуллукѳчуча этиб кюреширге керек болады. Ол джаны кѳуллугѳун бардыруу джанындан эсе кѳыйыныракѳды. Кѳыйыныракѳ огѳай, бек кѳыйынды. Артыкѳ ачханг толуб тургѳанча, хаман тѳгерегинги алыб, сени суйгенден ѳле тургѳанча этиучю тенглеринги чомарт сѳйларгѳа, дженгил-дженгил ичириге керек, джалынчакѳ болуб, хаман ашаргѳа-ичерге чакѳырыучу кѳауумгѳа барыргѳа, барсанг а, хурджунундан шыша чагѳарыргѳа керек... Кѳуллугѳунгу юсюнде бир иш борчунгу этгенинг болса да, «мен бу игиликни кѳуп-кѳуру сени хатеринг ючюн этеме!» — деб, хаман кесинге бюсюреу тартыб турургѳа керек... Кѳайдам, кѳайсы бирин айтайыкѳ...

Гитче кѳуллукѳчугѳа юйде юй джарлылыкѳгѳа кѳараргѳа заман болмайды.

Уллу кѳуллукѳчугѳа юй бийче болгѳан тынчыракѳды: аны кереклисине суйселе-суймеселе да ууагѳыракѳ кѳуллукѳчула да, башха джалынчакѳ адамла да кѳарайдыла. Гитче кѳуллукѳчуну юй бийчеси болур ючюн а, танг кесек джигерлик керекди. Эркиши-тиширыу орнуна да джетерча...

Чомарталий юй джарлылыкѳ бла кесин кѳыйнамагѳанды. Бир джаны бла, — кѳуллукѳчу, ууакѳ кѳуллукѳчу, экинчи джаны бла уа, бир табы — тенглик, эркиши бла тиширыу-ланы тенгликлери. Тенг эсе, ол эркишиге тенг тиширыу эркиши этерик ишлени да эте барыргѳа керекди. Ол джаны бла тенгликни эркишилеге таблыгѳы бек уллуду. Аны Чомарталий юй бийчеси Кѳараханийге юйленнгенини экинчи кюнюнде огѳуна ангылатханды. Кѳараханий тенглигине кѳууаныб турурча:

— Джаным, кѳюзюм, мен, бир кѳауум эркишилеча, тынгысыз, кѳайгѳылы толме, не затда да санга кесиме ышаннганча ышанама, алай ийнанама. Тиширыу акѳыллы болады, хар затны табын иги биледи, манга кѳарамай, хар затны кесинг суйгенча эте тур; мен а не, мен кѳуллукѳда, элни аллында айланнган бир адам, заманым да боллукѳ тюлдю. Бусагѳатда тенглик дунияды, ол ишни эркиши этерге керекди, бу ишни — тиширыу этерге керекди деб да киши айырыб кюрешмейди. Ишни айыбы джокѳду. Мен а сеннге кесиме ышаннганча ышанама...

Кѳараханий ол сѳзлеге кѳууаннгандан, башы кѳкге барыб тирелирге джап-джангыз бир эли кѳалыб, баш иесине бек разы болгѳан эди.

Алай кемсиз «ышаныуну» татыуун Къараханий кеч ангылагъанды. Алай а заманында джюгенин тутдурмай къойгъан Чомарталий артда бюгюлмегенлей, юню кереклисине ийилмегенлей къалыб кетди... Юй къуллукъну этген да Къараханий. Сабийлеге, къартлагъа къарагъан да ол, бачханы, сабанны къайгъысын этген, отунну, биченни ызындан айланган да ол, базарны, сатыуну бардыргъан да ол... Къысхасы, толу эркинлиги болгъан, баш иеси тамам «ышанган» бир тиширыу. Чомарталий а не, ол кесин уф-чуф этдириб, юйге джыйылмай айланган ууакъ къуллукъчуланы бири...

Бара-бара, Къараханийни «тенгликден» кѐлю чыгъа башлады. Тиширыуу эркиши этерик ишлеге чабыб айланган заманда, юй иеси, эркиши, ол затха ыйлыгъа билмей эсе, ол тенгликден не магъана барды? Талай сабийни атасы къолуна чѐгюч ала билмей эсе, къабыргъагъа чюй къагъа билмей эсе, ол «ышаныудан» не хайыр барды?!

Тѐзюмю тауусулгъан Къараханий бир кюн, лампочканы къолуна алыб, Чомарталийни юсюне ѳрге сюелди. «Ма, муну бур да ары бир сал, ансы къонакъларынг къарангыда къалай олтурлукъдула, кеч болады. Мен, ала тургъанлай, юй башына созулуб айланмазымы биле болурса! Тюнене кюйгенди да, къарангыда олтургъансыз.

Алай айтыб, ол ѳмюрю тауусулмагъан юй джумушуна киришеди. Чомарталий да, лампочканы алыб, столгъа тѐгереклешиб, къонакъ тепси сакълаб тургъан тенглерине киреди.

— Бу лампочканы бир ауушдурайыкъ ансы, командир келинигиз ѳлтюреди. Мени къолум джетмей, бу юйде бир джукъ тынаргъа амал болмай къалды!..

Акъбаш шохларын орундукъ тюбюне ташагъа сугъуб, тепси келирине ашыгъыб тургъан джашла:

— Айхай-айхай, келин айтды эсе уа... — деб, секириб туруб, эрлай бир шиндикни бирини юсюне къондуруб, аны юсюне да Чомарталийни къондуруб:

— Хы, къоркъма да, кереклисича бур да сал салырынгы! — деб тохтадыла. Не амалы бар эди, Чомарталий, кюйген лампочканы бери алыб, бирсини аны орнуна буруб бетирге кюрешди да, огъарыдан джашлагъа къараб:

— Болду болурму эке бургъаным? — деб сорду.

— Болду, болду, эзиб къоярса, — деди баш шиндикни бир аягъына къадалыб, тутуб тургъанланы бири.

— Ничауа! Къайда, джандырыб бир кѐрчюгюз, тюз салалдым эсе! — деди Чомарталий огъарыдан, ол джыгъылмасын деб, баш шиндикни аякъларына къадалыб тургъанлагъа.

Джашланы бири, аны кѳюуб, барыб чыракъны джан-дырды. Джанды! Чомарталий тюз салыб тура!

Аны джаннганын кѳргенлей, кѳууаныб, Чомарталий:

— Хы-ы, кѳутулдукъ! — деди да аллына атлады да джи-берди.

Нѳгерлерини «ой!» — дегенлери бла Чомарталийни джер-ге кѳуюлуб тѳшгени тенг болду...

Сыннган буту кѳайнаб, эки айдан сора Чомарталий таякъ бла аз-аз атлай, юйден чыгъа башлады.

Бир кюн ол шиндиклени тутханланы бири тѳубеб кѳалыб:

— Алан, Чомарталий, сени ол кюн ол тѳшмегенлей ат-лаб кетиуюнг не ишинг эди? — деб сорду.

— Э-эй, джыграм, — деди Чомарталий, — сау эки айны олтуруб, аны сагъышын этиб тургъанымда да, алайчыгъын мен да ангылаялмагъанма алкъын!.. Ишни тындырсанг, кѳууанаса да...

Билселе

Бурун ач джылланы биринде Майыл деб биреулен джал-гъа джарашханды. Майыл Адемейланы тогъуз-он кѳойчукъ-ларын кютерге, ала да аны кѳарнына, юсюне-башына кѳа-раргъа деб келишгендиле.

Майыл чагъым сѳрюучюгюн кюте да келе тургъанды.

Адемей, ол юйде джангы джетген джаш, Майылны аде-бин этиб, кирсе, адетдеча, кѳубуб, орун кѳюуб, чабырларына джарак саламчыкъ келтириб, анасына, эгечине хаман:

— Ай марджала, Майыл сѳрюу ызында арыб, кѳыйна-лыб айланады, кереклисине сакъ болугъуз! Аны айыбы-сууа-бы да бизге келликди, — деб, хаман алай айтыб, кеси да «ашагъанмыса, ичгенмисе, орнунг-башынг тынчлыкълымы-ды?» — деб соргъанлай тургъанды. Адемейни кѳартха иги болгъанына Майыл кѳууана тургъанды.

Бир кюн а, уллу разылыгъын кѳалай ангылатыргъа бил-мегенден, алай айтханды:

— Эй Адемей, сени халкъ мен билгенча билселе, элге старшина этер эдиле!

Майыл алай айта тургъан заманда уа, революция болуб, старшиналаны атлары-чуулары да кѳуруб болгъанды...

Ханыйсатны кѳаргъышы

Ханыйсат деб бир джарлы кѳатын болгъанды. Ким не узатса, кѳызчыгъы да, кеси да аны кѳабыб кечиниб тур-гъандыла.

Къарачайда айланыб садакъя джыйгъан адет болмагъанды, не джарлы, не къарыусуз да юйюнде, элинде, джамагъатыны арасында джашаб тургъанды. Къолундан келгенле алагъа болушургъа кюрешиб, ким кийим, ким ашарыкъ, мюрзеучюк бериб тургъандыла.

Бир джыл Байчораладан Бёденелары деб биреуле къурман байрамда джарлылагъа малла чачхандыла. Ханыйсатха да бир токълу бергендиле.

Ханыйсатха берген токълуларыны бойнундан джыджым бла тагъыб, Ханыйсатны къолуна тутдургъандыла.

Ханыйсат токълуну тарта баргъанды да, юйюне джетгинчисине, эслемей къолундан ычхындырыб джибергенди. Чартлагъанды да токълу хайда къачханды, Ханыйсат ызындан сюргенди, — джеталмагъанды. Джеталмагъанында, ачыуламыш, джол джанына олтуруб, хайда къаргъагъанды:

— Ай, сени манга бергенлени аллах урсун, ай сени манга бергенлени аллах джаханимли этсин! Ай сени манга бергенлени баччалары кюйсюн, сабанлары къаран къалсынла!.. Ай, ол сени манга бергенле, манга сени бермей, бир къара ташны берселе уа! Таш къачамы биллик эди, ох деб, тынч-рахат кёлтюрюб барлыкъ эдим!..

Ол къадалыб алай къаргъай тургъанлайына, Бёденеледен бир джаш юсюне чыгыб къалгъанды да:

— Ханыйсат, алгъыш этер орнуна, Бёденеланы нек къаргъай тураса? — дегенди, Ханыйсат, джунчуб:

— Эшта-эшта, джашым, тутмагъа къойса деб, токълугъа ариу айта турама! — дегенди.

Аны къалай «ариу» айта тургъанын эшитиб келе тургъан джаш, мыйыкъ тюбюнден ышара, токълусун тутуб, къолуна бергенди...

— Тоба-тоба, айтдым эсе, ызыма къайтдым! Къара ташдан эсе уа, сен маджалса, токълучукъ! — дегенди Ханыйсат.

Кеси да болмагъанлай

Марадан бир джигер джашны сураты газетге чыкыгъанды, иги ишлегени, ариу халиси махталыб.

Газетни окъугъанла джашны алгъышлаб, махтаб, тюбеген-тюбеген къолун тутхандыла, элибизни бетин ариу бла чыгъардынг деб, бюсюреу этгендиле.

Биреуню иги къууанчына, халал адам къууанган, аман, харам адам къыйналган адетди. Бир къауум адамны уа джарыкъ, къууанчлы адамны бир чанчхы сёз бла халын бузуучу ит къылыгъы болады. Адамны джюрегине мизни бур-

ну бла бир уучукъ джетдирмесе, ашагъаны ичине джукъмай къалады.

Аллайланы бири, сураты газетде чыкыгъан джашха орамда тюеб къалыб:

— Алан, газетге ол эрши чыгыуунг не ишинг эди? Ариу карт алдырсанг а! — дегенди. Джаш, джунчуб:

— О къой-къой, картха... кесим юйде болмагъанлай алыб кетген эдиле! — дегенди.

Газет бла Джарыкъ

Отузунчу джыллада, колхозда джангы къурала айланган заманда, колхозлагъа тамадалыкъ этерге тау элде къара таныгъан, окъуулу адамла табылмай, санлаб бир эджиклей билген да баштёбенден баш кёлтюралмай, председателлик этерге бармагъын басыб къол салычула да салыныб тургъандыла.

Бир элде колхозгъа председатель этиб Джарыкъ деб бир джигер тиширыуну айыргъандыла, бармакъ басыб къол салычуладан.

Джарыкъ къадалыб, къарыуна кёре, председателлик этиб айланганды, къара танымагъанына уа кёлю хош болмагъанлай тургъанды.

Кюнлени бир кюнюнде, газетни къолуна алыб, окъуй баргъанча этиб, орамны энишге айланганды. Окъуб, шахардан джангы къайтхан джашланы бири аллына чыкыгъанды да, Джарыкъны къолунда газетине къараб, ышарыб:

— Джарыкъ, газетни башын тюбюне нек тутуб бара-са? — дегенди. Джарыкъ, джунчуб:

— Хы-ы, аны уа... газетни тюб джанын окъуйма деб тутханлыгъымды! — дегенди.

Ол мен бригадир заманда

Бир къарангы кишини бригадирликге салгъандыла.

Сохталий — кишини аты алай болгъанды, — бригадир болуб толу эки ыйыкны тургъанды. Бригадирликни онгдурмагъанмыды, огъесе андан маджалыракъ адамнымы табхандыла да, эки ыйыкъдан Сохталийни тамадалыкъдан тайдыргъандыла.

Сохталий тамадалыкъдан тайгъанды, тамадалыкъны татлы татыучугъу уа джюрегинде къалгъанды; чыбыкны хауада ойнатыб, элни бир къыйырында къычыргъаны бирси къыйырында эшитилиб, адамла, аны кёрселе, чабаракъ

джорюючюлери, ол къарамдан кёрюнесе, чагала дженгил кымылдаучулары, чалкыла джуду узалычулары кёз аллында къалгъандыла; орамда тюбегенле арлакъдан аллына атлаб кьол тутуб, джалынчакъ ышарыб сёлешиучюлери эсинде къалгъанды. Эртденбла эртде орам башындан кычыргъанлайына, хар ким несин да унутуб, не ишин да кьоюб, чагаларын, чалкыларын гузаба-гузаба сермеб, ишге барлыкъ джол таба чабыучулары, аланы кёрсе, кёло кёлтюрюлюб, башы кёкге джетиучюсю, татлы тюшча, унутулургъа унамай, ангысында къалгъанды. Бригадирлиги кетгенлейине, ол затланы къорагъанларын кёлтюралмай, кьуллугъундан чыгъарылгъан хар бир чиновникча, Сохталый бек кыйынлашханды.

Артыкъсыз да, Сохталыйни, ол эки ыйыкъдача, аузуна къараб, не айтаса деб, топал чамына да кюлюрге, дуппукъ оноууна да хо деб чабаргъа, тилта сёзюне да баш силке, аузуна къараб туругъа хазырла энди аны сан этмегенлери, тюбеселе да, сыртларын буруб кетиучюлери джюрек джарасына артыкъ да бек туз себгендиле. Сёлеше тебресе, сени джезинг ачылгъанды дегенча, сёзюн бёлюб кетиучюлери, бойнун бугъанча, солууун тыйгъанды.

Сохталый бригадир кюнлерин кюсегенди.

Бир кюн бир талай адам чох болуб сёлеше тургъанларына баргъанды. Баргъанлыгына, киши аны сан этмегенди, сёзлерин бёлмегендиле, Сохталый, мараб туруб, сёлешген сёзюн бошагъанлайына:

— Ол мен бригадир заманда... — деб башлаб, нени эсе да айтыб тебрегенди. Сёлеше тургъанла Сохталыйни аузуна битгендиле. Сёзюне ол бригадир заманындача тынгылатханына кьууанч тыбырлы болуб, Сохталый, кишиге сёз бермей, ала да аузуна чабмай, бёлмей, тынгылауну бериб талайны тургъандыла.

Безиб, бири не эсе да айта башлагъанлайына, Сохталый:

— Ол мен бригадир заманда... — деб дагъыда бир хапарны айтыб тебрегенди. Биягъыла аузуна битгендиле...

Бир талай замандан къайсы эсе да эс джыйыб, не эсе да айта башлагъанлай, биягъынлай Сохталый:

— Ол мен бригадир заманда... — дей, ала да шум бола да анга кьулакъ тиге, ол да, бригадирлигин кюсеб тургъаны бола, кьызгъандан кьыза, тамам кьызгъанды...

Ашхы арыб, бир заманда къараса, — къатында киши джокъ... чачылыб кетиб тура... Ол да «Ол мен бригадир замандасын» кеси аллына айта тура!..

Сохталыйни төрт сёзю элге айтыу болуб джайылгъандыла.

Ёлюб да ой деймем...

Алчора деб бир кишини джыйылыуда тамада сёгюб сё-лешгенди.

— Алчора ишге бой бериб ишлемейди. Этгени белеуют болады. Ол тутхан къяя бери ауады. Ол башлагъан ишни койю къяуруйду. Антына, сёзюне толу бола билмейди. Анга ышаныб, хаман ишибиз джарсыйды. Алчора амалтын, биз айыблы болабыз, квалгъанладан артха къалабыз!.. — къайдам, аныча об-соб деб таш чартлатыб сёлеше келгенди да, Алчораны элни аллына чыгъарыб бир керегин берейим деб:

— Алчора кеси уа не болду эке? Къайда, Алчора, мында эсенг, тур да бери, халкъны аллына чыкъчы! — деб, олтургъанлагъа къараб, Алчораны чыгъарын сакълагъанды.

Алай а сакъласа, сакъласын, къобуб халкъны аллына чыкъгъан да джокъ, джууаб берген да джокъ. Алчора джокъ.

Болмагъанында, эшта, Алчора джыйылыуда болмаз деб, аны къяоуб, тамада башха ишлерини юсюнден сёлеширге кёчгенди...

Джыйылыу бошалыб, адамла чачыла башлагъандыла да, къарасала, адамланы арасында Алчора да чыгъыб бара тура.

Аны эслерб, алайдагъыланы бири:

— Алан, Алчора, сен да мындамы олтуруб тураенг? Со-ра нек къымсыз болуб тура эдинг да, ой демей? — дегенди.

— Мен а ёлюб да ой деймем?! — дегенди Алчора.

Къуллукъчу Чомалий

Бурун, колхозла джангы къяурала айланган заманда, эл-де бригадирлени бири ауруб къалыб, ол сау болуб ишге чыкъгъынчы, аны орнуна сен бригадирлик эт, деб тилегендиле Чомалийге.

— Къуллукъчу, оноучу болургъа кюсеб тургъан джерим джокъду, алай а мени керекли джунчумагъыз деб ауузлана-ма ансы! — дегенди Чомалий, онгсуна тургъан башы бла.

Эртденбласында, эртде къобуб, Чомалий къуллукъчугъа ушар къайгъыгъа киргенди. Эски мор кийиз бёркюню эки этегин ёрге-ёрге къаблаб бегитиб, башына сёдегей къаблагъанды. Бир табакъ гардошха алышдырыб алгъан эски къяубас белибауун тартыб къысханды. Эртдеден, джаш заманындан къалыб, айыблаб кийиучю, балтырлары ышылыб агъаргъан хром чурукъларын ышыб, сюртюб, шорпа баш джау джагъыб, джылтыратыб кийгенди. Галифесини тогъай къя-

натларын кѣбдюрюб, чѣкмезча, хурджунларына бирер бусхулу сукъгъанды. Эски газет джыртыкъдан узун, базыкъ тютюн буруб, тюкюрюк бла джабышдырыб, ингичкерек кыйырын аузуна сугъуб, базыкъ джаны къабындырыгъа хазырлагъанды.

Къалын къара мыйыкъларыны учларын кыпты бла кыйыб, джитиле этиб, ёрге-ёрге къайыргъанды (уллу джасы мыйыкъла залим эркишиликни кѣргюзедиле деб тургъанла ол заманда да тюбегендиле).

Юйде кюзю болмагъаны амалтын, сенчада челекде тыныкъ суугъа къараб, кесин къуллукъчугъа ушагъаннга санагъанды.

Сора, кѣл басыб, сюрюлмеген джерден чыкъгъан семиз джауум къуртха ушаш, базыкъ, узун тютюнюн къабындырыб, джабышмакъ саблы узун къамчисини бауун онг бууунуна тагъыб, къамчисин ойната да чурукъ башларын чакъдыра, сол къолуна баш бармагъы бла башла бармагъын къубас белибауна сугъуб, уллу-уллу, сабыр-сабыр атлай, контор таба тебрегенди.

Танышларындан бири аллына чыгъыб къалыб, Чомалийни узун къуртну кыйыругъун эме баргъанын, бурнундан да Нарсанада болуучу темир джолдагъы темир бугъаны оджагъынданча, бурма тютюн бохсурай баргъанын кѣрюб, салам бергенди, хапар соргъанды. Аны къуллукъчу бола айланганын билгенинде, джалынчагъыракъ ауазгъа кѣчюб, не бла кѣлюн алыргъа билмегенден:

— Конторгъа джетгинчи, тютюнюню къабындырмагъанлай барсанг боллукъ эди, бошаб къоймагъаенг, — дегенди.

— Ой, къой, къуллукъчугъа тютюн бургъан не истем! Айхай, джолда да, сен къуллукъчуса деб, адамла тюбемей къалмайдыла! — дегенди Чомалий, оноу керекли болмагъанын билдире. — Бошасам, дагъыда бир бурурум тюлмюдю!

Дагъыда бир «къуртну» семиртиб къабыб, кѣкюрегин тургъузуб, Чомалий конторгъа кириб барса — ол орнуна бара тургъан бригадир сау болуб, ишге чыгъыб тура!..

Салпыланыб, Чомалий:

— Ой юйюнг къурумазлыкъ, кесинги быллай бир нек аяусуз этесе, къуллукъчула ауургъа болмайдыла деген буйрукъму чыкъгъанды?! — дегенди.

Чомалийни дордан кѣкюреги бла семиз «къуртуна» кѣзюу-кѣзюу къарай, бригадир да:

— Юйюнгден конторгъа джетгинчи чакълы бирни къуллукъчу болуб тургъанынгы азгъамы санаб айтаса? — дегенди.

Бригадир Добай

Добай деб бир хыны бригадир болгъанды.

Чалкъыны заманында джашла чалкъы тутуб, къызла дырын джыйгъандыла, Добай да алагъа бригадирлик этгенди.

Къызла не къадалыб ишлеселе да, дырын джыйгъанларын джаратмай, Добай къызлагъа хаман урушургъа къалгъанды, хаман уялтыргъа къалгъанды. Алайда ханс джолпу къойдугъуз, былайда къаура къалдырдыгъыз, оп-соп деб, къызланы юслерине ёре туруб, джанларындан тойдургъанды.

Къызла Добайдан да, дырындан да, джанларындан да безгендиле, Добай да къызладан да, къызлагъа урушхандан да безгенди. Безгенликге уа, не мадар — колхозда ишлегендиле.

Бир кюн къызла Добайгъа:

— Добай! — къарыуубузгъа кёре кюрешибиз, — алай а къалай эсе да кёлюнге джеталмагъанча кёребиз, аны амалтын сенден уялыб турабыз. Былай биргебизге дырынга кир да, шо, къалай ишлерге кереклисиз бизге иш юсюнде ишлеб бир кёргюз. Сора биз да тюзелирбиз да сен кёргюзгенча ишлерге кюреширбиз! — деб къадалгъандыла.

Добай сенекни алыб дырынга джарашыргъа огъурамагъанды, алай а амалсыз болуб, сенек алыб, къызла бла дырын джыя башлагъанды. Джыя баргъанды да, билеклери талыб, артха созула башлагъанды. Джарты сенек аууз чакълы бир биченни эслемей къалдыргъанды.

Къызла арлакъ барыб къарасала, Добайны артында сенек аууз джарты чакълы бир бичен тартылмай къалыб тура.

— Оу, Добай, ары къара, алайда ол биченни къоюб келесе! — дегендиле къызла. Добай, джунчуб:

— Хы-ы, ол а къалгъанлыгъы эди! — дегенди.

— Сора биз къалдыргъан бичен ызыбыздан чабыб келе эсе, къалгъанлыгъы болмай, сора бизге хаман нек урушаса да? — дегендиле. Кюлгендиле. Ол джолдан сора Добай урушханны къойгъанды.

«Джанынг ауруй эсе...»

Ач джылланы биринде Топашай деб бир киши тийрени ийнеклерин кютерге джарашханды. Хакъ орнуна, мал иеле Топашайгъа кёзюу-кёзюу, кюн сайын бири, ашата турургъа деб, алайгъа келишгендиле.

Хакъы къуру тепси болгъаны себебли, Топашай шхууургъа иги маджал узалычу болгъанды (хакъым къалмасын

дегенлиги болгъан болур). Азыкъ кыт болгъаны амалтын, тийречиле да, аны таукелирек узалгъанын кёбсюнюб, «Топашайны тирмени асыры дженгил айланады, къаллайла тар тала эсе да!» — деб сёз эте тургъандыла.

Бир джолда, кёзююу джетиб, бир юйде ашай тургъанлайына, юй иеси, огъурсузуракъ, тюрт сёзлюрек адам, Топашайны тепсиге джут узалгъанына къарай туруб, тёзалмай:

— Арабин, арба асыры ауур джюкленди дейме, аумагъа эди! — дегенди.

— Аумай кетерин скойюб, арбагъа алай джанынг ауруй эсе, сора джолгъа нек таш атаса да? — дегенди Топашай.

«Можна!..»

Бир аманлыкъчы кютю айюню «можна!» дерге юретгенди.

Бир кюн айюсюн генералча кийиндиргенди. «Генералны» бёркюн мангылайына басыб, джагъасын кёлтюрюб, бети кёрюнмезча этгенди. Сора къолтугъундан тутуб, къумач тюкеннге алыб киргенди. Шиндик салыб, «генералны», тюкенчиге сыртын айландырыб олтуртханды. Тюкенчиге джууукъ келиб: «Бир уллу генерал къумач-харакет алыргъа деб келгенди, кыыз чыгъарады», — дегенди.

— Айхай-айхай, сайласын да алсын, не да барды тюкенимде, аллай уллу адамлагъа джараулу зат асламды! — деб къууанганды тюкенчи.

Аманлыкъчы сайлаб мазаллы къумач тобну алгъанды. Кёлтюрюб «генералны» аллына элтиб:

— Генерал, можно? — деб соргъанды.

— Можна! — дегенди «генерал».

— Тюкенчи, джаратады, алабыз! — деб, аманлыкъчы къумачны эшикде мешнасына атханды. Кириб, дагъыда бир багъалы къумач тобну бойнуна атыб, генералны къатына барыб, биягъынлай:

— Можно? — дегенди.

— Можна! — дегенди биягъы «генерал».

— Тюкенчи, «генерал» муну да джаратады! — деб, биягъынлай аны да чыгъарыб, мешнасына атханды. Алай эт да къумач тобланы хайда чыгъар да бар, айю да «можнаны» бас да тур, иги сатыу этеме деб, тюкенчи да тобланы багъаларын чотха ур да бар, болгъан къумачны кёбсюю сатылгъанды, тапхала дженгилленгендиле. Бир заманда «генералны» нёгери джаш бир тобну имбашына атыб, биягъынлай, мешнагъа чыкъгъанды да, къайтыб кирмей мычыгъанды.

Тюкенчи, шиндикге кёз джетдире, «генералны» рахат олтуруб тургъанын кёрсе, ол анда ачха санай тура болур дей, биразны сакълагъанды. Сора, эригиб, чабыб чыкъса, — мешна да джокъ, джаш да джокъ! Къайтыб кириб, генералны джегинден тартса... «можно!» — деб — айю...

«Ма санга къатапа!..»

Базарда бир тиширыу джер тентериб айланганды:

— Шо, бир къатапасы болгъан билмеймисиз? Къыз кетген къайгъым бар эди да, къатапа керек болуб, туура джерге кирликге джетгенме. Билген бар эсегиз, марджа! — деб, тегерегине соруулаб, дыгалас этгенди.

Аны эшитиб, бир киши бир джанындан чыгъыб:

— Нек болмайбыз къатапасы болгъанны билген, барбыз! Ма мени кесими огъуна да барды бек ариу, бек мазаллы Къатапам! Инша-аллах, манга джарагъан Къатапа санга да джарар, эринмей эсенг, кел, юйдеди, берейим. Виргеме ала келирге — санга алай керек болгъанын билмегенме. Кел!

— Ай, ауруунгтас, эринген деген не хапарды, джерни тюбюне да кирликме, къатапа табаргъа айт, сау къаллыкъ, ансы! — деб, тиширыу къууанч тыбырлы болады.

— Табмай а, Къатапа юйден къайры кетерикди, табарыкъма!

Экиси да салыб кишини юйюне келедиле. Келселе, бир мазаллы тиширыу къадалыб джумуш эте тура.

— Ма буду мени Къатапам! Энди бу Къатапаны не бетине, не кенгине, не узунуна сёзюнг бармыды, эгечим? Джарата эсенг, аллах бла разыма, ал да бар!

Киши ойнары келиб айтханын тиширыу ангылагъанды.

Ангылагъанында уа — хайда кюлгенди. Ала да анга къошулуб кюлгендиле.

— Ой мени огъесе, кесими къозутуб! — деб, тиширыу кетиб тебрегенди. Ала иерге унамагъандыла. «Сени орнунгда болсала, бир къауумла, кюлген огъай, итден туугъан итле, мен ойнаймы айланама! — деб, ит ашамазлыкъ этер эди. Сен а, адамча, чамны ангыладынг, айыб этме! — деб, кечмеклик тилеб, Къатапаны кюбюрюнден къатапа чыгъартыб, багъасын да алыргъа унамай, саугъагъа бериб джибергенди къарт.

Джыккырны хаухлугъу

Гыдыу деб бир тишырыу хоншусуна кириб, былай тилегенди:

— Биздеги (эркишисине айтханлыгъы болгъанды алай

деб) кѳошдан эннген эди да, бирталай бышлакѳ ала келгенди. Кѳышха хуппегичке салыб кѳоярем деем да, джыккыр атына болуб джукѳ табмайма. Сен бир джыккырынгы манга хаух берсенг а, артда кѳайтарырма.

Ушакѳ 30-чу джыллада бола турганды, джыккыр, ѳзге да кѳыт, джукѳ табылмагѳан джыллада.

— Да джыккырны хаухлугѳун сенден аямазем, берир эдим, алай а джыккырымы Аминатха хаух бериб ийгенме ансы... — дегенди хоншусу.

— Оу-оу, Мадинат, сен бир акѳыллы адамса деб тураем да, тамам кѳлюм чыкѳды сенден, сен туура чий телиледен кѳреем! Юйюнг кѳурумазлыкѳ, бусагѳат дунияда адам адамгѳа джыккырны хаух беремиди сора, сени кибиб бир тели болмаса?! Бермесенг а!

— Гыдыу, адам адамгѳа джыккырны хаухлугѳун берирге болмай эсе, сора санга да кѳалай берлигем да? — дегенди Мадинат.

Джалмекни Чегемге баргѳаны

Бурун кѳарачай эллени биринде джамагѳат джыйылыу болгѳанды. Элчиле бла эл тамадала элни ишлерин сюзе келгендиле да, не эсе да бир ишни юсюнден алгѳаракѳда сѳлешингени эслерине тюшюб:

— Аланла, алкѳын Чегемге киши бармагѳанды. Амалы болмагѳанча ким болса да биреулен ары барыб келирге керекди. Арабин, кимни ийейик экен? — деб, алай-алай сѳлешгендиле. Аны эшитгенлей, Джалмек деб биреулен:

— Аны ючюн чыртданда джаныгѳызны кѳыйнамагѳыз, мен эрлай барыб кѳайтайым! — деб, джумулуб кетгенди. Кѳара джаяуну кѳызыуун бериб, Чегемге салыб баргѳанды. Андан да ызына айланыб, ол келиуден келиб, Кѳарачайгѳа киргенди. Сора, айтырым барды, халкѳ джыйылсын ныгѳышха деб, халкѳны джыйдыртханды. Джыйылгѳанларында, халкѳны аллына чыгѳыб:

— Джамагѳат, «Чегемге барыб келмей мадар джокѳду», — деген эдигиз да, энди чыртда кѳайгѳы этмегиз, аманатыгѳызны тындырдым: Чегемге барыб келдим, — дегенди.

— Ай сау кѳалгѳын, кѳалай иги иш этдинг! Энди хапар айт, не дедиле, не хайыр хапар келтирдинг? — дегендиле джыйылгѳанла.

— Да не хапар айтырыкѳма айтыб а! Джукѳ айтыргѳа керекди демеген эдигиз да, мен да джукѳ айтмадым, чегемчиле да манга джукѳ айтмадыла! — дегенди Джалмек. — Че-

гемге барыб келирге керекди, деген эдигиз да, бардым да келдим.

«Тели Джалмек Чегемге барыб келгенча» деген сөз андан чыккындан, дейдиле.

Тюзю уа, ол айтыу не уллу ишни тындыргындан эсе да багъалыды.

Къууутчукъ бла кишичик

Эртде заманда, азыкъ-аш къыт джылланы биринде, Ханбийче деб бир тиширыу бир элден бир элге джолоучу болуб тебргенди. Биргесине талай нөгери да бар.

Бара баргандыла да, кеч болгъанында, былайда кече къалыб, эртденбла джолубузгъа кетербиз деб, бир элчикге къайтхандыла.

Ол элчикде танышы болгъан танышына, тенги болгъан тенгине, болмагъан да бирери бирер арбазгъа бурулуб, къонакыгъа тюшгендиле. Ханбийче да бир юйге киргенди.

Къарачайны ёмюрден бери келген къонакыгъа ачыкылыкъ адети бла, къонакыбайла Ханбийчеге ачыкъ болгъандыла. Ары дери танымагъанлыкъларына, «къонакъ — аллахны къонагъыды» деб, табханчыкъларын салыб ашатыб, ичириб сыйлагъандыла, тегерегине айлангандыла.

Ханбийчени сагюнджюсюнде бир пуд джангы тартылгъан нартюк къуууту болгъанды, — баргъан джерине алыб бара тургъанды. Алай а бу джарыкъ, ачыкъ кёллю къонакыбайлагъа къуру къол бла кириб келгенине уялыб, Ханбийче, къууутну джартысын чарагъа къотарыб, къонакыбайлагъа бергенди. Аны элеб, юй иеси киши тиширыууна:

— Къатын, кёбден бери бир бек кюсеб тураем, ол къууутчукъдан манга бир джалат! — дегенди.

Мазаллы гоппан аякны айран бла къууутдан толтуруб, тиширыу кишини къолуна тутдургъанды. Къууут бла айранны бирге булгъаб, киши, тюу дегинчи уртлаб, гоппанны джаблаб, ызына узатханды.

Шхуурдан сора аны-муну юсюнден бир кесек субайлыкъ ушакъ этгендиле да, юй бийче:

— Энди хар ким джатыгыыз да тынчайыгыыз! — деб, орун салгъанды. Хар ким къоба башлагъанлайларына, юй иеси киши:

— Аналары, ол къууутчукъну татычугъун иги ангыла-ялмай калгъанма. Андан манга дып деб бирчик джалатсанг эди уа! — дегенди. Юй бийче, биягы мазаллы гоппанны айрандан толтуруб, башына да къууут къалаб бергенди. Киши

аны к̄яраб-к̄ярагъынчы эндириб, бары да джатхандыла.

Кечени бир заманында Ханбийче дыгъырдагъан тауушладан уянганды. К̄яраса, сауутла табада бир к̄яралгъан томала айлана. Ханбийче, к̄юркъуб, «оу анам!» — деб к̄ычырыб джибергенди.

— К̄юрк̄ьма, эгечим, к̄юрк̄ьма, — дегенди сауутла табадан юй иесини ауазы, — менме. Джюрегим ачдан таргъанча болуб, ол биягъы к̄ууутчукъдан тилими учу бла бирчик джалайым деб к̄юбханма.

Биягъы гоппан аякъда к̄яшыкъ бла булгъагъан тауушланы эшите, Ханбийче джукълагъанды.

Танг аласы бла биягъы сауутла зынгырдагъандыла. Ханбийче уяныб к̄яраса, биягъы киши биягъы гоппан аякъны айран челек табада алыб айлана. Биягъы булгъагъан таууш, шап-шуп деген тауушла чыгъыб, гоппанны тигелетиб, киши мал к̄ыстаргъа чыгъыб кетгенди. К̄есекден к̄ялгъанла да к̄юбхандыла. Юй бийче эртден шхууур эте башлагъанлай, юй иеси кириб:

— Ой, аналары, оймакъ толу бир к̄ууутчукъ джалатсанга, сени шхууурунг болгъунчу, аны бла тамакъ джибитир эдим, татыучугъу болгъан затха санаб турама, — дегенди. Алай бла, биягъы гоппан аякъны к̄антаргъанды.

Ханбийче сейирсингенди. «Энди бу оймакъ бла бу джалаудан джаласа, мени сабийлеге к̄юйгъан к̄ууутчугъума да к̄езю к̄ярар. К̄ете киришейим ансы», — деб к̄елюне келгенди.

Алай бла, Ханбийче, ашай-иче да турмай, сагюнджюсюн да алыб, н̄егерлерин излей, чыгъыб кетгенди.

Хош келдинг...

Бир к̄ярачай кишини ногъайлы шоху к̄юнакъгъа келгенди. Саламлашыб, к̄юнакъны тепсиге олтуртхандыла. Юй бийче тепсиге шхууур сала башлаб, эм алгъа джангыз джауну келтириб салгъанды, табакъчыкъ бла бир джауну. К̄ялгъан ашарыкъны хазыр этиб бошайлмай, бираз мычыгъан этгенди. Юй иеси, шхууур дженгил келмегенине уялыб, тепсини к̄юнакъны аллына тартыб:

— Узала тур, тартынмай,
Бу да ашды — сары май! —

дегенди. Сары джаучукъдан аз-аз джалай турса, к̄юнакъ шхууурну мычытханларын эслемез, деб, к̄юнакъбайны к̄е-

лю алай болганды. Къонакъ да, мыйыкъ тюбюнден ышарыб:
— Хош келдинг, сары май,

Къурсагъыма дары май! — деб, узалыб тёрт бармагъы
бла бирден алыб, бир ууучну бир кереге къабханды.

— Ногъай майны суймез,

Суймесе да, керти тюртмез! —
деб, биягъынлай бир ууучну дагъыда бир кереге къабханды.

— Ай, ногъай майдан тоймаз,

Тойса да, джугъун къоймаз! —
деб, тёрт бармагъы бла буруб джыйыб алыб къабханды, аны
бла табакъчыкъны бошаганды.

Юй бийче, эркишиле экиси да исси гырджын бла джау
ашгъынла деб, гырджынын алыб кирсе, — джау табакъда
джукъ да джокъ.

Кефли джёрме

Ташкёпюрге аламат къабла ёгендиле. 30-чу джыллада
Ташкёпюрню къаблары къарачай элдеде айтылыб тургъан-
дыла. Ташкёпюрчюле, мазаллы, татлы къабланы кеслеринден
артыгъын элтиб башха элдеде сатыб, затлагъа алышдырыб
тургъандыла.

Бир джыл къачда ташкёпюрчюле арбалагъа джюклеб кел-
тириб, Сарытюзде къабларын къакъ этге, къакъ джёрмелеге
ауушдура тургъанлай, Джаний деб бир къатын келгенди.
Келиб, тиширыулары аралары бла сугъулуб къараса, таш-
кёпюрчюню къаб арбасыны бир мюйюшюнде бир мазаллы
ариу къаб, бузоулагъа тана къошулгъанча, уагъыракъланы
ичлеринде джашилдим-акъсыл джалан къабыргълары кюн-
де джылтырай, бир ариу томпайыб джата.

Къарамлы къабха джаны кириб, Джаний ташкёпюрчюге:

— А киши, джанынга болайым, ол кефли къабны киши-
ге бермей, манга тыйыб бир тур, эрлай юйге джетиб, къакъ
джёрмеле алыб келейим, эрлай джетерме, — деб тилегенди.

— Болсун, эгечим, болсун, келтир. Тыйыб турайым къаб-
ны санга! Алай ол къабны кеси кефли кибиб, багъасы да
кефлиди: эки къат багъагъа берликме! — дегенди.

— Келтирейим, джаным, эки къат дей эсенг да, — деген-
ди Джаний. Эрлай джортуб барыб, джёрмелерин келтириб,
эки къат багъа бериб, джаны джаратхан кефли къабын алыб
кетгенди, сукъланган тиширыулары ызындан къарамагъа
къоюб.

Ингирде, «бу мазаллы къабны бишириб, сабийлени бир
тойдурайым, къабдан да тансыкъларын алсынла!» — деб,
тартыб алыб кесе — къабны ичи чириб тура!..

— Хай-хай-хай, мени да къаб сайларгъа фахмум джокъ, муну манга сатхан кишини да ийманы джокъ! Муну мюйюшге билиб тюртюб тургъандыла. Ызымдан сукъланыб къарайла деб тургъанма, ала уа мени джазыкъсыныб къарай кѳреем, сау къаллыкъла! Бичен ичинде сайлаб мулхар джумакъны алгъанча этгенме! — деб ачыгъанды Джаний. Сора, сагъыш этиб:

— Къайгъырмаз, мен да энди кефли джѳрме эте билirme! Тюзню ѳтмеги тюзде къалмаз! — деб кесин басханды.

Аны экинчи джылында дагъыда, къачда, союм малланы кесиб къакълагъандан сора, бир кюн:

— Ташкѳпюрден къаб арбала келгендиге! Къакъ этлеге, къакъ джѳрмелеге ауушдурадыла! — деб, сарытюзчюле орта орам таба чабышхандыла. Аны эшитиб, бир мазаллы къакъ джѳрмени алыб, Джаний да баргъанды. Барса, талай арба келиб, сатыу эте тура, ол биягъы киши да бар.

Джаний биягъы кишиге сюелгенди, сатыу этерге.

Гѳджеб джашны билегича, бир базыкъ, узун джѳрмени машокдан чыгъарыб:

— Ууакъ, берекетсиз джѳрмечиклени эте турмай, былай кефли джѳрме этиб къойгъанма, сау къарындан. Эки къат багъа берлик тюл эсенг, кѳзюм къыйыб бераллыкъ да тюлме! — дегенди Джаний.

— Ой сау къалгъан сен! Керти да кефли джѳрме кѳреем бу уа! Берейим эки къат огъуна! Сайла да ал. Сен чомарт къоллу, берекетли тиширыу болурса! — дегенди ташкѳпюрчю.

— Айхай да алайма! — деб, Джаний, сайлаб эки къат багъа алыб, къаблары да кѳлтюрюб кетгенди.

Сатыулары бошаб, къонакъла ызларына айлангъандыла. Бара барыб, джол джарымда арыгъан, ач адамла ѳпюзарба ийгендиге, солуюкъ, джукъ къабайыкъ деб.

От этиб, къаблагъа сарытюзчюледен алышдырыб алгъан къакъ этлеринден тишлей башлагъандыла. Мазаллы джѳрмени иеси:

— Аланла, мени бир кефли джѳрмем барды. Келигиз, аны биширейик да ох деб бир иги тояйыкъ. Джѳрме сизни ауруугъузну алсын! — дегенди.

Къууаныб, джѳрмени асхандыла. Къайнатыб, хы, энди бишди деген заманда, чыгъарыб, тѳгереклешиб, джѳрмени арагъа алгъандыла. Туураб башлайыкъ деселе — джѳрмени бычакъ кесмейди. Ары этелле, бери этелле — болмайды. Сейирсиниб, къарасала: джѳрмени ичинде — кийиз! Ала семиз, джаулу джѳрме деб махтандыргъан джѳрмени ичине джау

орнуна кийиз тилимдиле чырмалыб тура. Эки кыйырына эки джау буштукчукъ сугьулуб!

— Эй-я, «кефли джёрме» бизге исси кьабдырды! — деб ачыуланганды киши. — Шо, муну этгенни бет кьабугъу кьайда эди?!

Нёгерлери кюлгендиле.

— Эсингдемиди сени кефли кьабынг? Былтыр джолну джол узуну аны сатханынга махтана, кьулакъларыбызны кьалакъларын кьакъ этмегенми эдинг! Ол да сени кьабынгдан ма алай тойгъан болур эди! — дегендиле.

Ол джолдан сора ташкёпюрчюле, кьаб сата келиб, кьабларын джёрмелеге алышдырсала, джёрмелени орталарындан кесиб кёрюб, алай алгъандыла, кеслери да кыяулу кьабны келтирмегендиле.

Тайбийчени тамбласы

Тайбийче деб бир муруккучу тишируу болгъанды. Не гузаба ишге да ол бир чурум табмай, бир болджал салмай, заманында этмегенди, не ашыкъса да, кьоюб олтуруб, кьачан болса да бир не этгенди, не кьойгъанды.

— Тайбийче, кьагъыб алыб, элча, бир ишни былай тындырыб бир кьоялмайса! — дегендиле джууукъ-тенг. — Аны амалтын бир кёб заран табаса.

— Керти айтасыз, бютюн муруккучума! — дегенди Тайбийче. — Бюгюнден ары хар ишни заманында этиб тындырмай кьоймазма!

Экинчи кюнюнде джууукъ-тенг:

— Тайбийче, бачха-сабан кьайгъы башланды. Тамбла халкъ бачхаларына урлукъ атыб тебрейдиле, биягъы сен мурукку этме, элча, бачхангы тындыр! — дегендиле.

— Керти айтасыз, бютюн акъыллысыз! — дегенди Тайбийче.

Экинчи кюнюнде халкъ бачхаларына урлукъ атыб тебрегендиле. Тайбиче да сала башлагъанды. Джарты баразаны салгъанды. Сора: «Энди бюгюнге кьараб тургъан не барды, бюгюнчюкню бир тохтайым», — деб, юйюне кириб кетгенди. Ингирде джууукълары келиб:

— Биягъы сен кеч этиб кьояса, бел кьатдыр! — дегендиле.

— Керти айтасыз, бютюн обурсуз! — дегенди Тайбийче, — манга ышаныу джокъду. Алай болса да муруккучулукъну кьойгъанма.

Экинчи кюнюнде биягъы баразаны джартысын салгъанды да:

— Энди тюзюн айтсакъ, бюгюн бла тамбланы да бир деб бир башхалыгъы джокъду! Тамбла салырма.

Алай эте, бачхасына урлукъ салыуну эл тенгли башлаб, хар кюн сайын «бюгюн бла тамбланы не башхасы барды!» — дей, сау джайны салыб тургъанды.

Къыйын тергеу

Совет властны ал джылларында, адамланы джаза, советден къуллукъчула юй-юйге айлана келгендиле. Джаза келиб, Тамаш деб бир тынч кишиге джетгендиле.

— Тамаш, адам джаза келгенбиз, ненча сабийинг болгъанын бир айтсанг, джазгъан этерик эдик! — дегендиле келгенле.

— Джазыгъыз, джанымла, джазыгъыз! — дегенди Тамаш.

— Къайда, бир айтчы, ненча сабийинг барды?

— Энди аны уа билмейме, алдамайым. Мен билген — къызладыла!

— Ма санга окъа тартма! Къалай билмейсе, санамагъанмыса? Ненча къызынг болгъанын санамай къалай тураса?!

— Да бурун сабий санагъан адет болуб бир да-бир да билмейме. Сизге керек эсе, санагъыз, ким огъай дейди! Мен айтыб барайым, сиз санаб барыгъыз.

— Айт, санайкъ, айхай-айхай!

Тамаш къызларын былай айтыб санатдыргъанды:

— Бир уллучугъум,

бир семизчигим,

эки эгизчигим,

бир ариучугъум,

бир гитчечигим! — ма аладыла къыз болуб бютеу болгъанчыгъым!

Бехтюню бөрюлери

Бир ингирде къошда малчыла кѳргенлерин, эшитгенлерин сагъыныб хапар айта келгендиле да, Бехтюу былай айтханды:

— Кѳб болмай мындан алда сыртны былай кѳнделен таяныб келе эдим да, атым, къулакъларын шын тургъузуб, бир джумуб, кесин джюгеннге уруб, тынгысыз болду. Не болду мынга деб, ызыма бурулуб къарасам, джюз бѳрю ызыбыздан сюрюб, джетиб келе тура. Не тулпар мен болсам да, джюз бѳрюге не эталлыгъем?! Олсагъатдан джюгенни бош-

ладым да атны баралгъаныча бармагъа кьойдум. Ат алай учду, алай учду — джел къанатла битгендиле мынга дер эдинг. Эки кёзюм а джелкемдедиле. Бёрюле да ызыбыздан учуб, аман кьушлача, келедиле. Сора джоппу-джоппу артха созула тебретдиле, биз а алгъа узая барабыз. Джеталмадыла, алан, бизни. Атлы иги болса, атха да къанат битиб къала кёреме!

— Эй, Бехтюу, энди аллахыбыз-джаныбыз деб айтсакъ, джюз бёрю уа бир джерге къалай джыйылыр эдиле? — дегенди бир кьошчу. — Сен да аланы къалай санай туруп эдинг?

— Энди, туура джюз джокъ эселе да, элли-алтмыш а болур эдиле! — дегенди Бехтюу.

— Къа-а-айры! Аллаи бир бёрю ёмюрде да джыйылмазла бирге бу бизде тау тарлыкъда! Аллаи джанлы джыйынны киши кёрмегенди бу таулада.

— Да бир онбеш — джыйырма уа болур эдиле! — дегенди Бехтюу.

— Эшта-эшта, бу тегерекде аллай уллу джыйын джанлы болуб эшитмегенме. Джангыласа! — дегенди дагъыда бир кьошчу!

— Беш-алты уа бар эдиле! — дегенди Бехтюу.

— Былайда аллай джыйын джанлы болса, мен биллик эдим, джокъду, кёрмегенсе! — дегенди бир джаш да.

— Кёрмегенме! Тюзюн излей эсегиз, бир мазаллы бёрю сюрген эди, — дегенди Бехтюу.

— Энди, тюзю, былайлада бёрю айланган хапар чыкъмайды, — дегенди кьошчуланы дагъыда бири. — Бёрю болмазми эди?

— Къайдам, не эди эсе да, бир кьуджур къаралдыны уа ишексиз да кёрген эдим! — дегенди Бехтюу.

«Бехтююню бёрюлерича» деген сёз Къарачайда андан бери унутулмайды.

Джолоучулукъда

Эртде заманда бир джарлы, ёксюз джаш джер-суу да кёрейим, ушагъыулу иш таба эсем да, къарайым деб, джолоучу болады. Бара тургъанлайына, джолда бир къартха тубегенди. Джаш къартха салам бергенди. Къарт саламын алыб, экиси да бирге тебрегендиле. Къарт хапар сора, джаш да айта, бара баргъандыла.

Бара барыб, бир элни туурасына джетгендиле. Алайда тохтагъандыла, солургъа олтургъандыла. Къарт айтханды:

— Джаш, бу элни сен да, мен да танымайбыз, шагърейибиз, танышыбыз джокъду. Ол себебден адам юйюнден тышында хар сёзюне, хар ишине да сакъ болургъа керекди. Мен санга юч сёз айтмайым да, сен аланы унутмай, эсингде тутсанг, бир кюнюнге джарарла.

— Айт, айхай да айт, унутмазма, — дегенди джаш.

— Биринчиси, — дегенди къарт, — джолда-ёзгеде танымагъан адамынга тюеб, аны бла къазанлашыргъа керек болгъанынг болса, эм алгъа аны ким болгъанын, къайры, нек баргъанын соруб билмейин, биргесине къошулуб тебреучю болма. Биргенгдеги адамны ким болгъанын, не къайгъысы болгъанын билирге керексе.

— Болсун, эсимде болур, — дегенди джаш.

— Экинчиси, — дегенди къарт, — къонакълыкъда неда танымагъан джерингде орнунгу башхагъа къоя турма. Къонакъны уллусу, гитчеси да къартдан, джашдан да тамадады. Ючюнчюсю уа, — тепсиде бычагъынгы къоя турма!

— Болсун, барын да эсеме алдым, унутмам, — дегенди джаш.

Аны бла, салыб ол элге баргъандыла.

Келиб, тюеген адамларына салам бергендиле. Быланы саламларын алыб, элчиле ким болгъанларын, къайры ашхы джолгъа баргъанларын соргъандыла. Къарт ким болгъанын айтханлай:

— О-ха-хай, адамла, бери чабыгъыз, бизге Локъман-Хаким келгенди. Локъман-Хакимни аллына чабыгъыз! — деб тёрт дунягъа хапар этгендиле. Элде къууанч хапар джайылгъанды.

Аны кёрюб, джаш уятлы болгъанды. Сау кюнню биргесине келиб туруб, ким бла келгенин да билмей тургъанына кеси кесине айыб этгенди.

Уллу сый бериб, элчиле къонакъланы юйге кийиргендиле, тёрге чыгъарыб олтуртхандыла. Локъман-Хаким нёгерин тёрде кесини къатына олтуртханды.

Дунягъа белгили Локъман-Хаким дарычы келгенин эшитгенлейерине, элчиле бир-бирине суюмчю айтыб, хошкелдиге келиб башлагъандыла. Келген-келген салам бериб, олтура башласа, джаш къоб да алагъа орун бер, алай эте, эшик артына чыкыгъанды...

Багъалы къонакъгъа къонакълыкъ этгендиле, тепсиде келгендиле. Алай а джаш эшик артында къалгъанды. Локъман-Хаким къайгъылы болгъан болмаса, аны киши сан этмегенди да, ол тепсиге эшик артында къатында олтургъан джаш-къушла бла бирге олтуруб ашагъанды. Джашланы

к'ургъакъ чамларына эси кетиб, ауузланыб бошагъанларында, бычагъын тепсиде унутханды да к'ойгъанды.

Тепсиле кетгенден сора, джашны эсине бычагъы да, к'арт айтхан сёзде де тюшгендиле. Секириб туруб, бычагъын излей чыкыгъанды.

Джашны бычагъы керти да, мал багъасы дерча, иги зат болгъанды. Джумуш эте айланган джашланы анга кёзлери к'арагъанды, бычакъны алып, бирлери, кесине иелеб, хурджунга ургъанды. Джаш бычакъны беригиз, дегенди, алай а к'айтарыргъа унамагъандыла. Бычакъны кючлеген джаш, к'онакъны джугъуна тиерге болмагъанын билгени себебли, харамлыкъ этериги келиб:

— Джаш, бу мени атамы бычагъы эди. Мен былай к'араб кёргенлей огъуна таныгъанма атамы бычагъын. Энди бу сеники эсе, сора сен муну мени атамдан урлагъанса. Аны ючюн джууабынгы берирге керексе. Тёреге элтмей к'оймазма мен сени. Тёреге баргъынчы уа, былай тур, — деб, нёгерлери да анга эзеу болуб, джашны тентиретгендиле. Тартыб барыб баугъа атхандыла. Хапар тамада к'ауумгъа джетгенди. Тамадала джашланы этгенлерин ушатмагъандыла, алай а бычакъны кючлеген джашны атасы болмагъаны себебли, не дерге, к'алай этерге билмегендиле. Болмай эсе, тёре оноу этер, дегендиле. Локъман-Хаким ангылагъанды джашланы к'арын аурууларын, алай а аланы кеслерича этилмесе болмазлыкъларын билгенди да, сабыр болуб, к'атышмагъанды.

Намазны кёзюю джетиб, Локъман-Хаким абдез алыргъа чыкыгъанды. Джаш атылгъан бауну терезечигини тюбюне барыб, абдез ала башлагъанды. Абдез алгъан сылтау бла, к'умгъаннга к'араб, алай айтханды:

— К'умгъан, тюбюнг бла к'урурукъ, мен санга не айтхан эдим? Хар к'айгъы тепсиден башланады, дегенмем? К'умгъан, энди сен алай айт да тохта, сорсала: мени атамы адам ёлтюрген эди да, ма бу бычакъны аны кёкюрегинден алгъан эдим. Бу сизники эсе, атамы сиз ёлтюргенсиз, энди аны к'ан багъасын телемей боллукъ тюлсюз, де да тохта!..

Локъман-Хаким к'умгъаны бла сёлешеди, деб к'ойгъан болмаса, киши сан этмегенди. Джаш а ангылагъанды. Локъман-Хаким да абдез алып, намаз этерге кетгенди.

Эртденбласында тёре джыйылгъанды. Тёреде эки джаш да — бычакъны иелеген бла к'онакъ джаш — сёлешгендиле.

Элчи джаш алай айтханды:

— Атам сау заманында бу бычакъны к'олундан тюшюрмеучен эди, кёзюм джетгенлей огъуна таныб к'ойдум атамы бычагъын! Бу мени атамы бычагъыды. Алай а артда

бычакъ думп болуб къалгъан эди. Бир да ишексиз, бычакъны бу урлаб къойгъанды...

Къонакъ джаш да, нѣгери юретгенча, алай айтханды:

— Мени атам джолоучу болуб, къайтыб келе тургъанлайына, джолда аманлыкъчыла чабыб, тонаб, кесине да бычакъны уруб кетген эдиле. Энди бу бычакъ керти да муну атасыныкъы эсе, сора мени атамы ол ълтюргенди. Энди бу джаш манга атамы къан тѣлеуюн бермей боллукъ тюлдю!

Алайда харамлыкъ этген джашны атасын, кесин да терс-легендиле, джашха атасыны къанын тѣлерге буюргъандыла. Бычакъны да, аманлыкъчы мурдарла ълтюрген атанын кѣзюнден кѣрюб тутарса деб, кесине къайтаргъандыла, «къан телеуюн» алыб бергендиле.

Аны бла къонакъла ол элден кетгендиле. Ол элчи джаш а, харамлыкъ эте эдим дерге ийлыкъгъандан, бычакъдан, ачхадан да къуру къалгъанды.

Локъман-Хаким бла джаш талай кюнню бирге баргъандан сора, Локъман-Хаким:

— Хы, джаш, мен тюбер джериме джетеме, энди санга — игилик, манга — ашхылыкъ. Иги джолгъа бар! Ол мен айтхан юч сѣзню унутма бу джолдан сора! — деб, саламлашыб айырылгъанды.

Джаш да джолуна кетгенди.

Джаучукъ

Мырза деб бир джарлы киши джашагъанды. Джарлы болса да, тарыгъыб, мискинлениб сѣлешмей, сыйлы башын сыйсыз этмей, аякъларын джууургъанына кѣре узатыб джашагъанды. Алай а байдан бели бюгюле тургъанла, тыкъбочхала «бу джарлы» деб бурун чюйюрмесинле деб, юсюн-башын джарашдырыб, ныгъышха алай келиб тургъанды. Кесини да хаман мыйыкълары джылтыраб келнучю болгъанды. Аны кѣрюб, хар ким:

— Биз манга джарлы деб тургъанлыкъгъа, джарлы-зат да тюлдю, кѣрмеймисиз, хаман эт-джау ашаб, мыйыкълары джау джугъу болуб, алай келеди. Аны ол мыйыкъларын кѣрмеймисиз! — деб къуш-муш этиб тургъандыла.

Бир джолда биягъы Мырза, биягъы мыйыкълары да джылтыраб, ныгъышха келиб, ушакъгъа джарашханды.

Ол да алай эркишиле бла сюелиб, сабыр-сабыр ушакъ эте тургъанлайына, беш-алты джыл болгъан джашчыгъы джан солуу эте чабханды да келгенди. Джетген да этгинчи, атасына арлакъдан къычыргъанды:

— Атам, ой атам, палах болду да кьалды, ол сен мыйкьларынга джагъыучу джаучукъну киштик алды да кетди!
«Джашыргъанынг — джашладан» деген олду.

Къозучукъ отлагъанча

Эки хоншу тиширыу чалынныкъ джерчиклерин хаман бирге-бирге чалыб тургъандыла, юйде эркишилери болмагъаны амалтын.

Бир джыл не эсе да бир тиширыу аурукъсунуб, хоншу тиширыу бла бирге чалкъыгъа аны джашы чыкыгъанды. Джаш джангы чалкъы тута тебрегенчик болгъанды.

Джарашыб дюрю тутуб чала башлагъандыла да, тиширыу джашха:

— Джашчыкъ, сен дюрюнгю былай бу ариучукъ, бу тюп-пе-тюзчюк бардыргъанынгы бузма да бара бар, мен белими бирчик бир тюзетейим! — деб, барыб кёкенни кёлеккесине джатханды.

Анга джукъ айтыргъа уялыб, джашчыкъ чалыб ары да озгъанды, бери да озгъанды. Тиширыу а, туурасындан къараб туруб:

— Ах, джашчыкъ, сени ол кесинги алай табчыкъ, алай тиричик тутханынга къараб, башым кёкге джетгенча болуб турама. Сени чалкъыны ол таб тутханчыгъынг нени багъасы барды! Сени ол дюрюню кенгчик алгъанынг нени багъасы барды! Ол къолчукъларынгы гылдыуайгъа, чалкъы сабха ол таб джарашханчыкъларына бир къара! — дегенди.

Джашчыкъ дюрюлени ары да ал да бар, бери да ал да кел, бел тюзетмей кюрешгенди.

Биягъы тиширыу, туурасындан къараб:

— Джашчыкъ, къырт-къырт-къырт деб, тамам маркъа къозучукъ отлагъанча, къалай ариучукъ чаласа! — де да алай эт, джашчыкъ да чал да бар, «Былай джатыб, туурандан къараб турсам, тамам къозучукъ отлагъанча, алай ариу тауушчукъ этиб чаласа!» — де да тиширыу дагъыда алай айт, джашчыкъ да уял да чал да бар, ингирге джетгендиле. Ингирде тиширыу къобуб къараса, чаланныкъны джангыз дюрюсю къалыб, джашчыкъ да ол арт дюрюню алыб келе тура. Бу да бир къыйырындан кириб, аны да бошаб, кете тебрегендиле да, тиширыу айтханды:

— Ох-ох-ох, бир кесекчик белими тюзетгенимде, къарыу кирди.

— Гоша, — дегенди джаш, — бел тюзетдинг — мени токълуча чалыргъа юретдинг.

Малчы кьошда

Малчы кьошда джашла ингирде кёзюу-кёзюу эшикге чыгъа, малланы тегереклерине айланыб, бир-эки кере тууайлаб, ызларына алай кириучю болгъандыла. Аланы эниклеб, джашчыкъла да алай этгендиле.

Джашчыкъланы бирини уа кьошха биринчи кере чыкъгъаны болгъанды. Кеси да бир кесек кызбайыракъмы болгъанды да, тышына чыкъса, кългъанлача тууайламай, ызына кымсыз кириб кълалыб тургъанды. Уялтмайыкъ деб, алай этгенин эселегенча этиб тургъандыла.

Бир джолда биягъы джашчыкъ эшикге чыгъыб кетиб, ызына кымсыз киргенди. Джашланы бири, тёзалмай, кюлюрю келиб:

— Алан, джаш, сен алай уллу кычырыб тууайлай турма, ансы бёрюлени кёулакъларын сасытыб, сангыраула этиб кёоярса да, артда, джукъ эшитмеселе, кьоркба биллик тюдюле! — деб самаркбау этгенди. Джашчыкъ, ийлыкъгъандан кызарыб:

— Эшта-эшта, кьоркба! Сен тууайлагъан заманда асыры кьоркъгъандан, бёрю болгъан бары да аргы таудан ары ётюб кетедиле да, сора мен бошнагъа нек кычырыб кюре шеме деб кёояма! — дегенди. Джашла кюлгендиле.

— Ай аперим алай сёлеше билген джашха! Къашынга салдымы сени! — дегенди кёош тамада аууз джетдирген джашха. — Алай сёлеше билген джашчыкъ, керек болса, барынгдан да иги тууайлар, къараб туругъуз!

Ол кюнден сора джашчыкъ, кьоркъгъанны кёюб, кългъанла этгенча этиб тебегенди. Башха затлада да хайыт деб кишиге ал бермей башлагъанды.

«Чубурчукъ»

Бу дуня бек сейир дуняды, кыйын дуняды, теркди — тенгизди. Кёб джангылтады. Хар затны не бек иги билеме деб тургъанлайынга да, бир тюзеле да кёууана, бир джангыла да ёкюне бараса. Ташны ташха уруб кёргюнчю, кълалы таш кълаллай болгъанын билалмайса сора, адамны кълаллай болгъанын кълалай билиб кьойгъун! Вилалмайса да — джангыласа, артдан а не ёкюнесе, не уяласа, къараб-къарагъынчы, бир бош затдан джерге кирлик болуб кългъанынг кёб болады...

Уллу Къарачайда бир элде, бир тийреде Хамзат деб бир онглу джаш болгъанды. Боладыла аллай адамла: кесини ба-

шын да кишиге ауурлукъ джетдирмей тутхан, ол огъай тийреге, хоншугъа, джууукъгъа-тенгнге да кѣлтюргюч, ышыкъ, дагъан, элге да сый, махтау, кимге да харамлыкъ-сыз, ачыкъ джюрекли адамла.

Хамзат аллай адамладан болгъанды. Кеси уа атхан огъу джерге тюшмеген мараучу, уста уучу. Бурун а, онглу онгезуну таларгъа, аман асылны къабаргъа чабыучу заманлада Хамзатчала болгъандыла элени сакълагъан да, халкъны халкълыгъын сакълагъан да. Аллай джигитликлери да, адамлыкълары да болгъан адамла къоруулагъандыла джамагъатны. Аллай тири, асыл адамланы джамагъатда сыйларын кѣрюб, багъалатыб тургъандыла.

Хамзат джер-суу, адам, джорукъ кѣре, айланыб къайтыргъа ёч болгъанды. Бир джолда, айлана барыб, узайыб, башха ёзеннге аугъанды. Алайда тѣбенирекде элени бирине къайтханды. Салыб барса, келин келген болуб, халкъ анда. Баргъанды ары.

Барса уа — аллайгъа барсын: къууанч уллу, адам кѣб, той-оюн къызыуда, къобуз — джер джара, харс — дунияны къутурта, бир къауумла чайкъалыб тепсей, бир къауумла тюрлю-тюрлю усталыкълары бла эрише: таш атыша, къара атыша, чарсха хазырлана, джау джибге ёрлей, чабыша, къайдам, къайсы бирин айтхын!

Хамзат алашаракъ адам болгъанды. Тауда, чауулда айланыргъа тынчды деб, чубур чепкенни кийгенди, кесини да къысха шкогу болгъанды.

Танымагъан элинде, танымагъан адамла Хамзатны хазна сан этмегендиле. Къонакъ болгъанын кѣре тургъанлай, аллына атлаб саламлашхан джокъ, кел, олтур деген джокъ, суусаб ич, тепсиге чѣк деген джокъ, джаш адам болгъанын кѣре тургъанлай, ортагъа тартыб, «тепсе» деген джокъ, оюннга-башха къошул, деген джокъ, — ишленмегенликлерими болгъанды, гынттылыкъларымы болгъанды, ким биледи.

Хамзат сюелиб, тойгъа къараб тургъанлай, бир мазаллы къуш, тау табадан уча келиб, алайда тѣгерек айланыб башлагъанды. Хамзат, сермеб, шкогун алыб, огъары аягъына миндириб, быргъысын кѣрге бургъанды.

Къонакъны сан этмегенча этиб тургъанлыкъларына, сынаб тура болур эдиле, джашла, къызла кюлгендиле.

— Хай-хай-хай, къонакъ, къой джазыкъ къушну, кѣзюнден уруб, палах этиб къойма! — деб кюлгендиле джашла.

— Чубурчукъгъа къарагъыз! Кеси да чубурчукъ, кийгени да чубурчукъ, шкогу да чубурчукъ, кѣлю уа — узунчукъ! Ол кѣкде азчыкъ къарала баргъаннга шкок кѣлтюрген, кеси

узунчукъ болса, Тау артында къушланы марар эди бучукъ! — деб къызла кюлгендиле.

Джашланы, къызланы бир-бирине кез къысыб, аякъ басыб, аллайла селешгенлери ачыу болуб, тегерегине да бир кере аулаб къараб, къуш туура башлары бла озуб тебрегенлей, иги да марамагъанлай, сампалны басханды.

— Хой-хой-хой, къуш башыбызгъа тюшюб джунчутур да! — деб кюлгендиле биягъы джашла.

— Чубурчукъ тауда къуш къоймазгъа тебреди! — деб кюлгендиле биягъы къызла.

Шкокну тютюнюню арасы бла къанат таууш эте, шууулдаб келиб, къуш тюз алларына тюшгенди.

— О-хо! — деб, чабышыб алыб къарасала, ала хиликке этиб айтханча, окъ къушну тюз кезюнден тийиб тура...

— Аланла, Чубурчукъда уа бар кереме эркишилик! — деб, къушха сейирсиниб, юсюне басыннгандыла. Ол мийикге таб окъ джетер деб акъыллары болмай тургъанла тамашагъа къалгъандыла.

— Тейри, къонакъ, биз бек уллу айыблы болдукъ! Кечериксе! Къууанчда эсиргенлик этиб, бет джойдукъ, къонакъбайлыкъ эте билмеген атха къойма, кеч! Кел, къонакъ тепсиге олтурмай боллукъ тюлсе! — деб, олсагъатдан Хамзатны юсюне басыныб, джангъыдан саламлашыб, тамадалагъа алыб барыб, тегре олтуртхандыла.

Хамзат Текеладан болгъанды.

«Ма-ай...»

Биреулен бир байгъа эчки кютерге джыл джалгъа джарашханды. Бир джыл озгъанында, эчкичи мал иесине келгенди да:

— Бир джыл дегенек да, джыл озду. Джалымы бер, кетеме! — дегенди.

— Джангыз джылчыкъны джалы бла не онгарыкъса. Энтда бир джыл кют да, эки джылынгыкъын да бирге берирме — деб къойгъанды бай. Сюрюучю дагъыда джарашханды сюрюуге. Эчкиле уа, къойлача да болмай, кеслерин хаман ары бла бери атыб, къаягъа, чауулгъа мыллык атыб, сюрюучюню джанындан этгендиле.

Алай болса да, джылдан артыкъ ишлеген хакъын алмай кетерге кезю къыймай, сюрюучю дагъыда бир джылны тезгенди. Экинчи джыл да бошалгъанында, хакъын даулагъанды. Бай а биягъынлай:

— Энтда бир джылчыкъны тѣз, «ючден дагъан таймаз», дейле, — дегенди. — Аз-аз алыб, берекетсиз джойгъандан эсе, бирге-бирге аслам алырса да бир джукъгъа джаратырса».

Сюрюучю биягъы сюрюуюне джарашханды.

Ючюнчю джылы тауусулургъа джууукълашханлай, тауда кече джыйын джанлы джетиб, сюрюуюню джартысын кырыб кетгенди.

Сюрюуюню кыалгъан джартысын сыртха джайыб, не этерге билмей, джылары келиб, сюрюучю сагъышланыб тургъанлай, биреулен келгенди. Ол келген сюрюучюге:

— Алан, нек мугурланыб тураса? — деб соргъанды.

— Суююбмю мугурланырса! Бай мени хакъсыз кыояргъа, неда бир кесек затчыкъ бериб кыутулургъа кыарны ауруб тура эди да, энди уа ма сылтау: хакъ берген огъай, тѣлеу дауларыкъды, таугъа джыйын джанлыны мен джайгъанча. Кеси уа, хакъ кыызгъаннгандан, манга нѣгер алыргъа унамай тургъанды. Юйюм кыуруду! — деб хапар айтханды. — Энди мени хакъ алырым ѳтюрюкдю.

— Мен санга бир иги акъыл юретейим, — дегенди келген.

— Юрет.

— Хакъынгы тышында алгъанынгы экибиз тенг юлеширбиз. Анга хо деймисе?

— Болсун, эки тенг этербиз.

— Энди, — дегенди Кенгешчи, — байны быллай сюрюу-лери кѣбдюле. Санга уа юч джыллыкъ хакъынгы бермей турады. Бу хапарынг джете эсе уа, берлик тюлдю. Заранны да сен орнуна сал, дерикди. Кесинг айта тураса да! Андан эсе, элт да кыалгъан малынгы базарда сат. Алай-алайсыз да болуру бирди, сора, тѣреге элтселе уа — джукъ айтма да хаман да «ма-ай» де да тур. Сакъ бол, сѣлешиб джиберме! — дегенди.

— Тюз айтаса! — деб, сюрюучю эчкилени кыалгъанын элтиб базарда сатханды, ачханы асырагъанды.

Хапарны билиб, мал ие Сюрюучюню тѣреге алыб баргъанды.

Тѣре, Сюрюучюден соруу алыб башлагъанды да, Сюрюучю хар соргъанларына, айтханларына хаман «ма-ай!» дегенди да тургъанды, чыртда башха джукъ айтыргъа унамагъанды. Сора тѣре мал иесине ачыуланнганды:

— Эй, сен муну малчы этиб, ашхы джеге-джеге, адамдан айырыб, туура мал этиб кыойгъанса да. Дагъыда уялмай, мал-мюлк даулаб келесе. Кыораб кет, кѣзюме кѣрюнмей!

Алай айтыб, тѣре байны кыыстаб джибергенди.

Төреден чыкыганлайларына, ол кенгеш берген джетиб келиб:

— Ыхы-ы, ма кёрдюнгмю, бай кереклисин табды, ачха да санга кьалды. Кел, юлешейик энди! — деб кьадалгъанды Сюрюучюге.

Алай а Сюрюучю анга да, ол тюзелгенича, хамаң:

— Ма-ай! — дегенди да тургъанды. Не кюрешиб, Кенгешчи сюрюучюге бир сёз айтдыралмагъанды. Болмагъанында, не этерик эди, ол да кетгенди. Ачха кертиси бла да Сюрюучюге кьалгъанды. Аманлыкъчылары уа аманлыкълары башларына джетгенди.

Гарайны баш аурууу

Гарай кийиз бёркюн кьаллайла эсе да тас этиб кьойгъанды. Джайны иссинде башыма кюн кирир деб кьоркьуб, джары тери бусакдан бёркчюк этиб кьаблагъанды. Башына теп-тенгчик болуб, тахия бёркчюгюн асыры джаратхандаң, Гарай аны джай кьошда кече-кюн да кийиб айлангъанды.

Бир кюн, Гарай сюрюую бла кьошдан узайгъанлай, уллу джангур джаугъанды да, биргесине джамчысы болмай, Гарай халек тукъум джибигенди.

Экинчи кюнюнде уа кюн бек кьыздыргъанды. Бир кесекден Гарайны башы ауругъанды да тебрегенди. Гарай дыгаласха киргенди, сууукъ суу бла бетин джууб, хончаларын ууб кюрешгенди, — болмагъанды, башы кьысыб, кёзлери кьарангы этиб, аман кюннге кьалгъанды. Онгсуз болгъанында, сюрюую джашына кьоюб, башым чачылыб кьалгъанычы, дохтургъа бир джетелсем деб, ат бла элге тебрегенди.

Джолда келе тургъанлайына, биягъынлай джангур кьуйгъанды. Башы ауруб джунчугъаны бла, джамчы алыргъа эсгермей чыгыб кьалыб, биягъы Гарай биягъынлай джибигенди. Бир кесекден эслеб кьараса, башы сау болуб тура. Башы кьысхан, кёзю кьарангы этгени джокъ.

Кьууаныб, Гарай атын ызына, кьошха бургъанды.

Эртденбласында, биягъынлай, сюрюую ызындан кетгенди.

Кюн исси.

Кюн тюшден ауаргъа, биягъы башы Гарайны алай кьысханды, башым чачылыб кьалады деб, алай болгъанды. Кёзлери кьарангы этиб, ингирге кьошха кючден джетгенди.

— Бу барьудан бара эсе, башым не дуу деб джанады, не тарс деб атылады. Джаным саулай кючден джетиб келеме.

Мени не былайда ёлме кьой, не дохтургъа джетдир! — дегенди нёгерине.

— Не, энтда башынгмы кьысады? — деб ышаргъанды нёгери, Гарайгъа бир тюрлюрек къараб.

— «Энтда», «энтда» деб, ёле тургъандан соруу аламы турлукъса? — деб кёлкълалды болады Гарай. — Кёрмеймисе мени бу кетиб баргъанымы, аууб!

— Сен былай олтур да кесек эс джыяргъа кюреш! — деб, нёгери кьошха кириб кетгенди. Сора суу челекни алыб келиб, сууун Гарайны башына къантарыб джибергенди. Не дерге билмей, Гарай хыны ачылгъан ауузун алай ачылгъаныча кьоюб олтурады.

Гарай ачыуланнгандан, нёгери кюллюгю келгенден, сёз айталмай, бир-бирине къараб тургъан заманда Гарайны башы ауругъанын кьоя келиб, сау болуб, кёзлерини къарангы этгенлери да тохтаб, Гарайны ауузу да джабылгъанды. Аны экили кёрюне тургъан нёгери да ачыкъ кёрюннгенди.

— Хай-хай-хай! Бу не ишленмегенлигингди сени? — деб сейирсинеди Гарай, онг кьолуну башла бармагъы бла челекни кёргюзюб.

— Къайдам, сени тахиянгы джибитгенлигимди! Къа-тыб, башынгы ол кьысыб тургъанча болдум да...

Шаркъ деб тахиясы эсине тюшюб, Гарай сермеб кьолуна алса, скойген бёркчюгю джибиб, башы да сау болуб тура...

Къата да аурута, джибий да бошлай тургъан бёркюн сермеб алыб джерге быргъаб:

— Хей, сиз джашла да гынттылы кёреме! — деб, сюрюу таба кетгенди.

Къошда уа «Гарайны баш аурууу» деген сёз кълалгъанды.

Хыйсарны харбызлары

Хыйсар деб биреулен базарда айлана-къыдыра барыб, бир иги танышыны харбыз сата тургъанын эслеб:

— Базар болсун, алан! — деб салам бергенди.

— Ой, сау бол, джууукъ бол!

— Хой-хой-хой, не алаамат харбызла битдиргенсе! Быллай харбызла болгъан джерге уа джууукъ болургъа табу да этеме! — дегенди Хыйсар.

— Харбызла бла алай таб эсенг, анангы сютюднен халалды, бу джаратхан харбызларынгдан ала бар да татыулары да бир кёр, — деб, танышы Хыйсаргъа бир мазаллы харбызны тутдургъанды.

Хыйсар, кыуанч тыбырлы болуб, харбызны кѣятюре баргъанды. Бираз баргъанлай, кѣоллары талгъандыла да, харбызын джерге салгъанды — солургъа. Сора, харбызына сагъышлы къараб туруб: «Энди бу зат джассы тюл, зугул зат тюл, узун зат тюл, аллах бергенча, тѣгерек зат. Аны эсгермей, кесими кыйнай тургъаныма къара!» — деб, джерге томалыб тургъан харбызын аягъыны бурну бла тюртюб тѣнгертиб башлагъанды. Алай бла юйуне джетдиргенди.

Элтиб, кесиб къараса, — харбызны ичи бузулуб тура.

— Тюу, аллах къаргъагъаннга къара, ол къадар харбыздан сайлаб манга берирге ичи бузулуб тургъан джангыз харбызны къаллайла табалгъанды бу?! — деб сейирсиннгенди Хыйсар. — Марджама, барыб, айтыб, аны бир уялтмай къойсам.

Джырылдаб баргъанды Хыйсар базаргъа дагъыда.

— Былай да былай, алан, къарын ырысхым джокъ кѣреем, бир ичи бузулуб тургъанны бериб джибергенсе да, харбызларынгы махтаялмай къалгъанымы айтыргъа келеме.

— Алай деген неди! Джангы джыйыб келгенме, эм маджалларын джыйгъанем. Ашамай да, махтамай да боллукъ тюлсе, не кыйналлыкъ эсенг да. Ма муну ала бар! — деб, танышы андан да уллу бир бишген харбызны тутдургъанды.

Биягъынлай, ала барыб, биягъы джерде солургъа тохтаб, Хыйсар харбызны биягъынлай тѣнгертиб кетгенди. Юйге келиб, юйдегисине да махтаныб, кесиб къараса, — аны ичи да биягъынлай болуб бузулуб тура!.. Бурну салыннганды Хыйсарны. Сора сагъыш этиб, танышына, базаргъа мыллык атханды. Чабыб келиб:

— Алан, къач, харбызларынгы да ал да! Терк бол, къача кир ансы, палахха къаласа! Харбызларынг бир да къалмай ичлери бузулгъанладыла. Ол алгъанла бусагъатдан джыйылыб келиб, сенден бошарыкъдыла! Хайда!

Ол а бир харбызын сатаргъа башлаб, чеге тура. Бу алай айгъанлайына, кертда деб, ол сата башлагъан деу харбызын да алыб, экиси да къачхандыла. Ол чабханлары бла келиб, Хыйсарлагъа киргендиле. Къарасала, сатыучуну къучагъында — мазаллы харбыз.

— Тоба-тоба, муну атыб къачаргъа эслемей келиб тургъанма, не бек арыдым! — дегенди танышы.

— Ат да къач дерге мен да эсгермегенме! — деб сейирсиннгенди Хыйсар, — аны алай къучагъынга алгъанлай къалай келалдынг бери дери? Мен башха тюрлю, бир табчыкъла келтириб къоя эдим!

— Къалай келтире эдинг? Башха тюрлю къалай келтиррге боллукъду, къолунгда артмакъ не къабчыкъ болмаса?

— Ой, маджал зат болсун ансы, эби уа табылады. Харбыз — къангамыды! Джолгъа салыб, аягъым бла тюрте-тюрте келиб къалыучан эдим, джашла тоб ойнагъанча!

Кёзлерин джандырыб, танышы секириб къобханды.

— Баб-баб-баб! Энди керти алай этгенмединг?

— Несине сейирсинесе аллай бир? Менде да бар шойду да бир баш атына, аллай бирни билмеймеми?

— Баш атына уа барды... — деб, сатыучу ол келтирген харбызын кесиб къараса, къыппа-къызыл, ариу бишиб, шатык эти кёз алдай, къара-къолан урлукълары анда-мында себилиб, бир ариу зат.

Экиси да сейирсиниб, харбызгъа битгендиле. Сора, эс джыйыб, сатыучу:

— Хадауус, харбызлагъа этеринги да этиб, мени джанымы нек аласа да? Мен харбызларымы, арбамы, ёгюзюмюзатымы да алай атыб, керт да деб, санга тагъылыб келеме! — деб ызына атылгъанды. Бу да сейирсиниб, аны ызындан чабханды. Мыллык атыб келселе, харбызларын да хар ким чачыб кетиб тура. Арбасы-ёгюзю да джокъ!..

Тёреде

Гыллыу деб бир киши биреулен бла дау болгъанды. Кеслери ортаны айыралмагъанларында, төреге баргъандыла.

Гыллыу къайгъысыз, ышаныучу адам болгъанды. Ол адам бла хазна даулашыб, ёчешиб кёрмеген юй бийчеси:

— Сен бу джол да, ким не десе да, хо деб къоймай, къаллайла даулашыучу болдунг экен? — деб, Гыллыуну юй бийчеси да төреге аны биргесине баргъанды.

Тёреде бирси киши хар затны кесине табыча айтханды да баргъанды. Гыллыу да терезеге къарагъанды да тургъанды, огъай, хо деб да джукъ айтмагъанды. Ол джукъ айтмагъанында, терлик анга кюрелгенди. Ишден хапары болмагъаны амалтын, Гыллыуну юй бийчеси да къолай джукъ айталмагъанды.

Тёреден чыкыгъанларында, тишируу Гыллыугъа:

— Ий, ол санга не аман табханын да айтыб турду, сен да терезеге къараб, кеси аллынга ышарыб турдунг. Терезеге нек къараб тура эдинг?

— Чыпчыкъчыкъланы бирчачыкъла болгъанларына сейирсиниб, алагъа къарай эдим! — дегенди Гыллыу.

«Машок прадаёшь?»

Акъбийче базаргъа тебресе, джашын биргесине алмай болмайды. Базаргъа баргъан жардылыгъын этерге барады: сатар, алыр заты болады. Акъбийче да ары бара, сатар затларын, не гардош, не кёгет, не бышлакъ-зат ала барады, бери айланса, ун, принч, шекер-ёзге алады. Нёгерсиз болалмайды.

Шахаргъа барсала, тюкеннге кирмей кеталмайдыла. Кирселе уа, тюртерге, дженгинден тартаргъа, кёзюне джалынчакъ къараргъа къалыб, джашы къандырады.

Тюкенден чыкъсала, джашы уллу кёлкълды болады:

— Анам, мен ненча кере тилейме санга, айтырынгы манга айт да, тюкенчилеге мен айтырма деб! Нек сёлеширге къоймайса мени? Мен соргъан, мен айтхан болмаймыды?! Кесинг сёлешесе да тебрейсе!

— Тюкенде сёлешмей къалай тёзалайым, джашым? Айтырымы санга айта, сен ары бирин айта да бешисин къоя, мен алай къалай сатыу эталайым, джашым?! Айхай, джюз айтыр зат болады да къалады, джюз сорур зат чыгъады да къалады, джашым!

— Айхай, бир тюрлюле чалдыраса да, анга да кёлларынг, кёзюнг, къашынг къошулуб, тюкенчилени кюлдюрген этесе, анам!

— Сени тюкенчилеринг, оба къаранчхалача, сын къа-тыб, уубетлениб турмай, бир алада бир ышара турсала, сыйларымы сынарыкъды сора?!

— Сени орусча алай къуджурла кыйдыргъанынга кюлселе, мен уялгъан этеме...

— Ыйлыкъгъан этеме десенг а!..

— Не башхасы барды?

— Барды башхасы! Сен мени ючюн кимден ыйлыгъа турсаса, ит болмазлыкъ? Бояуеринледен? Башха тилни билген алай тынч эсе, билсинлечи ала да мени тилими! Эринлерими бояб, тапха артында мен сымпаялмасам, сора ала да, сен да кюле туурсуз, — дейди Акъбийче, алай а Казимир бир да хош болмайды. Кеси да хар атламда ыйлыгъыргъа бир зат табыб барады. Акъбийчени иш-кзуллукъ кюйдюрген уллу кёлларына ыйлыгъады, узун кенг этеклерине, кюн онгдургъан чепкенине, «мая гардош сладка» дегенине, «мой куритца большой, мноуга ражаит» дегенине ыйлыгъады, «сахар машоком вазъмил буду» дегенине джерге кирлик болады. «Гардошка» деме да, «картошка» де, «курка» деме, «куриса» де, «петушка большая» деме, «петух» де дейди. «Петух» да бальшая болургъа болмайды, большой болургъа бо-

лады, дейди. «Большая» бла «большойну» башхалыкъяларын а кеси да билмейди. Алтынчы классха барыб не ишлей эсе да. Сейрири уа, картошка вкусный тюлдю, вкуснаяды, нек десенг, картошка — тиширыуду, дейди, картопля а вкусная тюлдю, вкусныйди, нек десенг, картопля — эркишиди, дейди.

Башы кысыб этеди дерге да, — баш ауругъан хапар айтмайды.

Тюкенде Акъбийче сатыу эте тебресе, асыры ыйлыкъ-гъандан, аны джашы болгъанын билдирмез ючюн, Казимир арлакъ барыб сюеледи.

Джаратмайды анасыны орусча селешгенин.

Акъбийче да аны алай этгенин джаратмайды. Къачан эсе да бир, къазауатны ал джылында, биринчи классха джюрюген Акъбийче тылмачсыз кереклисин тындыргъанына сау бол дер орнуна, кёресе джашыны этиуюн! Акъбийчеге ол ачыу болады.

Бир кюн биягъыла Нарсанада бир тюкенде биягъынлай боладыла:

— Красный рубашка пакажи! — дейди Акъбийче тюкенчиге.

Ийлыгъыб, Казимир анасыны дженгинден тартыб:

— «Красная рубашка» де, рубашка тиширыу родду, — деб шыбырдайды.

— Джашым, тиширыу рубашка алмайма, атанга эркиши рубашка алама, — дейди Акъбийче. — Сора рубашка красный болургъа керекди! Красная рубашка керек тюлдю!

— Анам, сен иш этиб мени уялтыргъа деб айтаса алайла! — деб кёлкълды болады джашы Акъбийчеге.

«Эй иги джаш, тохта, мени санга ийлыгъыу алай тюлдю, былайды деб, кёргюзейим», — деб, бир кюн ойнары келди Акъбийчени. Кесини оюмун кеси джаратыб, кеси аллына ышара, джашына:

— Келчи, джашчыкъ, мынга да бир къарай барайыкъ! — деб, «Парфюмерия» деб джазылыб тургъан, ёмюрде кирмеген тюкенине кириб тебреди. Кирмегенлигине уа, терезесинден эслей тургъанды, биледи: анда ууакъ-тюек, шыша-мыша сатылады. Терезе тюбюнде да тизилиб туруучандыла тюрлю-тюрлю омакъ-чомакъ затла.

Киредиле. Кирселе уа — тапхала дух шышаладан, эрин бояуладан, тюрлю-тюрлю ууакъ-тюекледен толу, хар не омакъ-омакъ тизилиб, кёз алдай. Тапхаланы алларында сюелгенле да тапхаларындагъыладан бетлерине не къадар ышьялгъанларын ышыгъан бирле, тамам базар гинджилеча, сюзюлюб-сюзюлюб сымпая.

Акъбийче дух шышаланы туураларындан къарады. Сора онг кълуну башла бармагъын тапхала таба созуб сорду:

— Здесь машок прадается?

Джунчуб, тюкенчи тиширыу:

— Что? Что? — деб дженгил-дженгил сорду.

— Не-ме... — деб Акъбийче алайыракъ соза башлагъанлай, бети кып-кызыл кызыарыб, Казимир тюкенден окъ маталы атылыб чыкъды. Джашыны ызындан къараб, анасы кюлюб джиберди. Экисине кёзюу къараб, ангылаб, тюкенчиле да ышардыла. Ышаргъанларында, ала да суюкюмлю адамла болгъанлары танылды... Тиширыула бир-бирлерине ышара тургъан заманда уа, Казимир, тышында терекге таяныб, кыызгъан джаякъларын ууакъ аязчыкыгъа тутуб сууу-тургъа кюреше тура эди...

— Энди алай-алай сёлеширикме, билгенимча сёлешмеге кюймасанг, джашым, — деди Акъбийче.

Ол кюнден сора джашы анасына ийлыкыгъанын кюйду.

«Вада мастер»

Чорна деб бир киши колхозда балчы болуб тургъанды. Бал четенлеге къараргъа бек уста болгъанды.

Къазауатны заманында кёчгюнчюлюкде Балчы Чорна Къазахстаннга тюшгенди. Джан сакъларгъа хар ким къарыууна кёре бирер мадар этерге кюрешгенди, эталмагъан да ачдан, ауруудан кыырылгъанды. Чорнаны уа саулугъу кюлайсыз болгъаны себебли, не зат бла баш кечиндириге билмегенди. Сора, бал чибинлеге къараргъа усталыгъы эсине тюшюб, салыб колхозну председателине баргъанды. Тилейим да, колхозну бал четенлерине къараргъа джарашайым деб.

Чорнаны насыбына, колхозну керти да четенлери болуб, алагъа къарай билген адам табылмай тургъанды. Алай а председатель орус джаш болгъанды да, не къарачайча, не къазаакъча билмегенди. Чорна уа орусча билмегенди.

— Работайт нада, председатель! — дегенди Чорна.

— Нада, старик, нада, — дегенди председатель, кимге «работайт нада» болгъанын иги айыралмай.

— Наша работайыт нада, — дегенди Чорна.

— А-а, работать хотите! Хорошо! Есть работа, — дегенди председатель, балчы керек болгъаны эсине тюшюб, къууаныб. — Вы ухаживать за ульями умеете?

Чорна аны не дегенин ангылагъанды, ары айтыргъа дже-тишдиралмагъанды. «Сен айтхан ишге суу устама» дейим деб:

— Да, да, я вада мастер! — ... — дегенди.

— Вода мастер? Нет, мастер воды нам не нужен, старик, извини, — дегенди председатель, бачхалагъа суу ийиучю суучума дейди деб.

Аны бла къайтханды Чорна юйюне.

Остановкада

Бир къарт амма «оруслула «къ» деб айтмайдыла, къ-ны орнуна «к» дейдиле деб эшите тургъанды.

Бир кюн, къайры эсе да тебреб, остановкагъа баргъанды.

Барса, алкъын автобус джокъ, бир джашла сюелиб тура.

— Джашчы-икла, автобус качан келли-икди? — дегенди амма.

— Келир заманы болады, амма, келе тура болур, ма бусагъат джетерге керекди! — дегендиле джашла.

— Уоу-оу, хадауула, къарачай джашламегиз! Орус джашласыз деб орусча селеше тураем! — дегенди амма.

Джолда

Асфальт джолну туура ортасы бла, узун чепкенини кенг этеклери чайкъалыб, бир амма гузаба-гузаба атлаб, джэбелеб бара тургъанды.

Амманы ызындан бир мешна джетгенди. Шофер, мешнасын сериуюн этгенди да, амманы туурасына джетиб, тохтаб, кабинасын ачыб:

— Амма, къайрыса? Къайда, бери мин да олтурчу! — дегенди.

Амма, тохтагъан да, бурулуб къарагъан да этмей:

— Огъай, джашым, огъай! Бир бек ашыгъыб барама, мине, олтура туругъа заманым джокъду! — дегенди.

Вокзалда

Бир къарт амма къайры эсе да тебреб, вокзалгъа келгенди.

Келсе, вокзалда адамма деген толу.

Ол къадар адамны джолгъа чыгъыб айланганларына сейирсиниб, амма нёгерлерине алай айтханды:

— Ий, мен джашыма барама, была уа, бу къадар адам, джолгъа чыгъыб не айланалла, къайры баралла??!

Тюкенде

Бир тиширыу тюкенде сюзгюч кёргенди. Тюкенчи кызыны орус кыыз болгъанын эсегенди, сюзгючню уа орусча аты къалай болгъанын эсгералмагъанды, сора:

— Тюкенчика, дай сюзгючка! — дегенди. Кыыз, ангылмагъанды да, сан этмегенди.

Юйге келгенинде, тиширыу алай хапар айтханды:

— Тюкенде сюзгючлери бар эдиле, кимге кыюуб тура эсе да, берирге унамай кыюуду манга!..

«Бабушка потерялся...»

Бир къарачай тиширыу базарда гитчерек бабушчукъну сата айланганды. Бабушчукъну ол да кыюуна кысыб, бабушчукъ да кыюнда кысылыб тургъандан эригиб, кесин ычхындырыргъа кюреше, ары-бери силкине баргъанлайларына, адам кёбде къалай эсе да бабушчукъ ычхынганды да кетгенди. Дженгил сермеб туталмай, тиширыу бабушчукъун узайтханды да аджашдыргъанды. Сора:

— Ай, бабушку патерял, бабушку патерял! — деб, адамланы ары-бери тюртюб, аякъ тюблерине къараргъа къалгъанды. Тёгерегиндегиле, кыайгылы болуб:

— Что? Что? Что случилось? — дегендиле.

— Какая-то бабушка потерялась! — дегендиле биреуле да, «бабушку патерял» дегенни эшитгенле.

— Кто потерялся? — дегендиле эшитмегенле.

— Да старушка потерялась! — дегендиле «бабушка потерялась» дегенни эшитгенле.

— Что вы! Надо искать! Эй, старушка потерялась! Старушка потерялась! — деб, бютеу базардагыла тебрегендиле къарт аммаланы тыйыб, «Это не вы потерялись?» — деб соруб.

— Ий, не болгъанды? — дегенди къарт амма.

— Кыайдам, бир къарт кыатын тас болгъанды, дейле! — дегенди кыатында чёплеу чыккырдата тургъан туудугъу.

— Ай итден туугъан итни баласы, энди сен мени, къарт анангы, кыозубму башлагъанса! — деб, амма туудугъуну штап деб джаягына джетдиргенди.

Бабушун тас этген кыатын бабушун табханды да:

— Бабушку нашла, не нада искать, бабушка нашлась! — деб кыычыргъанды, бабушчукъун кыюуна кысыб.

— Что случилось? — дегендиле, амма туудугъун ургъанын кёруб.

— А, старушка нашлась и бьет внука за то, что он её потерял! — дегендиле да хар ким ишине джарашхандыла.

Хазыр сохтала

Бир кюн биреулен къарачай къошха къонакъ болгъанды. Къошдагъыла, къарачайны къонакъ сыйген, къонакъгъа ачыкълыкъ адетлери бла, къонакъгъа мал союб, къонакълыкъ этгендиле. Ич-мич этиб, къазан асхандыла. Эт бишиб, ашарыкъ салгъанларында, сохталаны исси-исси келтириб, аллына салгъандыла.

Къонакъ хантланы барындан да сохталаны бек джаратханды.

«Юйге бара эсем, мал кесиб, быллайла этдириб ашамай къоймазма», — деб кёлуне келгенди. Сыйланганды да джолуна кетгенди. Юйуне келгенди да, эрлай мал кесгенди. Ичин къотарыб къараса, ол ашагъан маталлы чегиле толуб-толуб, хазыр тура.

— Быхы, бу къадар сохтаны салыб, хоншуму-тенгими да сыйлайым, кесим да тансыгъымы алайым, — деб, ичлерин тёммегенлей, толу ичегилени башларын кысыб-кысыб, чоюннга салыб къайнатханды. Сыйларыкъларын джыйыб, тепсини юсюн «сохталадан» толтуруб, исси, базыкъ сохтаны быллай къабама дегенлейине, «сохтасы» атылыб», бетин кюйдюргенди.

Чабышыб, аны бетине сууукъ суу бюркюб, къалабалыкъ болгъандыла. Бираздан, къайгъы сёл болгъанында, «сохталаны» устасы:

— Не эсе да бир джетишдирмегенчигим болду дейме, ансы къарачайлыланы сохталары атылмагъан эдиле! — дегенди.

Джыйылгъанла, «сохталаны» ичлерин кёргенлеринде, кюлгендиле.

— Сени джетишдирмегенчигинг болмагъанды, оздургъанчыгъынг болгъанды. Къой ичинде хазыр сохталаны джыйыб айланады, деб тургъанса. Телиликни оздургъанса!..

Чий джырна

Къазауатны заманында «ач джыллада» Кёкчюк деб бир джашчыкъ хоншуларына киргенди. Алада уа отда нартюх джырна къайнай тургъанды. Биширир ючюн а, нартюх джырнаны бир талай сагъат къайнатыргъа керек болады.

Олтура, джырнаны да мыстыракъ ийисине тынгылай туруб, Кёкчюк кетиб тебренди. Сабий адамгъа бу ач заман-

лада, отда шхуур кьайнай тургъанлайына, джукъ ашатмагъанларына джунчуб, юйню кызы Хаулат:

— Ай, Кёкчюк, аллах ючюн, айыб этме, джырна бишире тураек да, алкын чийди ансы, бишсе, ашай барлыкъ эдинг! — дегенди.

— Аны не айыбы барды сора! Мен чий джырнаны да ашаб кьояма! — деб, Кёкчюк ызына олтургъанды.

— Айхай, атаргъа тузубуз да джокъду! — дегенди Хаулат.

— Хата джокъду. Мен ёмюрде да тузу барды-джокъду деб кьарамачанма! — дегенди Кёкчюк.

— Не табсыз болду, энди агъартыргъа джугъубуз болмай турабыз, сени келиринге кьараб тургъанча! — дегенди Хаулат.

— Кьоркъма, Хаулат, мен акъ-кьара деб айыра турмай, кьаллайны да ашаб кьоюучанма, — дегенди Кёкчюк.

Хаулатны анасы кызына урушханды:

— Кьызым, кьонакъгъа «ашаймыса, ичемисе?» деб соргъандан бек айыб болмагъанын билмеймисе! Кьонакъны уллусу-гитчеси деб болмайды, бары да кьонакъды, сал аллына, ашамаса, кьояр!

— Да мен да аны ангылатама деб кьореше турама. Аш салмаса, юйлю аман, ашамаса, кьонакъ аман! — дегенди Кёкчюк, чийли-бишли джырнагъа джарашыб.

«Ёмюрде ашамаз...»

Талай адам кьошда олтуруб, кьургъакъ лахор кьабыныб тургъанлай, была таба Токъбатыр келе тургъанын эслегендиле.

Токъбатырны келгенин кёргенлейине, кьууаныб, кьош тамада шапа джашны чакъыргъанды да былай айтханды:

— Джаш, Токъбатырны атымчыгъы такъылды деб эшитгенме, керти алай эсе, бир кёрейнк. Тёрт килограмм гырджын да чек, тёрт килограмм эт да чек, ол мазаллы гоппан аякъны да айрандан толтуруб хазыр эт.

Шапа джаш кьош тамада айтханча этгенди.

Токъбатыр, келиб саламлашханды да, была бла ушакъгъа джарашханды. Кьош тамада шапа джашха бурулуб:

— Джаш, эт бурхучукъ, гырджын, джукъчукъ кьалгъан бар эсе, келтир бери кьонакъгъа, ач болур! — дегенди. — Аузлансын!

Елчелениб хазыр тургъан затларын шапа чабдырыб келиб кьонакъны аллына салгъанды.

Къонакъ этин, гырджынын да сибириб, гошпанны тогъуб, мыйыкъларын сюртгенлей, къош тамада ашагъанны-ичгенни юсюнден сёз башлаб, сёз сёзню айтдыра келгендиле да, къош тамада былай айтханды:

— Оллахий, бир джыл бир шохум алай айтыучан эди: мен бир джолда бир адамны бир джолгъа төрт кила гырджын бла төрт кила этни кеси джангыз ашаб бошаб къойгъанын кесим кёзюм бла кёргенме деб!

Аны эшитгенлей, сейрсиниб, Токъбатыр алай айтханды:

— Хо бир да санга, кёрюр эди, кёрмей а! Аллай бирни бир джолгъа, оллахий, ашаялмаз, билляхий, ашаялмаз. Ёмюрде бир адам ашаялмаз!..

«Сохта!.. Сохта!..»

Ёмюрледен бери да мал бла кюрешиб, ашагъаны, кийгени да малдан болуб келген къарачайлы малгъа къараргъа да, малны хайырландырыргъа да устады. Мал кессе, аны ичин-мичин этерге уа къарачайлыдан уста табарыкъ тюлсе. Къуру ич-мичден ол ненча тюрю зат этеди! Къарачайлыла этиучю сохтаны хар ким бары бирча джаратадыла.

Эртде заманда хоншу халкъланы биринден бир киши къарачай шохларына къонакъгъа келгенди. Къонакъбайла, тау дет бла, къонакъгъа къонакълыкъ этгендиле. Ич-баш этиб, баш джарты, сохта салыб сыйлагъандыла.

Къонакъ айырыб сохтаны бек джаратханды.

— Юйге барсам, мал кесиб, ма быллай татлы затны этдириб ашамай къоймазма. Бизникиле быллай затны эте билмейдиле! — дегенди къонакъ. — Муну аты неди?

— Муну аты уа сохтады, сохта! — дегендиле джашла.

Къонакъ кетгенди. Джолда уа, унутуб къоярма да деб къоркъуб, хамаң:

— Сохта... сохта... сохта... — деб барыб тургъанды.

Бара барыб, башы башха сагъышха кетгенди да, «сохтаны» унутханды да къойгъанды. Энди къалай этсин? Не затны махтайма деб махтарыкъды? Не затха юрениб келеме деб ийнандырылыкъды?

Ызына къайтады да — узакъды, джолуна кетеди да — ол затны унутханды.

Ол да алай сагъышланыб, бурну салыныб, къалай этерге билмей тургъанлай, джолда аллына бир къарачайлы тюбегенди. Къарачайлы джол бла озуб кетерге умут этгенди, алай а бу джолну алыб, аны озаргъа къоймагъанды. Къайгъы чыгъаргъанды да, ол ачыуун кимден алыргъа билмей

тургъаны бла, къарачайлыгъа ёшюн уруш этиб, джол бер-
мезге къалгъанды.

Къарачайлы ачыуланнганды да:

— О кет ары, сен джаман зат! Ашхын сохтача, кесинги
кёбдюрюб, джолну алыб турма да, озмагъа къой ары! — деб
къыджырагъанды.

Аны алай эшитгенлейине, ол адам хайда къууаннганды:

— Ма табдым, табдым: сохта! Сохта! Мен излеген ол
эди. Сау бол, къарнаш, сау бол! Кёб джаша!

Алай айтыб, атын джортдуруб кетгенди. Къарачайлы да,
сейирсиниб, не дерге билмей, ызындан къараб къалгъанды.

Дерт

Нарсана бла Иссисууну араларында поезд джангы джю-
рюб башлагъан заманлада бир кишини къошу темир джолну
къатында болгъанды.

Поезд къошну туурасы бла озуб тебресе, гудок берген
адети болгъанды. Хаман паровозу къара тютюнюн соза кел
да «гуу-уу» де да къулакъларын сасытыб ачы-ачы кычыр,
киши анча сайын илген да кычыргъаннга да, аны кычырт-
ханнга да дунияны къуй, — бир талай заманны алай эте
тургъандыла.

Бир кюн киши тамам ачыуланнганды:

— Эй, аллах ургъан къара темир эшек! Сени ол къара-
лыгъынгы кёргенлей да ичим чириген эди! Сен а мени не кёб
джюрегими джардын! Эшек маталлы окъуй биле эсенг, сен-
ден залим джокъду дебми тураса? Сени ийманынг алай бол-
сун! Тохта, мен сени бу тамагъынгы бошлаб тургъаннга
бир сокъурандырмай къойсам! — дегенди. Малларын сатхан-
ды, ачханы хурджунуна ургъанды. Салыб Нарсанагъа бар-
гъанды да, тебрегенди Поезд бла Нарсана бла Иссисууну
арасын кызыдырыб!

Мин да Нарсанадан Иссисуугъа бар. Андан мин да Нар-
санагъа кел. Бар дагъыда ызына, кел дагъыда ызына...

Алай эте келиб, бир заманда къараса, хурджунунда ач-
хасы бошалыб тура. Поезд арыгъан да джокъ, тюрленген
да джокъ, кишини хурджунунда уа — джукъ да джокъ.

Мыдахланыб, киши кете баргъанды, джаяуну басыб.
Алай анда тохтаб, темир джолну туурасында сыртда олтур-
гъанды да сагъшланнганды. Поездни арытама да дерт
джетдиреме деб, ачхасыз къалгъанына сокъураннганды.

Туура ол кёзюуде биягъы поезд чыгъа келгенди да «гуу-
уу» деб ачы кычырыб, чыс-пыс, чыс-пыс этиб пысылдаб
озуб тебрегенди. Аны туурасындан къараб, киши:

— Уох, нечик эдинг, кюйген ёгюз! Ичинги урдурдумму!
Ма алай керек эди санга! — дегенди.

Адамлыкъ бла харамлыкъ

Бу эртде болгъан хапарды.

Салам бла Къалай деб бир-бирин бек скойген эки тенг болгъандыла. Юйленнгенлеринде, джашаргъа экиси эки хоншу элге джарашхандыла.

Саламны юй бийчеси, таб, чырайлы, ишленнген, огъурлу адам, элде айтылыб тургъан бир тиширыу болгъанды. Юйде рахатлыкъ, берекет орналыб, бир отджагъагъа къарагъан экеулен бир-бирлерин ангылаб, татлы джашагъандыла.

Къалайныкъы уа, сау кюнню узунуна хоншуларыны биринден чыгъа да бирине кире, от джагъаларында кюл чучухуй да сёз эте, кюн чыкъгъаннга орунда, кюн батханнга орамда тюбей туруучу бир болгъанды. Къалай бла экиси бир-бирине къабыргъа бералмай, отджагъалары сууукъ, сёз урумлары къууукъ болуб джашагъандыла, ол себебден Къалай Саламгъа зарлана тургъанды.

Бир кюн Къалай тенгине келгенди. Ушакъ эте келиб, тиширыулары саякълыкъларындан, тутхучсузлукъларындан сёз къозгъагъанды. «Баш иесин керти кёлю бла багъалатхан, сыйын кёрген, кесини тиширыу намысын керти сакълаб турургъа скойген джокъду», — деб бегитгенди. «Тиширыугъа ышаннган эркиши да насыбсызды, тиширыу бла суу бирди: аласыз — джашау къууду, оздуруб ышансанг а — батмакъгъа къаласа», — дерге къалгъанды.

Салам аны айтханын терссингенди.

Экиси да даулашхандыла. Сора ёчешгендиле:

— Да сора, тенгим, — дегенди Къалай, — сен тиширыулагъа алай ышана эсенг, бир ишексиз, кесинги тиширыуунга ышаныб сёлешесе да, аны сынагъан алай къыйын тюлдю. Кел ёчешейик: мен аны бир айны ичинде терилтмесем, тюу деб бетиме тюкюр! Терилталмасам, ол заманда мени малым-мюлкюм, юйюм-арбазым, юйдегим да — сеники, мени кесим да — сеники, терилталсам, сен — да, сени юйюнг-мюлкюнг да — меники! Сени да сойсем — сатдым, сойсем — такъдым, асдым! Разымыса? Огъесе къоркъамыса, базалмаймыса?

«Къоркъамыса, базалмаймыса?» деген сёзледен ыйлыгъыб, Салам да:

— Нек къоркъама! Разыма! Кел ёчешейик! — деб, разылыгъын береди. Алайгъа келишедиле. Сёз бегитиб, къол тушаддыла.

Экиси да салыб Саламны юй бийчеси Сайсадагъа кире-
диле.

— Сайсада, манга бир амалсыз иш чыгъыб, мен бир ай чакълыгъа джолоучу болургъа тюшеди. Аллахха аманат бол! — дейди Салам.

Сайсада, эрлай огъуна анга джолгъа керекли затларын хазырлаб, чыгъарыб ашырады. Салам, барыб, Къалайдан ёзге бир джан билмеген джерге, ташагъа джарашханды.

Кеси джангыз кёбюрек туруб, тиширыу бираз джангызсырасын, деген акъыл бла, Къалай тенгини тиширыуун бир талай заманны джокъламай тургъанды. Бир бёлек кюнден а салыб баргъанды да, «хейт!» деб таууш этгенди.

Юйден Сайсада чыкыгъанды. Баш иесини тенгини кюнашхысын алыб:

— Къалай, таууш этгеннге тиширыу башым бла, кесим чартлаб чыкыгъаныма айыб этме! «Хейт!» дегеннге «ойт» дерге, тенгинги уланы болмагъанын билесе! — дегенди.

— Алай деген неди! Не айыб хапарды ол! Мен джанымдан суйген тенгими юйюне таууш этиб-этмей кирсем да, кимни дауу барды! Тенгим болмагъан заманда келиб сени тынчлыгъынгы-эсенлигинги биле туругъа мени борчумду! — дегенди Къалай.

— Сен ол борчунгдан чыгъыб бошадынг. Мен тынчма. Сау бол! Кесинги эркиши бетинги да этмей, мени тиширыу намысымы къачын да этмей, эркиши болмагъан джерге кирмезлигинги билеме да, аны ючюн юйге чакъырмайма! Иги джолгъа бар! — деб, Сайсада бурулуб юйге кириб кетгенди.

Къалай былайда ол умут этген орайдала болмагъанын ангылагъанды. Алай болса да дагъыда бир талай кюнден сора келиб:

— Санга кёз-кзулакъ бола тур деб, тенгим алай тилеген эди. Кереклинге къарай туругъа сёз берген эдим. Кеси да, санга айталмагъанлыгъына, эки ыйыкъдан къайталмасам, къайтмай къалыргъа да болурма дегенчаяракъ айтхан эди! — дегенди.

— Эркиши бир айгъа да кетеди, бир джылгъа, он джылгъа да кетеди. Эркиши бла джол бирди, тиширыуу бла джан бирди. Джол элтеди, джан келтиреди. Эркиши джол сайлагъан адетди, тиширыу юй сакълагъан адетди. Сен аны ючюн къайгъылы болма, — дегенди Сайсада.

Къалай дагъыда бир кюн кёз байлана салыб келгенди. Ит чабхан тауушка башын къаратыб, Сайсада:

— Къайсыса? — деб соргъанды.

— Менме, Сайсада! Мен тенгими кьайтырындан энди тюнгулджом. Сени кереклинг бар эсе...

Аны сёзюн бёле, Сайсада:

— Ышанган тенги алай тынч тюнгулген эсе, ол эркишини да бир кьанаты кьысхаракъ кёре эдим! — деб ахсынганды Сайсада. — Кереклим болса уа, уру киштикча, кечегиде тюл, кюндюз джолу-джоругъу бла айтдырырма санга! — дегенди Сайсада — Тенгингден алай тюнгулюб кьалыучу адетинги ол нек билмей тургъан болур эке?!

Алай бла Сайсада бла чоту болмазлыгъын ангылагъанды Къалай. Заман да тауусулургъа джууукълашханды. Сора хыйлалыкъ бла болмаса, тиширыуну хорлаймазлыгъын билиб, джашыртын келиб, итге джукъ атыб, кесин танытыргъа кюрешгенди. Эм артында ит аны таныб, юрмей тохтагъанында, ёчешген заманлары тауусулгъан кюнню ал кечесинде келиб тиширыуну терезесинден къарагъанды. Къараса, Сайсада, Къалайны кийимлерин бир-бир алыб, кьагъыб, сыйпаб, илгиклерине, тьюмелерине къарай тура. Кечени бир арасына дери аны бла булджунганды. Андан сора Къураны алыб, танг аласына дери аны окъуб тургъанды. «Не кёкден тюшген эсе да, бир эркиши бир акъылындан чачы узун инсанны къалай терилталмаз!» деб туруучу Къалай, Сайсададан, джашауундан да тюнгулгенди. Ол да терезени туурасында сир сагъышлы болуб, энди танг джарый башлады шойду деген заманда, тиширыу, башын аллында окъуй тургъан китабына салыб, кьалкьыугъа кетгенди. Аны алай кёргенлейине, кьууанч тыбырлы болуб, Къалай юйге сыбдырылыб киргенди, тиширыуну кьатында тагъылыб тургъан тикген джаулугъун алыб, кьойнуна уруб, шыбыртсыз тышына сылджыраб чыгъыб, хайда кьачханды.

Ол барыудан барыб, Саламгъа келиб, харх этиб кюле, джаулукъну Саламны аллына атханды.

— Ма, ол базгъан ариуунгу манга берген саугъасын танияла эсенг, бир иги къара! Бир-бири тилибизни да ангыладыкъ, бир-бири кёлюбюзге да джарадыкъ!.. Ийнанмай эсенг, кел, кесинги кьатынгда, айтханларын айтыб, юсюне атайым!.. «Бу джаулукъну мени кёзюмден кёрюб, биргенде джюрют, сора мени да унутмазса!» — деб, айтханы алайды. Кел, кесини кёзюнден айтайым! — деб керпесленгенди Къалай, эринлери кьулакъларына джете.

Саламны бети агъаргъанды. Тили артына кетиб, сау юч кюнню орнудан кьымылдамай тургъанды. Андан сора кьобуб, Къалай элтген джары кете баргъанды. Кьолларына бугъоу салыб, ала барыб, Къалай аны узакъ джары бара тур-

гъан келиуанны башчысына сатыб джибергенди. Барыб, Саламны кьошун, малын-мюлкюн кьолуна джыйгъанды. Джумулуб Сайсадагъа келсе, — ол джокъ...

Сайсада уа, хапар къалай эсе да элге ычхыныб кетиб, аны эшитеди. Эркишича кийиниб, ачха, алтын-ёзге табханын артмакъгъа уруб, аджирге миниб, къачыб кетеди.

Адам танымазча, сыфатын тюрлендириб, элден элге айланыб, Саламны ызын табаргъа дыгалас этиб айланады. Табалмайды. Кёб элlege, кёб шахарлагъа баргъанды. Къарагъанды, соруулагъанды, излегенди. Ыз тюзеталмагъанды.

Алай бла арадан талай джыл озгъанды.

Айлана-айлана, тамам безиб, узакъдан келген кюпселе джыйылыб, солуй, лахор эте тургъан джерге келгенди да аланы сёзлерине кюулакъ салгъанды, хама да этиучюсюча. Кюпселени бири алай айтханды:

— Мен айланган-джюрюген джерде бир тамаша кёргеним: ма ол, ол шахарда, ара базарда бир адам бу джанындан баргъан къарауанланы¹ къарамда кёргенлей, алларына чабыб барады да, адамланы бетлерине къараб, кетиб къалады. Талай джылны алай этиб турады, нек этгенин, не излегенин а кишиге айтмайды...

— Къарнашым, кесинг кёргенмисе ол адамны? — деб соргъанды Сайсада.

— Кёргенме, къарнаш. Бизни аллыбызгъа да келген эди. Къарауанны узунуна барыб, хар адамны бетине къараб чыгыб, ауузундан сёз чыгъармай, ызына, шахаргъа, чабыб кетген эди.

— Къаллай адам болгъаны эсингде джокъмуду экен?

— Нек болмайды, бек да эсимдеди! Орта бойлу, сакъалы джетиб, мыдах джаш! Бир да ишексиз, кеси башына эркинлиги болмаз эди, ансы ызына аллай гузаба чабмаз эди...

Сайсада, секириб туруб, ол айтхан шахаргъа джол тутады. Барса, Салам базар машокланы мазаллы мюрзеу арбаладан къотарыб кюреше. Юсю-башы зыккыл, сакъалы-мыйыгъы джетиб, кёзлери мутхуз, уф десенг, ауарча, азгын, — неси да джылаулукъ.

Арлакъда да бир уллумыйыкъ джастыккъарын киши, сипи чыбыгъын хауада ойната, джекириб буйрукъ бере. Аны хахайындан ишлей тургъанла бел тюзетмей, урчукъча бурула...

— О джарлы джан, кесинги кимлеге терилтиб, къаллай къара кюнлеге къалыб тураса?! — деб, Сайсада къыйынла-

¹ Къарауан неда келиуан — караван

шады. Алай болса да, кесине сабырлыкъ салыб, Саламны иесине джууукълашыб:

— Мюрзеу кимникиди? — деб сорады.

— Меникиди, ал, сатаргъа келтиргенме, — дейди бай саудюгерчи.

— Ашхы, алайым, — дейди Сайсада. — Мюрзеуюнго бютеуден алайым. Къотартма да къой алай арбада, арбанг бла бирге алайым да къояйым, улоуум джокъду.

Мюрзеуюн, улоуну да багъаларын огъарыдан сермеб, бу да саудалаша турмай, аууз багъасын береди.

— Бай, — дейди Сайсада, — биргеме келе тургъан джумушчум, аты юркуюб, андан кетиб ёлгенди. Арбачы излей айланмайым да, ма ол азгъын джашынгы да сат да къой, арбамы элтирге джарарыкъ эсе, — деб, Саламны кёргюзеди. Кюпсе, мюрзеуюн багъа сатханына къууаныб, бу чомарт алычу сокъураныб къалмасын деб къоркъа:

— Сенден ёзгеге сатарыкъ тюл эдим: бу алай сууалик болгъанлыгъына, сингирди, тириди. Сеннге огъай деялмайма ансы, — деб, Саламны да сатады, кеси эрлай къорайды, къалын хурджунун джашыртын сыйпай.

Саламгъа арбаны айдатыб, Сайсада да джолуна атланады. Салам да, джангы иесини къамчиси сыртында ат оюн этмегенине сейирсине, арбаны ол кёргюзген джанына элтиб кете барады. Келе келиб, кеслери джашагъан джерлеге джууукъда Сайсада бир юй сатыб алады. Джюгюн алайда тюшюртюб, арбачысын хамамгъа джибереди. Андан сора кийим, ёзге кереклисин бериб:

— Атынг кимди? — деб сорады.

— Эй бай, атым да, сыйым да биринчи сатылгъан кюнюмде огъуна ёлгендиле. Не сюйсенг да ата, — дегенди Салам.

— Биринчи кере ким сатхан эди да?

— Джанымча суйген тенгим сатхан эди. Андан да алгъа уа джанымдан да бек багъалатыб тургъан адамым — юйде тиширыуум сатхан эди. Джангыз айны ичинде тенгиме сатыб къойгъан эди, — дегенди Салам, башын кёлтюрмей.

Алайда Сайсада кесин ачаргъа да бир тебрегенди, алай а сабырына таш байлаб, кеси кесин танытыу бла иш баджармазын, ол кёб ачыуну сынагъан адам анга, аны тюзлюгюне ийнаныб къалмазлыгъын эсгерип, кесин тыйгъанды.

— Алай эсе, — дегенди, — сени кишиге да толу ийнаныб тебремезге эркинлигинг барды. Алай болса да аллай эркинлигинг ол заманда да бар эди... Энди мен, гузаба ишим болуб, кетген этеме, сен юйге-башха къараб тур!

Алай айтыб, Саламны кереклисине да ачха кююб, Сайсада кеслерини эллерине салыб баргъанды. Барса, Саламны малын-мюлкюн джыйгъан Къалай, элде эм байгъа аты чыгъыб, уллугъа кетиб, адамла бла селеширге да турсунмай, кекюрегин тургъузуб айлана.

Сайсада биргесине ала келген затларындан сайлаб бир ариу герхананы сатаргъа салады, багъасын да он къат уллудан кеседи. Адамла башларын чайкъаб:

— Мынга Къалайдан ёзге киши баталлыкъ тюлдю, — деб, Къалайны чакъырыб келедиле. Элде киши баталмагъан затны алыб бир ауузгъа тюшерге талпыб, Къалайны кёзлери джанады. Алай болса да, багъасыныб, саудалаша башлайды. Тюш-мюш деб селеше келедиле да, Сайсада:

— Энди бир быстыр кесекни юсюнде эки эркиши сёзге батыб баргъаныбыз бет тюлдю. Кёзюнг къараб, джарата эсенг, ал, сени огъуна болсун, ол сени аурууунгу алсын. Элде баш адам кёрюнесе! — дегенди. Омакъ, бай кюпсе джашны ол сёзлерин эшитгенлейине, Къалайны башы барыб кёкге тиреледи. Керпелениб, кекюрегин тургъузуб, герхананы да кюйнуна уруб:

— Эй, джаш, сен а не уллу адамлыгъы болгъан эркиши эдинг! Адамны сыйын сенича кёре билгеннге уа алкъын кёз ачмагъан эдим! — деб, кюуаныб, юйюне чабыб барыб, хапарын айтханды.

— Да сени кесине тенг кёрюб, алай сыйынгы чыгъаргъан адамны юйге нек чакъырмадынг? Ол бизни кюнагъыбыз болургъа тыйыншлыды! Ишни джарты этдинг, — дегенди юй бийчеси.

Экинчи кюнюнде, андан да уллу багъа кесиб, кюпсе джаш дагъыда бир герхананы базаргъа салгъанды. Биягъы халкъ герхананы аралатхандыла. Чабыб Къалай бла юй бийчеси джетгендиле. Къумачха джанлары киргенди.

— Къалай, быллай затха сынгар сени бочханг къатылыкъды! — дегендиле адамла. Багъасын сора, саудалаша, келгендиле да, Къалай:

— Сатыу-алыуну бошайкъ да, сен кюнагъыбызса, бизге кюнакъгъа келмей амалынг джожкъду! — деб къадалгъанды.

— Да алай эсе, алай болсун! — деб, кюпсе джаш герханасын учуз бергенди. Сора юйге киргенликге алтын окъа бла тигилген тиширыу башмакъла алыб баргъанды Къалайлагъа. Ала да къадалыб аны сыйлайдыла.

Ючюнчю кюнюнде кюпсе алтын окъасы тегерекни джарыта тургъан сейир джаулукъну алыб чыгъады. Дуния юсю-

не басынадыла. Олсагъатдан Къалай бла юй бийчеси келиб, бизге келиб, къонакъ тепсиге олтурмай амалынг джокъду, деб къадаладыла.

— Да эрикгенден базаргъа чыгъыб турама ансы, сатама деб мынга къараб тургъан джерим да джокъду. Къуру бармайым, — деб, джаулукъну Къалайны тиширыууну къолуна тутдургъанды. Къолуна окъа джаулукъ тийгенлей, къобузсуз-харссыз тепсерча болуб, тиширыу керпесленеди. Джашны юйлерине алыб келедиле. Чабышыб, табханларын тепсиге джаядыла, не этиб да джашны кеслерине илешдирир къайгъы этиб, этеклери бла джер сыйпайдыла.

Сора джарашыб тепсиге олтургъанлайларына, къонакъ айтханды юй иелеге:

— Сиз тепсиге салмагъан хант къалмагъанчады. Алай а бизде адет алайды: иги шохла былай ма бизнича къууанч тепсиге бирге олтурсала, тепсиге амалы болмагъанча «тигим халыуа» саладыла, къонакъ хар кимге тигим этиб, шохлугъун ёмюрлюкге бегитеди, — дегенди.

— Ай сау къаллыкъ, андан хапарыбыз болмагъанды ансы, джерни этегине барсакъ да, излеб табаргъа кюреширик эдик, — дегендиле Къалай бла юй бийчеси.

— Алай эсе, кереклими беригиз, мен тюу дегинчи этиб къояйым, — деб, къонакъ, зки билегин ёрге этиб, эрлай джау, ун бергенлерин, шекерни — ёзгени да алыб, халыуа булгъагъанды. Саханнга салыб, ариу-омакъ сылыб-сылыб, эрлай сууутуб, тепсиге салгъанды. Сора туураб, юй иелеге, аланы сабийлерине, джумушчуларына-ёзгелеге да тигим этиб юлешгенди. Алгъыш этиб, бары да джутланыб ашагъандыла. Аны тындырыб, башха хантлагъа узала башлагъанлайларына, хар ким тургъан джеринде «бишиб-бишиб» къалгъандыла. Хы, энди была уянмаздан битгендиле деген заманда, къонакъ хурджунундан Саламны тамгъа мухурун чыгъаргъанды. Аны отда къыздырыб, Къалайны кёлегин кёлтюрюб, джауорнуна басханды. Сора дженгил сау этерик дарманны джагъыб, ол да джукълагъанча этиб аугъанды.

Заманны бир заманында къайсы эсе да бири уяныб къараса, бютеу бары да битиб-битиб тура. Аны ызындан башхала да уяна башлагъандыла. Бары да уяныб, асыры бек тойгъандан, ауурча болуб, джукъу басыб къалгъан кёреем бизни, энди уа солугъан да, сорукъгъан да этгенбиз деб, дагъыда ашаргъа джарашхандыла. Тепсиден тургъанларында, джаш кетгенди.

Алайдан кетиб, Сайсада башха джерде талай заманны туруб келгенди да салыб элни къадысы бла мыртазагъына

баргъанды. «Мындан алгъаракъда базарда сатыб алгъан джумушчум къачыб кетген эди да, излей келиб, сизни элигизде табханма. Аны кесиме къайтармай амалыгъыз джокъду!» — дегенди.

— Кимди, ким болду ол? — деб сейирсингендиле ала.

— Келигиз, кѳргюзейим ким болгъанын, — деб, аланы Къалайгъа алыб баргъанды.

— Къалайгъамы айтаса?! — деб, андан да бек сейирсингендиле.

— Ийнанмай эсегиз, ачыгъыз да сыртына къарагъыз, мени тамгъа мухурум салыныб турмай эсе, сора мен джангылама! — дегенди Сайсада.

Быланы нек келгенлерин билгенинде, Къалай алыннганды, къутургъанды. Алай а не амалы бар эди, сыртына къарагъандыла да, сыртында тамгъа басылыб тургъанын кѳргенлеринде, Къалайгъа эрлай бууадакъ кийдириб, къолларына-аякъларына бугъоу салыб, адамын, кесин да Сайсада айтхан жары сюрдюргендиле, малын-мюлкюн да сыйырыб, Сайсадагъа бергендиле...

Къады да, чомарт нохта бауун алыб, кетгенди. Сайсада уа къарауанны ол Саламны къоюб кетген джерине алыб баргъанды.

Талай тюз кишини да чакъыртыб, Къалайны да Саламны аллына келтириб сюегенди.

Къалай башын кѳлтюрюб Саламны кѳргенлейине, бутлары къыйылгъандыла. Ишни ангылагъанды.

— Бир заманда сен мынга айтханса «мени энчи мюлкюмсе, суйсем — сатдым, суйсем — асдым!» — деб. Сатхан огъуна да этгенсе. Энди сен мунукъуса. Суйсе — сатды, суйсе — асды. Алай а сен эм алгъа не фитналыкъла этгекинги тюзюн айт! — дегенди Сайсада. — Хар затны сени кесинги ауузунгдан эшитейик!

Алайда Къалай хапарны башындан башлаб бютеу тизгенди, хар затны къалай къолуна джыйгъанын айтыб, бойнуна алгъанды. Джыйылгъан дуня сейир болуб тынгылагъандыла. Аладан да бек Салам сейирге къалгъанды.

— Сора Сайсада уа къайры тас болуб къалгъанды да? Ол табылмаса, энди муну барындан да манга не хайыр барды! — дегенди Салам, бираз эс джыйыб.

— Сайсаданы хапары да былайды! — деб, Сайсада сермеб башындан бѳркюн, бетинден къабын тешиб атханды. Къарасала, бир субай тиширыу сюелиб тура. Салам андан кечмеклик тилегенди. Къалайны зинданнга атхандыла, кеслери тынч джашагъандыла.

Тюйюшмегенбиз

Асий деб бир кыызчык тенгчиги бла даулаша келгенди да, туююшген этгендиле. Къарыучукъларына кёре бир-бирчигин топулдатхандыла. Экиси да аналарына тарыгыргъа юйлерине чабышхандыла.

Юйлерине Асий созуб-созуб, омакъ-омакъ джылаб киргенди.

— Ой анам дейме да мен санга, мени Кулизар ургъан этгенди-и-и! Мени Кулизар ургъан да этгенди, туюген да этгенди, тилин да чыгъаргъанды-ы-ы! — деб джылагъанды. — Кел, барайыкъ да, сен да Кулизарны ур!

— Тын! Тохтаб къал бусагъат! Манга джылагъан-тарыкъгъан тауушунгу эшитдирме! Ариу джарашыб ойнай билмей эсенг, тохта, мен сени ойнаргъа иймей къояйым да! Сен башламасанг, Кулизар сени кеси аллына урмазлыгъын мен билмеймеми! Манга бир игилик этгенча, кёрмейсе сен аны дагъыда ол этиб келиюн! Урушуб, туююшуб айланмайын, юйюнде тынч турсанг а! — деб анасы Асийге урушханды. Асийни кёлуне келгенча: «Оу, хариб, кыызчыгъым! Сени уа къалай урду! Келчи, мен барыб анга урушайым!» — деб тебремезлигин, ол огъай кесине урушханын кёргенлей, къоркъуб, Асий:

— Огъай, анам, огъай! Урушхан, туююшген да этмегенбиз! Къуб-къуру ол алтычыкъ ургъанды, мен да аны алтычыкъ ургъанма! — дегенди.

Ким терс эди?

Чыртда бир затдан артына тура билмеген, озгъан джигит бир джаш болгъанды. Аны чексиз джигитлигине ким сукъланыб, ким зарланыб тургъандыла. Ол джашны махтауу улуу болгъанды.

Ол джашны тенглерини бири бир кюн аны юсюнден саргышланганды: «Арабин, бу керти да былай хыйсабсыз джигитмиди, огъесе бизни кибик бир бола тургъанлайынамы омакъландырыб айланады халкъ? Мен муну бир сынайым!» — деб кёлуне келгенди. Сора ол джигит джашха барыб, былай айтханды:

— Алан, Элутар, сени махтауунг эл бузады, сени кибик джигит дуняда джокъду, деселе, мен да таб кесими махтагъан кибик бир къууанама, башым кёкге джетгенча болама. Энди сени джигитлигинге мени ишеклигим джокъду. Алай болса да, сен, керти алай джигит эсенг, кесинг ке-

синги бир сынаргъа огъай дерик болмазмыса, деб кѣлюме келеди.

— Айхай-айхай, нек огъай дейме. Сынайым, къалай этиб сынайым ансы? — деб Элутар разы болгъанды.

— Энди, — дегенди ол джаш, — керти да алай джигит эсенг, кече къабырлагъа бар да бир къабырны юсюне джамчынгы тешмегенлей олтуруб тур. Ай батыб, къарангы болса, ышанлаб, туура кече арасы болду дегенлей, къамангы сермеб ал, джамчынгы онг этегин джаяракъ эт да, «Къайда, алай залим эсенг, чартлаб бери чыкъчы, къаманы къарнынга уруб къояйым!» — деб, эрлай сермеб къамангы джамчынгы этегине уруб къабыргъа кийир да секириб эрлай ёрге къоб!

— Ашхы! — деб, Элутар, къамасын алыб, джамчысын къаблаб, кече къабырлагъа барыб, бир къабыргъа олтуруб, сакълагъанды. Ай батханды, тѣгерек къап-къара къарангы болгъанды. Энди кече арасы болду деген заманда, кийиб тургъан джамчысыны этегин къабырны юсюне джайыб, къамасын алыб: «Къайда, алай залим эсенг, чартлаб бери чыкъчы, къаманы къарнынга уруб къояйым! — деб, сермеб къамасын джамчысыны этегине уруб, джерге кийиргенди. Сора секириб ёрге къобама дегенлейине, не зат эсе да бир зат имбашларындан басыб, къобалмай къалгъанды. Къоркъгъандан джюреги джарылыб, кеси да олсагъатдан огъуна алайда ёлгенди.

Джашны имбашларындан басыб, къобармай къойгъан а не зат болгъанды?

Джамчысы! Къама этегин джерге чюйлеген джамчысы.

Табсыз, оюмсуз ишлени адамла кѣб этедиле. Кѣб этдиредиле. Этгенлеми бек терсдиле, этдиргенлеми бек терсдиле?

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

ХАПАРЛА

Келиуан кыргъан—хыйла джулдуз

Ингирде кеч, мал-баш баугъа джыйылгъандан сора, ингир азыкъ тыннгандан сора, кюнчыгъыш табадан биркесек кыблагъа тартаракъ, ол джанын джарытыб, мазаллы джарыкъ джулдуз чыгъыучанды. Ол джулдуз тюлдю, планетады. Юпитер. Визнича эски аты — Онгакъды. Бусагъатдагъы къарачай аты Келиуанкыргъанды. Бу ат анга къалай аталгъаныны юсюнден къарачай джамагъатда сейир таурух джюрюйдю. Аны мен гитче заманымда атамдан, Абулкеримден, эшитгенме. Ол таурухда айтылгъанына кёре, иш былай болгъанды:

Бурун бир онглу адам, узакъда эллени биринден келин келтирирге деб сёз тауусуб, келинни келтирирге адамларын джибергенди. Къызны да алыб, атасы къызына берген хапчюкню, малны-мюлкню да алыб, келиуан ызына айланнганды. Джолда келе тургъанлайларына, кеч болуб, арыгъан джолоучула, тохтаб, къонуш къуруб, хапчюкню-ёзгени дорбунлагъа, ышыкъ, таб джерлеге джарашдырыб, аш-суу этгендиле.

— Энди эртденбла эртде, танг джулдузу Чолпан чыгъа, джолгъа джарашырбыз! — деб, джатыб джукълагъандыла.

Бир заманда къаратуулла мазаллы джарыкъ джулдузну тау башладан сюзюлюб чыкыгъанын кёргендиле.

— Эй, аланла, танг ата башлагъанды, танг джулдуз чыкыды! — деб, ала нёгерлерин уятхандыла. — Хайда тебрейик, джолгъа джарашыр заман болгъанды.

Джюклерин улоугъа джарашдырыб, таб къонушну къюлюб, джолгъа тизилиб тебрегендиле.

Келиуан бираз баргъанлай, кёк къаралыб, хауа бузулуб,

бир уллу джел келгенди, боран башланганды. Кёзге тюртгенни кёрмезча, къарангы, джол ышан танылмагъанды. Сууукъ ийиргенди. Келиуанчыла аджашхандыла. Къысылыр джер табалмай, халек джунчугъандыла. Сууукъдан, борандан, джолсузлукъдан, кюртден ахырларына таяныб, бютеу бары да къырылыб къалгъандыла.

Ма ол джолоучула танг джуддузу Чолпанды деб джангылгъан, аланы замансыз заманда джолгъа чыгъарыб къыргъан джуддузгъа халкъ Келиуанкъыргъан атагъанды. Бушуулу ишге бек ачыгъанды. Бурун заманда «Келиуанкъыргъан — хыйла джуддуз» деб джыр болгъанды, деучен эдиле.

«Келиуан», «къарауан» деген сёзлени уа магъаналары бирди.

Акъыллы бла ауузлу

Адамлада бютюн акъыллы инсанла бардыла!

Бир-бир адамланы айтхан сёзлерине тынгыласанг, ол адамгъа тюбегенинге шукур этесе, айтхан сёзю да санга бир уллу игилик этгенчады, джюрегинг анга аллай бир разы болады. Талай заманны кёлюнг иги болуб айланады. Игитда дейсе, иги сёз — оноуду, нек десенг, ол иги сёз эсинге тюшсе, бир чайкъалгъан кёзююнгде таб оноу этиб къояса. «Оноу керекли эл къырылды» деб а бош айтылмагъанды.

Адамлада бютюн джарашыусуз джанла бардыла!

Бир эилерин тыялмагъан, тыяргъа да излемегенле. Не къадар джарашыусуз, не къадар гырхы сёлеше эсек, кесибизни ол къадар акъыллыгъа санатабыз, деб айланганла. Аллайлагъа тюбесенг, талай заманны бир къуджур ауурлукъ джюрегинги басыб, аны юсюнгден аталмай, абджыб айланаса.

Бир джолда автобусда келе, къалайда эсе да тохтаучу джерге джетдик да, адамла тюшюб башладыла. Ала тюшюб бошагъандан сора, бир къарт амма къобду да:

— Мен да былайда тюшейим да къалайым, — деб, ол тургъанланы орталары бла эшик таба тебреди. Автобусну джюрютюучю джаш, амманы кесини башы табада кюзгючюкде эследи да, улоуун джюрютюб тебремей, сабыр болду. Орун болмай, эшик табада ёрге сюелиб тургъан бир джаш тышырыу, аммагъа къарады да, къаш-башларын тюерек этиб, хыныракъ айтды:

— Да тюшерик эсенг, сора эртденли бери не сакълаб чёгюб тура эдинг да?!

Джаш тышырыуну аммагъа ушагъыусуз сёз айтханын

ушатмай, биз таб джунчугъанча болдукъ, аны орнуна уялдыкъ. Тышырыугъа да ичибизден хыршыландыкъ, джукъ айтхан а болмады.

Амма уа къаш-баш да туюмеди, тышырыугъа, ышара башлагъанча, джумушакъ къарады да:

— Да ма сенича бир акъыллы адам бир оноу этсе деб сакълаб тураем! — деди. Тышырыуну къаты бла рахат озуб, тюшюб кетди.

Бизге кюлюкю къабыныб, харх болдукъ.

Насыбына, тышырыу бир сёз да айтмады, ышаргъан кибик этди да къойду. Къарт хатеринги этиб къояма ансы, айтырым а бар эди дегенчаракъ, ышаргъанын алай ангыладыкъ. Насыбына дегеним а — дагъыда джукъ айтса, керегин берирге хазырланганла бар эдиле.

Ол амманы уа сабырлылыгъына, джити, чамчы акъылына тамам кёлюм бла суююннген да, сукъланган да этдим. Андан бери къаллай бир заман озду, унутмайма. Аны орнунда болсакъ, кёбюбюзню айтырыбыз белгили эди: «Аны сеннге неси джетеди!» — деб бирибиз, «Сени анда не ишинг барды!» — деб бирибиз, «Тур орнунгда! Мен аны санга сормайма!» — деб бирибиз, «Къачан тюшерими мен кесим билеме, ауузунгу тый!» — деб бирибиз... Не эсе да аллай кибик бирер зат силдерик болур эдик.

Кёб джашасын ол сейир амма! Кёблеге дерс бериб кетди.

ЮЧЮНЧЮ БЕЛЮМ

Ингирги оюмланы хурттаклары

1. Хар адам кесини акылына, адамлыгына кёре сёлешеди. Бетине джарашмагъан сёзню сёлешген кесин кесини бетин джояды. Ташха ташса деб киши ёпкелемейди, агъачха агъачса деб киши ёпкелемейди, итге итсе деб да айыб этмейбиз. Сора адамлыгы болмагъаннга аллайса деб, санчагъа санчаса деб, джаныбызны аллай бир нек кыйнайбыз?!

2. «Аманнга алтын кёнмаз» деген нарт айтыу тюз эсе (нарт айтыула уа тюз болуучандыла), бусагъатда хазна аман адам джокъду тегерекде: алтын тишле, алтын сыргъала, алтын боюнчакъла, алтын джюзюкле, алтын сагъатла... кыйры къарасанг да — алтын, кимге къарасанг да — алтын... алтын ол къадар адамны барына да кёнуб турады. Сора хар ким бир-биринден нек тарыгъадыла да?..

3. Табийгъатны огъурлулугъу адамгъа джаныуарланы, хансланы юслери бла келе болур. Башсыз кюбюр — характерсиз болгъанча, малсыз арбаз да берекетсиз болады, аллай арбазда джашагъан да, не бай эсе да, кютсуз болургъа, джаланджюрек болургъа ёч болады...

4. Адамла тюз болумларына кёре сёлеше билселе, къалай иги боллукъ эди. Капек башын сом этиб, джары джурунун тон этиб сёлешгенле джангылтадыла да, терс ангылаб, терс атлаб, биз керексизге джунчургъа кёб кере тюшеди.

5. Ит юрсе, ит да юрген этеди, тюлкую юрсе, ит кюлген этеди, адам юрсе, адам джюрек кюйген этеди...

6. Къарыусуз адам джокъду, алай а хар кимни къарыуу бирер затдады. Биреуню къарыуу — башыны ичиндеди, биреунюкю — билегини кючюндеди, биреунюкю уа — тилиндеди.

7. Бир киши тышырыууна хыны къыджырагъанды да, юй бийчеси анга:

— Ий, къычырма, джаханимге тюшмеген шойса да алкъын! — дегенди.

— Сени бла джашагъаным — джаханимде джашар юлюшюмю тутар деб турама! — дегенди киши да.

8. «Онглума!» — деб къычыра билген тюлдю онглу: онглогъа онглу бола билген, онгсузгъа къолун соза билген, кеси бичген чепкенине сыйына билген, этмезме деб ант этген ишинден тыйыла билген — ма олду онглу.

9. Юч-тёрт джыл мындан алгъа газет, китаб редакцияланы къуллукъчуларына, дачала этерге деб, бирер кесек джерчикле берилген эдиле. Мен джер юлешинген кёзюуде башха иште ишлегеним себебли, джер юлюшюмю танымай эдим да, ма буду сеники, чёб атыб юлешгенбиз, деб бир ташлы джерни кёргюздюле. Таш арытыб, урлукъ салдыкъ. Аламат этдик деб турабыз.

Экинчи джылында, джерлени сюрдюрдюк, дедиле да, бир къарайым деб, салыб бардым. Барсанг, аллайгъа бар, биягъы ташла къотарылыб, сютден тоуб джатхан къозулача, чыммакъ ташла томпайыб-томпайыб джата. «Мен билмей, бачахада ташла битген адет чыкъмагъан эсе, была неледиле?» — деб, сагъышланыб тургъанлай, къарасам, Аппаланы Билал озуб бара. Тохтаб, ташлагъа да, манга да къарады да, Джанибекланы Къалай улу Аппа бла эчкичи джаш эсине тюшдю болур эди, ышарыб:

— Кёб болсун, тогъуз таш бла бир къыз! — дегенни айтды.

«Тогъуз» деб, ташланы кёб болгъанларын чертгенлиги болду.

— Сау бол! Къызны кёй да, ташланы тышына сыз! — дедим.

— Аслам кёрюнелле да ташла! — деди Билал.

— Аймысына! Къоркъма да башла! — дедим мен.

— Муну билсем, нёгер ала келлик эдим! — деди Билал.

— Къала ишлерге таш къалаула берлик эдим! — дедим мен.

— «Ючден дагъан таймаз» дей шойдула да, юч очко алдынг, — деб, кюлюб, Билал ташланы ата башлагъанлай, аны коллегасы, ол да къарачай газетни редакциясыны къуллукъчусу, Къобанланы Махмут келди. Саламлашыб:

— Ой аперим, Аппа улу, джый, джый, джый! — деди.

— Бери атла, таш кёлтюрюу — джашха да сый! — деди Билал.

Махмут, ишлегенни кёрсе, бурун джашлача, къайтыб болушмай кетмеученди. Къайтды.

— Поэт джашла джыйгъан ташла асылдыла,

Къала ишлерге айырылыб асыудула, — дедим мен.

Ала, кюле-кюле, ташланы уллуларын эрлай бир джанына быргъаб кетдиле. Дача юйчюкле ишлегенлени къайсы эсе да бири артда ол къалауну тамал этерге тайдырыб кетиб, талай кюнден барсам, джокъ тура...

10. Хар адамны орнунда кёрюу, хар кимни кесине кёре энчи сый бере билиу эркишини, тышырыуну да эм асыл ышанларыды. Хар адамны башы башхача, орну да башхады. Юйленгенден сора, эркиши джууукъларына сууукъ болуб тебрей эсе, ол тышырыуну терслигинденди, тышырыу хар кимни орнунда кёре билмей эсе, ол эркишисини терслигиди. Иги тышырыу эркишисин игилеге илешдиреди, аман тышырыу а, эрек этиб, джууукъгъа-тенгнге гирешдиреди...

11. Бурунгула «кёл — къоркъакъ да, къол — батыр» дегендиле. Энди уа ол зат арты аллынады: къолларындан джукъ келмегенлей, ауузлары бла джассы-джассы кесе айлануучула бир кёб болгъандыла.

12. Ачы сёз къурум кибикди: джетген джерин къаралтыб баргъан болмаса, агъартмайды, тазаламайды. Тюз сёзню ачы сёзле бла айтыу — асыл ашарыкъны ачытыб, уу къошуб ашатханчады: хайыры джокъду, кюйдюрген а этеди. Тюзлюкню арну, джарашыу айта билмегенлик, дюргенлик — рульсуз мешначады, тормозсуз мешначады. Аллай адамдан хар ким баш сакъларгъа керек боладыла, ансы не кюйдюредди, не сындырады, не башха бир палахха къояды. Игилик а игилик бла сингдирилиучю затды.

13. Тауукъ, не бек тойса да, багуш къазарын къоярыкъ тюлдю. Сора, анга къараб, ол этгенни этиб тебреу адамгъа сый тюлдю.

14. Къарачайлыла халал джюрекли, ачыкъ кёллю, джумшакъ адамладыла. Алай а бир къауумну сейир къылыгъы

барды: кесине джетмеген, керексиз, сорургъа джарамагъан затланы соруб, чучхуб турургъа ёчле кёбдюле. Ол къарангылыкъды. Адамгъа джан аурутханча этиб, кесинге джетмеген затны соруб кюрешиу, ишленмегенликден озуб, къарангылыкъдан озуб, уятсызлыкъды, бедерликди. Айтыргъа сьюген затын адам, сен сормасанг да, айтырыкъды. Айтмай эсе уа, айтыргъа кереклиге санамайды, сора аны мыйыгъына битиб, джюрегине кирирге дыгалас этиб, чучхуб, ачытыб турургъа джарамагъанын ангыларгъа къыйынмыды?! Адамны джюреги джол юсюнде суу кёлмюдю, хар озгъан кириб, ичи бла озуб барырча? Хар кьол узатхан тубюн чучхуб, къатышдырыб турурча? Адамны тилинде ууу болады, бек эслемесенг, джараны ашландырыргъа, сотурун кьобарыргъа болады, ачытыргъа, аурутургъа болады. Таб, алай этмесенг да, адам хар джетгенине ичгисиниб баргъан адет къайда барды? Кеси сени бек джууукъ, бек татлы тенгине санаб, кеси ачылмай эсе, «ачыл манга» деб тургъан къалайгъа баргъан адебсизликди! Ушагъыулу саламлашыб, саулукъ-эсенлик соргъандан ары марда билмей кълмакълыкъ — айтдырмай кьоймасагъыз, дуппукълукъду. Ишленген адамла уа, ол огъай, эгечлерине, къарнашларына да эслеб, адебли сёлеше биледиле, мардада «соруу аладыла». Бурун заманда адамла таб эрикгенден да аууз оздура болур эдиле. Сора бусагъатда уа — телевизор, радио, ёзге! Биреуге соруу этиб, аны бла кёз ачаргъа кюреширге — ол адамлыкъ тюлдю. Неуа биреуню джюрек сырын билирге аллай бир неге керекди? Билсенг, не эслемей, аны бир айтылмаз джерде айтыб, гюнах алырса, не бир сёз этген джерде ычхындырыб, джанынга азаб алырса, не бетинге айыб алырса, неуа биреу санга джюрегин ачыб айланыргъа борчлумуду? Аллай правону къайдан алгъанса? Сораса да, адам айтмазын айтмай кьояргъа — сора тургъандан тартынган этеди, айтады да — джюреги ауруйду, аны ол халгъа сала тургъан а — кёзюне битиб, джугланыб, аны айтырын эштирге ашыкъгъандан, джыланлары чыгъа турады... Бир къауум бир ушагъыулу ётюрюкню айтады да кьояды, бир къауумну уа джюреги ауруйду... орунсуз сорууладан. Хар кюн сайын джети джол айырылгъаннга чыгъыб:

— Адамла, бир-биригизни бир кесек эслегиз! Хар затда да эслегиз! Аягъыз! — деб кычырыб турурум келеди.

Адамла, бир-биригизни аягъыз! Адамлыкъ деген олду!

15. Бир къауумла акъылларын, ангыларын ёсдюрюб кюрешедиле, бир къауумла да аллах берген акъылларындан кьутулургъа излеб, къара къазауат этиб кюрешедиле. Акъы-

лын кеси ишге джаратыб джюрюталмагъан акъылындан эсириб арытылады. Нек дегенде, акъылны ауурлугъу уллуду, къарыусуз адам джюрюталмайды.

16. Бир къауум эркишилени, эмегенленикилеча, экишер башлары болады. Бирер башларын, сѣлешичю башларын, кеслеринде джюрютедиле, экинчилерин, оноучу башларын, юй бийчелеринде джюрютедиле, джашыртын. Сѣлешичю баш оноучу башны ауузуна къараб, ол юретгенни айтыб аны ючюн турады...

17. Таб сѣлеше билген, ариу чам, джумушакъ накъырда эте билмеклик къара къыйынлыкъды, къыйынды, дегенлигимди.

Юсю-башы таб джарашыб, субай, чырайлы, къарамлары таб адамла ташны ташха ургъанча сѣлешселе, джюрегинг ауруйду.

Бир джолда устазлыкъ училищени аллында эки-юч джаш къызчыкъ, чох болуб, ушакъ эте тура эдиле. Къатлары бла юч-тѳрт джаш озуб тебредиле да, джашланы бири, бери айланыб:

— Ариу къызчыкъ, бери бурул да меннге бир къарасанг а! — деб ышарды.

Бир ариу къызчыкъ, ушакъны къюкюб, ары бурулду да:

— Къаралыб къал! Мени къой да джолунга бар! — деди.

— Бара турама. Сени бир ышаргъанчыгъынгы кѳре барсам дей эдим ансы! — деди джаш.

— Бара эсенг, бар, къайтмай къал, мен санга ышаргъынчы бир джаша! — деди къыз.

— Хой-хой-хой, не гырхы затса! Адам ашайса да! Кесинг да атынгы бир айтыб къойсанг а... — деди джаш.

— Мени атымы билмей эндиге дери джашагъан, энди да джашаргъа кюреширсе, не къыйналлыкъ эсенг да... — деб, къанджал гыжылдагъанча, къыз бир ушагъусузла кюлдю. Къатындагъыла да кюлдюле, харх этиб, джар оюлгъанча, ушагъусуз.

— Къыйналгъан огъай, санга тансыкъ болуб ѳллюк болурма, — деди биягъы джаш.

— Мынга тансыкъ болсанг, таурух, джомакъ китаблагъа къара, анда сарыубеклени суратлары болуучандыла, — деди джашха нѳгерлерини бири. Джашла кюлдюле да джолларына бурулдула.

— Сени сарыубек ашасын! — деди къыз ызларындан. Къызла дагъыда кюлдюле. Ала эки кере да неге кюлгенлерин ангылаялмай къалдым.

Джаш кыызгъа сѣлеширге излеген да, чам, накъырда айтхан да адетде джюрюген затладыла. Алай а джаш да чамын ариу, таб джарашдырыб, ушагъыулу айтыргъа, кыыз да, ит къабханча этмей, джарашыу джууаб берирге керек тюлмюдюле. Таб, джууаб табалмагъан да джукъ айтмай къойса, не боллукъду, ауузун толтуруб къаргъыш айтмай. Ол кюн ол джашла ол кыызгъа кесича бир ушагъыусуз зат айтмагъанларына да сау болсунла. Таб чам эте билмегенликге, кыызланы дюргенликлерине юренчек болур эдиле, эшта, къаргъышланы эшитмегенча этерге кюреше кетдиле.

Къаргъыш... Тышырыуну къаргъышчылыгъы бла эркишни аман-ауузлугъундан эриши кѳрюнген не барды! Экиси да намыссызлыкъны баш ышанларыдыла. Экиси да уятсызлыкъдыла!

Бюгюн, гокка хансчыкълача, ол айбат кыызчыкъла алай сѣлеше турган, тамбласында, кыыз бетлери ачылса, къаллайла сѣлеширкидиле экен? Неуа ала къаллай устазла болуб, кимни онгдурлукъ болурла?!

Кесек кесин кыйнагъан ариу накъырда этерге юреналмай къаллыкъ тюлдю. Джарашыу джууаб берирге да юренирге боллукъду, экисине да бир кесек культура керекди ансы. Джашны накъырдагына, чамына тюрт джууаб берген — ол кызыны кесини намысын сакълагъаныны шагъатлыгъыды, деген джангылады. Намыс сакълау — ол хынылыкъда, дюргенликде, гырхылыкъда тюлдю. Дюргенлик, хынылыкъ да — ишленмегенликни, огъурсузлукъну, кийикликни шартларыдыла. Ол джаш сарыубекни алай бош сагъырмагъан эди. Сѣлешуу культураны джаш адамлада бек тѳбенлиги — къарачай тойланы, миллет оюнланы джукъланганларыны хыйсабындан болур деб, мен алайгъа ийнаныбма. Тойлада, оюналада юренгендиле джашла, кыызла кеслерин тутаргъа да, чамгъа, накъырдагъа да, джаш-кыыз даулашлагъа да..

Кесинг кибиб бир адамны сындырыргъа, ийлыкъдырыргъа кюрешмей, къаргъыш тулукъ этмей, адамча, мардада сѣлеширге хар адамны да къолундан келирге керекди, ол аны адамлыкъ борчуду.

18. Къарачайда «Эл элни къой союу башха» деб акъыл сѳз барды. Бу нарт сѳзню унутмаучу адам кѳб джерде оюмсуз сѣлешгенин этмей къояргъа боллукъ эди, айхай, акъыл сѳз туура керек кѳзюучюкде унутулуб къалыучу сейир адет барды ансы. Ол сѳзню эсде да тутуб, магъанасын да иги ангылагъан керексизге ёпкелеб-тѳнгереб, даула-даула айтыб, къаугъала чыгъарыб кюреширек тюлдю:

Эки джаш кенгешден чыкдыла да, бири бирине гурушка этиб сёлешди:

— Сен мени эм иги тенгимсе деб, санга ышаныб тура эдим, сен а мени къашыма салыб къойдунг да — мен айтханнга кьол кёлтюрмей, төбен къараб турдунг..

— Алан, сен къайры джёрмелесенг, ары джабышыб къалырча, мен санга тон джамаулукъ болубму къалгъанма!..

19. Джыланны къуйругъундан басарынг келсе, аны башы болгъанын унутма.

20. Къалакъ аты болгъанлыкъгъа уа, къалакъ къалакъдан башхады: бир къалакъ бла харс уралла, бир къалакъ бла как булгъайла. Атлары уа ол да къалакъ, бу да къалакъ.

21. Филармонияны межамыны аллында бир къарачай джаш, эки аягъын кенг джайыб, эки кьолун кёкюрегинде чалышдырыб, кёзлерин бир джанына джибериб сюелиб тура эди. Сора ауузун бир къарыш ачыб, «о-а-а-а» деб созуб эснесди. Кьолла уа чалышханларыча кьалдыла, ачылгъан аууз таба бармадыла. Ол кёзюучюкде джашны къууушу болгъан къуу терекден башхасы джокъ эди. Джаш, эси къайры эсе да кетген болур эди, ушагъыусуз этгенин эсгермеди. Уа салыргъа хазыр къуууш табдыкъ деб, анга чабышмагъан чыпчыкъла да сау кьалсынла!

22. «Тогъуз уланы арбазында, джангыз къашыкъ тапхасында» дегенча джашагъан заманла эртде кетгендиле. Хар уланнга бирер энчи къашыкъ болмаса, уланла къашыкъ аузгъа нени элтирини къайгъысын этерге скоймейдиле...

23. С. къалай эсе да адамны джюрегин чимден сёлешичю адамды. Кеси уа хаман ышармыш этгенлей сёлешеди. «Эки джаягъымы артына дери джарыб сёлешсем, айтханым адамны джюрегине джауча джагъылады», — деб, кёлю алай болурму?

24. Джашлыгъында тириликни иеси болалмагъан адам къартлыгъында эслиликни иеси да болалмайды. Джашауунда хар къуру джауум къуртча созула, скойретиле айланган адам, не аламат ауаз бере эсе да, ийнаныргъа къыйынды.

25. Бир джолда башыма бир сейир акъыл келди да кьалды. Сейирсиниб, ол акъылымы ангыларгъа кюреше тургъан-

лайыма, мен аны, ол акъылымы, ангылаялгъынчы, акъылым къайры эсе да кетди да къалды. Кеси кесин ангылагъандан къыйын иш болмагъанына энтда бир кере тюшюндюм. Кесине къарамай, адамланы кёбюсю хаман башхаланы хыртлаб, кимни несин кёрейим экен деб айланнганлары аны ючю болур...

26. Уллу шахарлада, пляжлада адамла гитче итчиклени кёюнларына алыб айланнганларына тюбейсе. Ала алай бош, къолда-кёюнда магъанасыз, ишсиз олтургъан затла тюлдюле. Юйню, кёшню сакълагъан итле этген джумушланы этеделе. Юйюн, кёшун самыр сакълагъан адамны джюреги мюлкюне рахат кибик, ол итчиклени кёлтюрюб айланнганлары да кёллери адамлыклары юслеринде болгъанларына рахатдыла: джумушакъ, халал болгъанларын итчиклени кёюнларына алгъанларыны юсю бла кёрюзеделе.

27. Бир къауум адамны джюреги тар не да кенг болгъанын билирге сүйсенг, ол иги таныгъан биреуленни махта. Джюреги тар адам ол сен махтагъан адамгъа дунияны кёюб башлайды.

28. Заман къанатлыды. Учалгъанын учуб барады. Бизни да къанатына миндириб элтеди. Ол мени къанатындан къачан шууудлатырын билалмайма. Къанат тауушун, сызгъыргъанын а эшитгенлей турама. Ол алай айтады: «Меннге ызыма джол джокъ, санга ызынга джол джокъ. Огъур иш этерге ашыкъ. Ашхылыкъ этерге ашыкъ! Игилик этерге ашыкъ! Арлакъда, белгиленнген чекде, къанат тюклерими къыйырлары бла салыныб тюшеригинги унутма. Ашхылыкъ этсенг, ашхылыкъ къалыр артында. Игилик этсенг, игилик къалыр сенден сора дунияда. Не себе эсенг, аны урлугъу чыгъар ахыр джолунгда аллынга. Не этерге ёч эсенг, аны айтырла ашыргъанла, аны айтырла къабырынгы башында. Ашыкъ...»

29. Чюйре сёлешгенге, терсине урдургъаннга, санчасына джаншагъаннга, терс иш этгенге Рита, эгечимден туугъан, алай-былай деб хыны этмеучен эди, даулашыб тик сёз айтмаучан эди. Акъырынчыкъ туруб келиб, джукъ айтмагъанлай, къолун мангылайынга салыб кёрюучен эди. Аны магъанасы: башынг къысыбмы сёлешесе, хариб? Кесек тёз да, башынг ачылса, бираз сагъыш этерсе да алай сёлеше туурса...»

30. — Сапизар, аллай бир нек сагъышланганса?

— Сагъышым олду: бюгюн манга джыйырма джыл болады да, джыйырма джылны мындан алгъа бу джарыкъ, бу кенг дуня менсиз джашаб, менсиз бар болуб турганды. Энди бир элли-алтмыш джылдан сора да, биягъынлай, менсиз, джашаб туругъа боллукъду. Ма анга сейирсиниб сагъышланганма.

31. Джашаууну кыйынлыгъындан хар кимге тарыгъа айланыучу адам — азаб къабчыкъны къолтугъуна уруб, аны ичиндегин хар джетгенине юлеше айланган адамгъа ушайды.

32. Аида деб бир иги тенгим бар эди. Ангинасы бар эди да, бир джолда тамагъына операция этдириб, больницада джатыб чыкъды. Кёре бардым да, къалайса? — деб сордум. Аида джукъ айтхынчы, баш иеси андан алгъа былай айтыб джууаб берди: «Хо, тамагъына операция этиб, glandaларын а кесиб алгъандыла, тилин къоюб олтургъандыла ансы...»

33. Хар адамда да, хар джаныуарда да джюрегини теринде джылан джатады. Джыланны къуйругъундан басыб, сора къайырылыб уругъа кюрешеди деб, неге сейирсине?

34. Адамны джашаууну баш магъанасы — хаман кесин къорууларгъа кюрешиу болур дейме. Кесинги кеси телилингден къоруулаб кюрешесе, дженгилликден, къарангылыкъдан, эринчекликден, менменликден — кесингикиледен неда башхаланыкъындан — къоруулаб кюрешесе, эм баш болуб а, аллах терсине айландырыб, тюзюне айландырыргъа унутуб къойгъан адамладан.

35. Атласанг, абынмай атларгъа кюреш, абынсанг а, джыгъылмазгъа кюреш, джыгъылсанг а — джунчума, джунчусанг а — сынма, сынсанг а — ууалма, кеси кесинги сюе да алгъа тебре.

36. Аты макъа болгъанын макъа къайдан билсин!

37. Джангылмай джашагъан джангыз ибилисди. Ол джаныгылыб игилик этгенди деб бир да эшитмегенме.

38. Насра Ходжа юй ишлей башлагъанды да, биреулен келиб: «Эй, Ходжа, юйюнгю эшигин табсыз айыра тебреген-

се, алай ары айландырма да ма бери айландырыб эт! — дегенди. Насра Ходжа юйюню эшигин ол айтхан джанына айландырыб ишлей тебрегенди. Дагъыда биреулен келиб: «Уй, Ходжа, эшикни не табсыз джанына айландырыб саласа! Бери ачылырча этме да ма алай ары айландыр!» — деб, ол да бир джанын кёрюзгенди. Ол айтханны этиб, Ходжа эшигин ары айландырыб сала башлагъанды. Дагъыда биреулен келиб, ол да биягъы эшикни бирси джанына айландырса таб боллугъун айтханды. Адамла келе да алай-алай айта, Ходжа да ала айтхан джанына эшик сала, болмагъанында, бютеу юйю чархланы юслерине ишлегенди. Сора ким къайры десе, ары бура да къоя, хар кимни да кёлуне джетерча болгъанды. Кесини энчи оюму бла джашай билмеген адамны халиси Насра Ходжаны бу этгенине ушамаймыды!?

Бир булутлу кюн экеулен аджашхан этгендиле. Тёгереклерине къарагъандыла, алай а ол джаны, бу джаны дер кибик, ышан этер джукъ эслеялмагъандыла: дуппур джокъ, тау, суу джокъ, къалай ары бурулсала да, бирча къарамла! «Азыкъгъа олтургъаныкъда, кюн батхан джанына къараб олтургъан эдик, ма мен аллыма атхан омрау сюек. Алай ары барайыкъ!» — деб бири, «Сен сюекни имбашынг бла артынга атхан эдинг, бирси джанына барыргъа керекбиз!» — деб ол бири, ашхы даулашхандыла. Ала алай эте тургъанлай, булутла седиреб, кюн тийгенди. Ма энди уа иш ачыкъ болду, бери барлыкъбыз! — деб, бири кюн батхан таба тебрегенди. «Джер төгерекди, былай барыб да джетерге боллукъду!» — деб, бирси да кюн чыкъгъан джанына кетгенди.

Бузулгъан сагъатны стрелкасыча, бир айтханындан тая билмегенлик да ма аллай бир кыйынлыкъды. Насра Ходжа алай болама деб къоркъгъандан алай этген болур.

39. Адамны джюреги нени кёрюрге суйсе, кёзю да аны кёрюрге ёч болады.

40. Татлы тилде — сёз ариу, чемер къолда — иш ариу. Тил ариу джерде — къол чемер, тил ачы джерде — джан бечел.

41. Хар насыбны, хар къууанчны бушуу ызлаб айлана кёреме. Бюгюн къууанчым барды деб, уллу кёллю болуб, аллахын-адамын танымай тебрегенге бушуу келиучюсю аны юкюн болур.

42. Джашау мазаллы къара сарыубек къабха кириб, тереземе къабланыб, бутларым кыйылыб, сарыубекни ауузу-

на къараб тохтаучу болсам, ол мени эртде джутарыкъ эди. Ийнамай, кесими сарыубекден кючлюге санаб, ишими бардырыб турсам, ол эриб, тас болуб кетеди.

43. Айтылмаз сёзню эссизлигим айтдырыб джиберсе, ол сёзню айтылмагъаннга санаб, аны бла кёл басама. Айхай, мен алай этгенликге, эшитген адамла алай эталгъан адет джокъду!

44. Тыбырынгда от этмесенг, джылыуу джокъду деб ёп-келегенден не магъана барды!

45. Макъам тиекледемиди, бармакъладамыды?

46. Насыбсызлыкъны киши да излемейди, алай а ары элтген джолланы кёбюсюне гокка хансла себиблиб турадыла.

47. Къатынгда багуш чучхулса, букъусу сени юсюнге да чачылмай къалмайды.

48. Тюртсёз адамны тили — балтаны табланмагъан ауузу, ишге джарамайды, тийген джерин а кюлтюм этеди.

49. Ачы тил — чыгъанакъ джуммакъ. Хар джетгенине чанчыла айланады.

50. Айтылмагъан санча сёз — джарты санчалыкъ, айтылгъан санча сёз — эки къат санчалыкъ.

51. — Алан, сен телесе, кишиге кёргюзмей, телелигинги кесингде тута билирге керексе!

— Сора алай эте билген акъыллыны акъыллысы тюлмюдю! — дегенди ол да.

52. Тюзлюкню тюз айта билмесенг, тюз болгъаны билинмейди.

53. — Сеннге разылыгъымы билдирирге тилим сёз табалмайды!

— Къой, тилинги къыйнама, тил табалмагъанны къол табады!

54. — Джангыз зарплата — джарты джууургъанчады, бир джеринги джабама десенг, бир джеринг ачылады.

— Бал тамчычады: татлыды, тойдурмайды.

— Бишген баппаханна кёбюк башычады: узакъдан ариу кёрюнеди, кёолунга алсанг, чачылыб, джокъ болуб къалады.

55. — Н. кзуллукъгъа илиннгенли, бурнун асыры ёрге кёлтюргенден, хауада къалкыб баргъанча, алай кёрюнеди.

— Алай эте барлыкъды да, не кёкню тартханы хорлаб, джокъ болуб кетерикди, неда, джерни тартханы хорлаб, заф деб джерге табсыз тиерикди. Насыбы болса, джерге бурну тиймез, ансы артда кёкге несин тутарыкъды!

56. Акъылсыз башны иеси — тилиди.

57. Тауукъну не бек тойдурсанг да, багуш къазарын кёол-рыкъ тюлдоу.

58. Саны сау болур ючюн кюреширге билген адам джаны сау болур ючюн да кюреше билирге керекди. Джут, хыны, кыызгъанч, зар, кыызбай, джарашыусуз адамны джаны сау-лукълуду дерге кыйынды.

59. Бир-бир адамгъа эки бетли деучендиле. «Эки бетли», ансы «юч бетли», «тёрт бетли» тюл. Аны кибики, ишни да эки бети болады: бир бети — кыйыны, бир бети — сыйы. Адам, эки бетли болмай, бир бетли болаллыкъды, болургъа суйсе. Иш а бир бетли болалмайды, бирисиз бирин табарыкъ тюлсе. Кыйынын кёлтюрмесенг, сыйын кёралмайса. Кыйналгъанын кыйналыб, хайырын, сыйын табалмай къалгъан тёренг да болады, кыйынынгы кёорууларгъа керек болуб да къалады, кёоруулай билирге да керекди. Эки бетли адам бла бетсиз адамда башхалыкъ джокъду, ала ишни биринчи джанын (кыйынын) джокъламай, экинчи (сыйы, хайыры) джанына къадалыб туруучандыла. Аланы кёолларына къагъа турмасанг, «аджир къатыш чарсха чабдым, таш тубюнде кыппа табдым» деб айланган джулияла ишинги онгун кеслерине бура, сени да джол джанында илипин таба ыхтыра барадыла. Ишни эки бети дегеним олду.

60. Адамны игилиги ашхылыкъны къаллай бир, не этгенди деб, аны бла ёлчеленирге керек тюлдоу, кимге, къалай, нек этди деб, алай ёлчеленирге керекди.

61. Акъ халыны ийнеге суууралмасанг, къара затны юсюне тутаса, адамны адамлыгъын сынаялмасанг, кыйын кё-зюуде халисине къарайса.

62. Этилген ишге багъа бичерге суйген акъыллыла кёб боладыла. Этилмеген ишни табы бла табсызлыгъын базманнга сала билгенле уа мингден бир тюбейдиле.

63. Бир джолда бир тенгим бла мен бир танышыбызны юсюнден сёлеше келдик да, мен:

— Анда уят-хаят излеген — джырткъ хурджунда алтын излегенчады, — дедим. Тенгим, биркесек сагъышланыб турду да:

— Мени хурджунларым хаман да саппа-сау саудула, алада алтын болуб а чыртда билмейме! — деди.

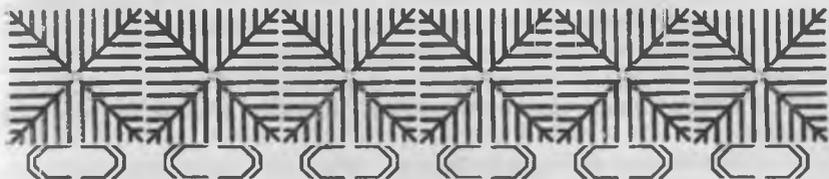
64. Адамлагъа гитчеликден огъуна игиликни игилик бла къайтарыгъа кереклисин ангылата туругъа керекди. Алайсыз адамда адам къылыкъ болмай къалыгъа болады. Бир къауум адамны сыйын кёрюб, не къадар да къолунгдан келгенича игилик этерге кюрешиб турсанг, ол къадар уллу кёллю болуб барады.

65. Насыб деген не затды? Насыб — насыблы бола билмекликди. Насыблы бола билмеген адам, хар неси да не ала-мат болса да, насыблы тюлдю. Не муратына джетсе да, не ишин кёллю бичгенча этсе да, насыблы тюлдю. Насыблы бола билген адам а бар затыны багъасын да биледи, этгенини дамын да биледи, джюреги джут тюлдю, кёзю зар тюлдю.

66. Хар адам эртденбла санлары солуб, дженгил болуб, башы солуб, джангы муратлары бла уяныгъа керекди. Джандай а аурукъсунуб уянды. Санлары кемиредиле, башы ауурду. Аны сезиб, Джандай сагъышланды: «Тоба-аста, — деб кёллюне келди аны, — мен джугъуму билмей джукълаб тургъан заманда, ким эсе да биреулен мени баш токъмагъымы буруу бла буруб тешген болур да, ичинде къолай джукъ кёрмегенинде, тешген тешигине кьоргъашын кьююб кетген болур...»

67. Джашауда аллай бир чюйре иш нек этиледиле? Кёб зат заманында этилмегенликден!

ТЁРТЮНЧЮ БЁЛЮМ

ХАЛКЪ ДЖОМАКЪЛА

Чычханла бла киштик оноу

Бир кюн чычханла бир кьонгурау табхандыла.

— Уй-ий, не иги болду, энди бу иги затны бир иги затха джаратайыкъ! — дегендиле чычханла. — Энди къалай этейик, не затха джаратайыкъ? — деб, джыйылыб кенгешгендиле.

— Эйле, мен билдим! Кюн турушда киштик джукълаб турады, келигиз, элтейик да кьонгурауну аны бойнуна тагъайыкъ. Сора, киштик джюрюсе, кьонгураучукъ зынгыр-дар да, бизге джашыртын чабыб туталмаз, келе тургъанын билиб турлукъбуз, ох дерикбиз! — дегенди чычханланы бири.

Таб оноу табылгъанына чычханла къууангандыла.

— Этейик алай! — деб, тиллешиб, кьонгурауну баугъа илиндириб, кюн турушда чулгъаныб джукълаб тургъан киштикге сыйреб баргъандыла. Киштик уянгынчы, кьонгурауну баун аны бойнуна кийдирейик да къачайыкъ деб кюрешгендиле, кюрешгендиле, илиндиралмагъандыла. Киштик, чулгъаныб, башын кьойнуна сугъуб тургъанды да, бауну аны башыны тьюбу бла бойнуна элталмагъандыла. Болмагъанында, бир чычхан:

— Келигиз, кенгирек кетейик да, киштикни бойнуна бауну къалай тыгъыучандыла деб, киштикни кесине бир сорайыкъ. Ким къалай болса да, бу кеси билмей амалы джокъду, — деб оноу этгенди.

— Огъай, алай сорсакъ, бойнуна кьонгурау тагъа айланганыбызны бу билиб къоярыкъды, — дегенди экинчи чычхан.

— Сора ол ангыламазча сорайыкъ, — дегенди ючюнчю чычхан. Сора негерлерине: — Сиз узагъыракъ кетигиз! —

дегенди, — киштик уянса, къачыб къутулурча. Ала арлакт джанлагъандыла. Ол батыр чычхан а, киштикни къуйругъундан тартыб:

— Киштик, башынг былай ауур некди? — деб соргъанды.

— Башым джукълаб турады да, аны ючюн ауурду, — дегенди киштик, кёзлерин ачмагъанлайына.

— Сора башынг къойнунга нек сугъулуб джукълайды?

— Чычханланы не этгенлерин кёрмез ючюн! — дегенди киштик.

— Киштикни бойнунга бауну къалай кийдириучендиле да? — деб сансызыракъ соргъанды чычхан.

— Хомухла, аны уа, дыгалас эте турмай, бауну эки къыйырына адамла бары да беллеринден чырмалыб тагъылыб, эки джанына алай тартсала джер бла, сора бау башымы тюбю бла бойнума ётеди да, кеслерин баудан ычхындырыб, эки къыйырын бир-бирине къысыб къоядыла, — дегенди киштик. — Ансы бауну алай бош тартсала, къолларындан ычхын-ыргъа къалады да, тарталмайдыла. Беллерине чырмаб, къысыб тартсала уа, ычхынмаучанды.

— Сорабыз деб, киштикни уятыб къойдукъ, энди бу джукълагъынчы, сакълайыкъ, — деб шыбырдашхандыла чычханла. Сора бир кесекден, джукълады эсе, бир сынайыкъ деб:

— Киштик, сени белингден, къуйругъундан къайсы узунду? — деб соргъанды ол биягъы батыр чычхан.

Киштик джууаб бермегенди.

— Хы, энди бу къаты джукълады, джууаб да бермейди, этерибизни этейик! — деб, чычханла чабышхандыла. Бауну эки джанын беллерине чырмаб бегитиб, ортасын киштикни башыны къаты бла джерге салыб, эки къаууму эки джанына тартхандыла.

Киштик олсагъатдан узалыб бауну ортасындан тутуб тартханды да, беллеринден баугъа тагъылыб тургъан чычханланы бютеу барын да ууучха джыйгъанды да къойгъанды.

Бауну узунлугъу джетмегенликден сыйынмай къалгъан бир чычханчыкъ къачыб къутулгъанды, дейдиле.

«Чычханла киштикге оноу соргъанча» деген сёз андан къалгъанды.

Къаргъа

Эртде-эртде чегетде бир халисиз къаргъа джашагъанды. Ол асыры халисизден, хаман ауузуна не аман сёз тюшсе, аны айтыб, чегетде джашагъанланы джанларындан тойдур-

гъанды. Бир сёз айтса, бир аман сёз айт, эки сёз айтса, эки аман сёз къош, юч сёз айтса, юч сыйсыз сёз силде, — хаман алайгъа къалгъанды. Алай бла мен къалгъанладан эсе башха тюрлю болгъанымы, таукеллигими, кишини джукъгъа санамагъанымы танытама, дсб акъылы алай болгъанды. Уятсызлыгъы бла, намыссызлыгъы бла джюреклерин джаргъанды.

Халисиз къаргъадан да, джанларындан да тойгъанларында, бир кюн чегет джануарла, джыйылыб, къаргъаны кереклисин берирге оноу этгендиле. Къаргъагъа алай айтхандыла:

— Къаргъа, бутакъгъа къонаса да хаман дунягъа аман айтаса да тураса, бет джояса, намыссызлыкъ этесе. Энди бу чотунгу къоймай эсенг, биз сени орнунгу табдырмай болмайбыз. Бюгюнден ары, ма бу кёзючюкден ары, биз сенден бир ушагъыусуз сёз эшитсек, сора биз санга этерни кёрюрге. Этерибизни этиб сирелликбиз.

— Не зат этиб сирелир акъылыгъыз барды? — деб сейирсингенди къаргъа.

— Тутуб, бирибиз бойнунгдан, бирибиз къуйругъунгдан, экибиз да эки къанатынгдан, бирси экибиз да эки аягъынгдан башлаб, тюгюнгю-къууунгу бардырлыкъбыз да сора ол кесинг сыйюучю чирий башлагъан эт кесекчикге ушаш къыпкъымыжа этиб атарыкъбыз! Учаллыгъынг-ёзгенг джокъ, къайсы болса да эт кесекчик табдым деб, къабыб кетерикди.

Къаргъа, быланы керти тебгенлерин кёрюб, сагъышланганды.

— Къюгъуз, болмай эсе, бюгюнден ары бир аман сёз, бир къаргъыш сёз аузумдан чыкъмаз! — дегенди къаргъа. Аны бла чачылгъандыла.

Къаргъа, айтханыча, бир кюн тёзгенди, эки кюн тёзгенди, юч кюн тёзгенди. Сора, андан ары чыдаб болалмай, тёртючю кюнюнде уа, терекде къуу бутакъгъа къонуб, мыдахланганды. Сора къанатына-къуйругъуна къараб:

— Къанатларым, къуйругъум, ай, мен сизни джукъ-джурмаз ючюннге, не кыйналыу этдим. Тюзюн айтсакъ, сиз мени ол игилигими да биллик тюлсюз, сиз аллайла, быллайда, алай-былай болдукъла...— деб, ол башхалагъа айтыргъа термилиб тургъан сёзлерин тузлу-тузлу, джассы-джассы келтириб кесини къанатларына, къуругъуна къуйгъанды.

Аны эшитиб, джануарла, къанатлыла да ичлеринде болуб, джыйылыб келгендиле, къаргъаны тутуб, тюзюн-джамын бардырыб, къызыл кымыжа этиб, атхандыла — бир къуу терекни къууушуна.

Къаргъа бир заманда эс джыйыб, болгъанны барын эсине тюшюргенди. Кеси кесине да, башхалагъа да ашхы чам-

ланганды. Сора, да энди манга болур болду, этерлерин этдиле, энди бир да аямасынла мени! Алай-алайсыз да энди болуру бирди деб, ашхы аман айтайым да келюмю бир иги кенгдирейим, аманны кэуюб деб, айтама десе — тили тартылыб тура. «Гъырр-гъырр, къакъ-къакъ!» — деген болмаса, не аман айталмагъанды, не къаргъыш кэуялмагъанды. Къаргъыш да, аман да айталмай тургъаны ючюн болур, артада къаргъагъа тюк чыкъгъанды, алай а тил чыкмагъанлай кългъанды. «Гъыр-гъырр, къакъ-къакъ» дегенден озуб, андан бери къаргъа башха джукъ айталмайды.

Юй башына-затха кэонуб кычырса да, адамла ушатмайдыла. Къаргъагъан этеди дейдиле, ырыс этедиле, юй башлагъа-затха кэонуб гыжылдагъаны бушуу келтиред деб кэоркъадыла. «Аман тилли къаргъа кибик» деб сёз да джурюйдю кэарачайлылада. Кэаллайла болгъан эсе да, ким билсин, ёзге кэаргъаны кычыргъанын сюймеучюлерин а кёре туруучанбыз. «Кюн аманны кэаргъасыча» деб а бусагъатда да айтыучандыла.

Джылан бла джаш

Бир кэарт, аны джашы эмда эгечинден туугъан джаш — ючюсю малчы болуб, кэошда тургъандыла.

Бир кюн кэарт джашлагъа:

— Сиз экинг да бюгюн малланы кютерге барыгъыз, мен кэошда кэалайым да, кэошну кереклисине да бир кэарайым, азыкъ-аш да этейим, сюрююню уа сиз ингирде кечге кэалдырмай бери кэайтара келирсиз, — дегенди.

— Болсун, барайыкъ, — деб, джашла сюрюу ызындан кетгендиле, кэарт да кэошда джумушха кэараргъа кэалгъанды.

Кэарт ингирде дери кэошда кэаралыр ишлеге кэарагъанды, аш-суу этгенди. Мал ызындан айлана туруб, джашла да ингирде сюрююню алыб кэайтхандыла.

— Сиз арыгъансыз. Ашаб-ичиб бошайыкъ да, джатыгъыз да тынчайыгъыз, мен а бираз тегерекге кэарай турайым, — дегенди кэарт. Айтханыча, ашаб-ичиб бошагъандан сора, сылыт болгъан джашла, джатыб джукълаб кэалгъандыла.

Кэарт, стауатны тегерегине айлана, тегерекге кэарай тургъанлай, бир тюрлю, бир кэуджур сызгыргъан тауушла чыгыб башлагъандыла.

— Не затды экен бу? — деб сескеклениб, кэарт дагъыда тынгылагъанды. Биягъы кэуджур тауушла, сызгыргъанла

дагыда, дагыда чыгъаргъа къалгъандыла. Ол къуджур, джюрек аздыргъан тауушланы хаман чыгъаргъа къалгъанларын кёлтюралмай, къарт къайтыб къошха киргенди. Джашланы уятыб соргъанды:

— Сиз бюгюн джукъ хата-зат этгенмисиз, джашла?

— Огъай, джукъ хата этмегенбиз! — дегендиле джашла. Джукъусураб тургъан джашла, къартны сорууна эс бёлмей, быягынлай джукълаб-джукълаб къалгъандыла.

Тёзалмай, къарт дагыда тышына чыгыб тынгылагъанды. Биягъы хыны, къуджур тауушла дагыда, андан да уллуракъ чыкыгъандыла. Ызына кириб, къарт, джашланы иги огъуна уятыб:

— Бюгюн не хата этгенсиз, айтмай боллукъ тюлсюз! — деб къаты сёлешгенди. Сора эгечинден туугъан джаш:

— Мен бюгюн бир джыланны ёлтюрген эдим. Андан башха джукъ этмегенбиз, — дегенди.

— Андан сора не хата этерик эдинг сен! Аны хатагъа санамаймысыз?! — деб къарт къайгыланнганды. Тангнга дери тынгысыз болуб тургъанды. Эртденбласында джашлагъа:

— Энди, джашла, биз бюгюн кёчген этерик эдик. Мен бек къоркъама... энди къалай боллукъ эсек да... — дегенди.

— Кёчерик эсек, кёчейик да кетейик, сора сен аны ючюн аллай бир нек къоркъаса да? — дегенди къартха эгечинден туугъан.

— Къоркъуб а нек къоркъама, сен тюенене джыланны ёлтюргенинг ючюн къоркъама. Сен бизге хатасы джетмеген джануарны ёлтюргенсе! — дегенди къарт.

— Сора сен аны ючюн алай къоркъа эсенг, мен сизни бирегизге бармайым. Не алгъа кетейим, не артха къалайым. Да, сиз кете барыгъыз, мен артдан барырма! — дегенди джаш.

— Алай эсе, биз алгъаракъ барайыкъ да сейирге бир къарайыкъ, сен бираз артхаракъ туракъла, бек сакъ бол! — деб, къарт джашы бла, сюрюуюн да ышыра, алгъа кетгенди.

Эм алгъа джашы, джылкыны сюрюуб, ёзенни тарындан ётгенди. Аны ызындан, къой сюрюуюн да сюре, къарт хапчюк джюкленнген арба-ёзге бла ётгенди. Ала ётюб бошагъандан сора, къартны эгечинден туугъан да, эм бек чабычу джоргъагъа миниб, ызларындан тебрегенди.

Ол атын не бек чабдыралгъанын да чабдырыб, къаяны тарына джетерге, тарда къаядан башын созуб, джылан ачы сызгыра тургъанын эслегенди. Аны алай кёргенинде, атын андан да бек къамчилеб, учуруб, туура алайгъа джетерге, кеси ёрге секириб, бир мийик терекни бутагына илиниб,

атны уа бармагъа кьойгъанды: джылан чабыб баргъан атны ызындан сюре кетер деген кёл бла. Кеси уа эрлай тырнакълар терекни башына ёрлеб кетгенди.

Алай а джылан, атха чабмай, бармагъа кьойгъанды. Олсагъатлай терекге чырматылып ёрлеб, джашха джетиб, ургъанды. Кесекден джаш джерге кьуюлуб тюшгенди. Аны эслеб, къарт бла джашы ызларына чабышыб джетгендиле. Джашны ёлюгон алыб, юйюне элтиб, элге хапар этгендиле. Алайда эл джыйылгъанды, бу бушуулу ишге кьыйналгъандыла, хапаргъа да сейир болгъандыла. Джашны да асырагъандыла.

Адам бла айю

Эртде-эртде бир бошбоюн джаш болгъанды. Эринчек, хауле. Билгени — оюн, кёз ачхан, тепсеу, джырлау. Джашны атасы уа ишлеген, озгъан бай адам болгъанды да, ол ёлгендинде, бошбоюн джашы бютюн да бошланыб, ишлерге, малмюлк джюрютюрге тырмашмай, байлыгъын седиретгенди. Табшанын хурджунуна уруб, кеси кибик хауле, бошбоюн, табшар тенглерин джыйыб, ала бла ашаб-ичиб, гор этиб айланганды. Алай бла бир бёлек джылдан мюлкюн уф деригин кьоймай бошагъанды, малын тауусханды.

Джарлы болгъанында, бай, мас заманында юйюн-юсюн басыб туруучу шохлары бошбоюн джашны джокълагъанны кьойгъандыла. Бу ач-джалангач болгъанды, инджилгенди. Къуру юйге атылыб къалгъанында кёзю-кёзю бурунгу шохларын джокълагъанды, алай а ала мынга бир да кёзкъаш бермегендиле, бурулуб да къараматгъандыла, сууутхандыла. «Ол малны-мюлкню джюрюте билмей, былай джарлы, насыбсыз болуб айланган адам — адаммыды? Аллах айыб этмесин ансы, мында не адамлыкъ, не баш барды!» — деб кьойгъандыла.

Алай бла хар кимден да умут юзюб, джанындан да, джарлылыкъдан да безгенинде, ол джаш: «Энди манга джашау джокъду, былай джатыб, джукълайым да уянмай къалайым!».. — деб, мурджаргъа аунагъанды. Джукълагъанында, тюшюнде алай кёргенди: бир гитче, арыкъ кишичик, къаягъа аякъларындан тагъылыб, башы да тубюне, знишге созулуб, алай тура... Кеси да, бойнун джаш таба созуб, къол булгъай тура...

Джаш къоркъуб уянганды. Чабыб барыб, бир акъыллы къартха, былай да былай, тюшюмде быллай бир сейир зат кёрдюм... — деб хапар айтханды.

— Да, иги джаш, насыбынгды. Сен джазыусуз затланы этиб, аны алайгъа джетдиргенсе. Ол сени бла сёлеширге, сынаргъа деб, чакъыргъан этеди. Бар да, не дей эсе да, сёлеш да кёр! — дегенди къарт, — аллах айтыб, ол бир акъыл бериб, тюзелиб кетер эсенг а. Ол акъыллы эди.

— Барайым, — деб, джаш джолгъа чыгъады.

Бара барыб, бир джерлеге джетгенинде, джол джанындан бир ынгычхагъан таууш келгенин эшитгенди. «Неди бу?» — деб, салыб барса, мазаллы къая дорбунну аллында бир уллу терекни тюбюнде бир къарт айю джатыб ынгычхай тура.

— Не болгъанды, айю, санга, нек ынгычхайса? — деб соргъанды джаш.

— Эй адам, мени уа бир да сорма. Ауруйма, санларымы тиреялмайма. Сен а къайры ашхы джолгъаса?

— Мен а былай-былай, насыбыма акъыл сора барама. Чакъыргъан этгенди!

— Уй, алай эсе, адам улу, шо, унутуб къойма да манга не джараргъа боллугъун бир сора кел! — деб тилегенди айю.

— Да, хо, сорурма, нек сормайма! — деб, джаш джолуна кетгенди. Бара барыб, дагъыда бир джерде къадалыб терек бачхада бир уллу терекге суу къуюб кюрешген биреуленнге тюбегенди. Джаш ол адамгъа:

— Кёб болсун, алан, бачха толу болсун! — дегенди.

— Ой сау бол! Къайры ашхы джолгъаса? — дегенди ол адам.

— Да былай да былай, акъыл сора барама. Насыбым чакъыргъан этгенди.

— Ой, алай эсе, ол билликди, мени да бир сора кел. Ма бу терек — алма терекди, муну салдым, битдирдим, ёсдюрдюм, башха бир терекге тенг этмей, алай къарайма, алай а былай мазаллы терек болгъанында да, былай джайылтмакъ терек болгъанында да, бир бюртюк кёгет этмейди. Къурмач чартлагъанча, алай чагъады да, алма этмей, агъыб къалады. Бу былай нек болады деб, аны бир сора кел!..

— Сорурма! — деб, джаш джолуна кетгенди. Андан да ары озуб, бара тургъанлайына, бир элге джетгенди. Орам бла озуб баргъанлайына, бир юйню аллында тыркыкда олтуруб тургъан суу сурат кибиб бир ариу, бир мыдах тышырыну кёргенди.

— Кюн ашхы болсун, а къыз! — деб салам бергенди джаш анга.

— Сау бол, а джаш! Джолоучу кёрюнесе, сусаб иче бар! — дегенди ол тышырыу.

— Анга да огъайым джокъду, джолум узакъды, — дегенди джаш.

Сусаб чыгъарыб, аны да ичмеге къоюб:

— Узакъ джол тутуб, къайры ашхылыкъгъа бараса? — деб соргъанды тышырыу.

— Былай-былай, насыбыма акъыл сора барама, чакъыргъанды да! — дегенди джаш.

— Ий, иги джаш, алай эсе, ол нени да билликди, мени да бир сора кел: алайым-былайым ауруйду деб билмегенлейиме, былай саулукъсуз, мараз болуб турама, не болгъан эсе да, — дегенди ол тышырыу.

— Ашхы, сорурма, — деб, джаш джолуна кетгенди. Барыб, барыб, ол насыбы тагъылыб тургъан къая болгъан таугъа джетгенди.

— Насыбым, мен къыйынлыкъ тѣбеси болуб, сен да былай этиб нек тураса, сен мени насыбым эсенг, элча, биргемде туруб, къайгъымы кѣруб турмай? — деб соргъанды.

— Иги джаш, мени былай этген сен болгъанса! — дегенди адамчыкъ. — Къалгъан насыбла джаш-джаш, джарыкъ-джарыкъ айланган заманда, мени былай этиб тургъан сени аманлыгъынгды, насыбха, адамлыкъгъа келишмеген затланы этиб айланганынг.

— Да энди аны къой, болгъан болду да бошады. Кесинг чакъыргъанса, энди бир акъыл юрет, нек чакъыра эдинг? — дегенди джаш. — Мен да, къалгъан адамлача, иги джашаргъа сюеме. Эм игиси уа, къайт ызынга, кел биргеме. Мен сени былай кетиб тургъанынгы билмегенме. Энди джанынга тиймезме.

— Алай эсе, иги джашаргъа сюе эсенг, сен энди алгъын этнучюлеринги барын да артын аллына эте тур. Сен бара бар, мен да ызынгдан джетерме...

— Болсун, алай этейим, — дегенди джаш. — Сен а келмей къалма!

Сора джолда аманат салгъанла эсине тюшюб:

— Бери келе джолда бир къарт айюге тюбеген эдим да, ауругъан этеме, манга не зат джарарыгъын бир сора кел! — деген эди, — дегенди.

— Ой, ол а бир да къоркъмасын. Бир тели адамны ашаса, анасындан жангы туугъанча, саппа-сау болуб къаллыкъды! — дегенди адамчыкъ. Джаш ол алма терек нек алма этмегенин соргъанды.

— Аны чуруму уа — терекни тюбюнде, теренде алтын басдырылыб турады, ол мусхамлыкъ этеди, ол алтын бери къазылыб алынса, терек алма этерикди. Къазсын тюбю! — дегенди кишичик.

— Бир ариу тышырыу да былай сора эди, — деб, джаш ол тышырыуну хапарын айтханды.

— Ой, ол а не, олтуруб, санларына тынгылаб турмасын да эрге барсын, юйдеги кѳурасын, башха джарсыуу джокѳду, — дегенди адамчыкѳ анга да.

Аны бла джаш ызына кѳайтыб кетгенди. Келе келиб, тыркыкда олтуруб тургѳан мыдах тышырыугѳа джетгенди. Салам бергенди джаш. Ол да, саламын алыб:

— Соралдынгмы? Не деди манга? — дегенди.

— Санга айтханы уа былай болду: «Олтуруб, санларына тынгылаб турмасын да, юйленсин, юй-юйдеги кѳурасын, башха джарсыуу джокѳду».

— Алай эсе, мени биргенге ала бар, малым, мюлкюм, хазнам да биз экибизге озуб джетерикди, мен сен айтхандан чыкѳмазма! — дегенди тышырыу.

— Эшта-эшта, мени бусагѳатда аллай кѳайгѳым джокѳду ансы, ким огѳай дей эди. Айыб этме! — деб, джаш джолуна кетгенди. Ол сейир кѳыз да ызындан кѳараб кѳалгѳанды.

Джаш, келе келиб, бачхада ол терекни иесине тюбегенди.

— Тюбеялдынгмы излегенинге? Манга не деди? — дегенди терекни иеси.

— Терекни тюбюнде, теренде, алтын хазна басдырылыб турады да, аны кѳазыб алсанг, алма этерикди, терекге мусхамлыкѳ этиб тургѳан олду деди, — деб хапар айтханды джаш.

— Ай, аллах разы болсун анга да, санга да! Алай теренде эсе, кѳуру кесим кѳачаннга кѳаза турлукѳма! Кел, экибиз да кѳазайыкѳ да алайыкѳ да, эки юлешиб, юлюшлерибизни алайыкѳ! — дегенди киши.

— Эшта-эшта, кесинг кѳаз да ала-ала тур, мени заманым джокѳду! Мени насыбым ызымдан келликди! — деб, джаш джолуна кетгенди. Келе келиб, ол мазаллы айюге джетгенди.

— Не, джаш, тюберигинге тюбеялдынгмы? — дегенди айю. — Манга не деди?

— Тюбемей а, тюбедим, бир акѳылсыз адамны ашасанг, сау боллукѳса деб, санга да алай айтды.

— Ы-хы, да сени кесинге уа не деди?

— Да, «бурун этиучюлеринги артын аллына эте тур, мен да ызынгдан барайым», деб алай айтды.

— Джолда уа не кѳрдюнг? — деб соргѳанды айю.

— Бара-бара джолда да бир терекге суу кѳуюб кюрешгенге тюбедим, ол алай деб сор деб тиледи, бир ариу тышырыугѳа тюбедим да, ол былай сор деб тиледи. Аманатларын

мен да толтурдум, сордурганларын сордум да тюбег кеслерине былай-былай деб айтдым.

— Ала уа санга не дедиле?

— Къыз, мени биргенге ала бар, деди. Терекни иеси, бирге къазайыкъ да, алтынны тенг юлеширбиз, деди.

— Сен а не дединг да?

— Деб а не деригем?! Ызымдан насыб келликди, дедим да, экисини айтханын да унамадым.

— Эй, джаш, мен, эшта, сенден тели адамгъа тюберик болмазма! Аланы санга насыбынг тюбете турганды, сен да бурун этиучюнгча этгенсе! — деб, айю джашны ашаб къойганды.

Айю, къойчу, бёрюле

(Керти хапар)

Бир къойчу, тауда къой кюте барганды да, эсгермей, къошдан асыры бек узайыб кетгенди. Ол кемсиз узайганын эслеб, асыры кеч болганына да къоркъаракъ болуб, сюрююн ызына айландыра башлагъанлайына, кюн дженгил бузулуб, бир уллу кюнаман башланганды. «Ай, юйюм къуруду, бу кюнаманда чегетде-тюзде къалыб кетерге тебрегенме!» — деб, къойларын къууаргъа кюрешгенди, ёзге къарыу эталмагъанды. Къойла, джелден джунчуб, мурукку этиб турган болмаса, дженгил джюрюрге унамагъандыла.

Джаш къара къазауат этиб алай кюреше келгенлейине, бир джанларында чегетден бир джыйын джанлы чыкъганды. Он-онбеш бёрю сюрюу таба чабыб тебрегендиле. «Гюттю юсюне къалач» деб, энди уа сюрюуню бошаргъа тебрегендиле, деб, джаш да алай ары мыллык атханды, къычырыкъ-хайай этгенди, таягын силкерге, къарантха кёргюзюрге кюрешгенди, къан дыгалас этгенди. Алай а ол джыл не эсе да джаллы кёб, къыйын джыл болганды. Джашны къычырыгын-сыйытын да сан этмей, бёрюле, джашны юсю бла озуб, сюрюуге мыллык атхандыла...

Бёрюле туура сюрюуге джетиб, къойланы сермей башлагъанлай, чегет табадан дунняны зангырдатыб бир ачы къычырыкъ чыкъганды. Гюрюлдеб къычыра, бир мазаллы тюклю зат чабыб чыкъганды да ол да сюрюу таба мыллык атханды. Бёрюле олсагъатдан сын-сын болуб, сора ызларына айланыб къачыб, думп болуб кетгендиле.

Джаш эс джыйыб къараса, ол а — айю. Мазаллы айю бёрюледен юркюб, кау-куу болуб чачылган малланы бир джерге джыйыб айлана.

Джаш, кьоркьгъандан джаны чыгъа, сын болуб, къараб тургъанды. Къараса уа къарасын: айюню малгъа тийгени да джокъ, джашха бурулуб къарагъаны да джокъ, джукъгъа заран этер сыфаты да джокъ, сюрюню джыйыб, ол джаш сюрюб кюрешген джанына ышырыб бара. «Эй-я, мында мен этген акъыл джокъ кёреме», — деб, джаш да сюрюню ызындан джарашыб сюрюб, экиси да малланы джолгъа джарашдырадыла. Джаш бир джаны бла сюре, айю да арлакъда ызларындан, мал къошну туурасына чыгъадыла. Аз-аз муруддай, айю ары-бери джанлагъан малны ызына айландырады. Къошну туурасындан къарагъанларында, андан ит чабхан, адам кычыргъан тауушла чыгъыб башлайдыла. Аланы эшитгенлейине, айю ызына айланыб, чегет таба кетиб къалады.

Бир малы да чарпымай, сау-эсен, джаш къошха келеди, адамла да аллына чабышадыла... Малланы стауатха джарашдырыб бошаб, иги огъуна эс джыйгъанында, джаш хапарын къошда къартха айтады. Сейир хапаргъа тынгылаб, ол къарт алай айтады:

— Энди, джаш, сен ол айюню алай къойма! Ол джаныуар санга болушхан этгенди, уллу кыйынлыкъдан сакълагъанды. Сенде да аны кыйыны къалмазгъа керекди, кыйынын төлерге керексе. Тёлеу этмеген иги тюлдю. Алай а айю джангы эт ашамайды, не чириген, не бишген этни ашарыкды. Бир мал кес да джартылы бишир, элт да ол тюбеген джеригизге сал да кет, ол алайгъа келе-келе турлукъду...

— Болсун, этейим алай, — деб, джаш ол къарт айтханча этгенди.

Къарт бла патчах

Адамны асылы къарыусузлагъа айырылыб иги болады, адамны аمانы айырылыб къарыусузлагъа, артыкъ да къартла бла сабийлеге аман болады.

Эртде-эртде, патчахланы заманларында, бир патчах болгъанды. Ол патчах къаты, гырхы, харам адам болгъанды. Аны эм аمانы уа — аллай адети болгъанды: ол патчахлыкъ этген элдеде бир деб бир къарт адамны джашаргъа къоймай, юйюнден алдырыб кетиб, ёлтюртюрб тургъанды. Адамла да, ол патчахны къатылыгъындан асыры кьоркьгъандан, бир оноугъа келалмай, ол аман ишлени тыяргъа къолларындан келмей, не этерге билмей тургъандыла.

Ол эллени биринде уа бир ётгюр джаш болгъанды. Аны

атасы кьартайгъанында, аны да кьалгъанланы этгенича эте-ди патчах деб кьоркьуб, кьартны хапарын патчахны этетлери билгинчи, юйюню тьубюнде, теренде, зындан маталлы бир джер юйчюк кьазыб, атасын ары салгъанды. Ашын-сууун, ёзге кереклисин табырыб, алай джашатыб тургъанды.

— Атам ёлдю, — деб, халкыгъа ол хапарны джайгъанды, кьабыр этиб, анга да бир дюккючню элтиб асыратыб, киши ишек этмезча этгенди.

Кюнлени бир кюнюнде, бютеу миллет джыйылыб, патчах-ха барыб тилегендиле:

— Патчах, сен бу кьартлагъа былай этиуюнго кьой, биз да аны ючюн сен не дей эсенг да этейик! — деб.

Сагъыш этиб туруб, патчах ол келген адамлагъа кьолгъа кючден илиннген бир гитче хызенчикни чыгъарыб бергенди. Кеси да алай айтханды:

— Энди сиз табхан ачхагъызны кюйдюрюб, кюлюн бу хызенчикни ичине къуюб, толтуруб келтирсегиз, мен кьартлагъа тийгенни кьоярма.

Миллет алайгъа хо дегенди. Джыйылыб, оноулашыб, ач-ха табханларын джыйыб келтириб, кюйдюрюб, кюлюн ол хызенчикге къуюб тебрегендиле. Хайда къуйгъандыла, хайда къуйгъандыла — хызенчик толургъа унамагъанды. Иш-леб, какъ алыб да, табхан ары-берилерин сатыб да ашхы ач-ха къураб, кюйдюрюб, къуюб кюрешгендиле, — алай а ол бур-ху хызенчикни къалай этиб да толтуралмагъандыла. Талай заманны хаман алай этиб кюрешиб тургъандыла. Алай а ол кьадар миллетни ол кьадар кюрешгенлери хызенчикни бир да, бир да толтурмагъанды. Алай бла миллет уллу джарлы-лыкыгъа джетгенди.

Болмагъанында ол атасын джашырыб тургъан джаш са-гъыш этгенди: «Арабин, атама да бир сорайым, ол бир джукъ тюзетирге болур».

Ол акъылны табыб, этиучюсюча, адам аягъы тыннганын-да, кечени бир арасында, дуняа энди уа кьаты джукълаб, джети тюшюн кёре тура болур деген заманда, салыб атасы-на баргъанды да хапар айтханды:

— Атам, биз ма былай болуб турабыз. Чыртданда толту-ралмайбыз ол адаргы затчыкьны. Миллет тамам ахырына таяныб бошайды. Нек бола болур ол алай? Къалай этейик?

— Ол а, джашым, — дегенди кьарт, — толлукъ хызен тьюдю. Сиз аны ичине бир гитче топракъ гыртчыкъ атмаса-гъыз, не кюрешсегиз да, толлукъ тьююдю. Ол машокчукъ — адамны кёзюню кьабыды. Ол ачхадан аны амалтын толмай-ды. Топракъ гыртчыкъ атылса уа — толлукъду...

Джаш кетгенди. Эртденбла эртде, адамладан алгъа келиб, хызенчикни алыб, бир гитче топракъ гыртчыкъны ичине атханды.

Аны ызындан миллет да джыйылгъанды. Табхан ачхаларын кюйдюрюб, къуя башлагъанлайларына, хызенчик эрлай толгъанды да къалгъанды. Халкъ къууанч тыбырлы болгъандыла. Хызенчикни олсагъатдан патчахха алыб баргъандыла.

Къараб, хызенчикни толуб тургъанын кѳргенлейине, патчах кючлю чамланнганды:

— Эй-я, элде къарт къалыб тура кѳреме! Бусагъатдан болгъанны тинтиб, къармаб, ол къартны бери табыб алыб келигиз. Сиз мени буйругъуму толу толтурмай тургъансыз! — деб мыртазакъларына джекиргенди. Хызенчикни толтурсакъ, патчахны ол аман адети тохтарыкъды деб умут этиб тургъан миллет сын болгъанды, симсирегенди. Мыртазакъла бла эгетле уа эл-элге къартны излеб чабышхандыла, дуняны башын-тюбюне этиб излегендиле. Алай а табалмай къайтхандыла.

— Джангыз бир элде бир деб бир къарт джокъду, барын тинтдик, къармадыкъ, — дегендиле.

— Къартсыз была муну толтурургъа биллик тюл эдиле, излегиз! — деб, патчах дагъыда излетгенди, алай а къартны табалмагъандыла. Патчах халкъны урушуб къыстагъанды.

Алай бла, къарт быягъынлай бугъунганлай, дагъыда талай джылны джашаб тургъанды. Бир джолда джашы къартха айтханды:

— Атам, мен сени ѳлген атха чыгъаргъанма, ишек болуб сюрлюкleri джокъду, кел, кѳчейик да бир башха джерге, узакъ-джары кетейик, ансы бу джашау бизге джашау тюлдю. Сен къачаннга дери былай этиб турлукъса, джарыкъ кюннге, дунягъа чыгъалмай?!

— Джашым, джуртундан кетген алай бош зат тюлдю. Патчахла да ѳмюрлюкге тюлдюле. Эндиге дери тѳзген, энтда бир кесек тѳзе турайым. Ким биледи, насыб болуб, бу патчах да не ѳлюр, не аушунур. Патчахла, ханла кетиучендиле, миллет къалыучанды. Манга да бир кюн чыгъаргъа болур, — деб, къарт кѳчген-кетген хапарны унамагъанды.

Талай замандан, къарт айтханча, ол аман патчах тахтадан тюшюрюлюб, къысталыб, орнуна башха патчах салыннганды. Джангы патчах ол огъурсуз джорукъну — къартланы къурутуб кюрешген адетни — тохтатыб, къартлагъа къатылыу адет къалгъанды. Бугъунуб джашагъан къарт да дуня джарыкъгъа, эркин кюннге чыкъгъанды.

Кюнлени бир кюнюнде ол къартны джашы тахтадан къыс-

талгъан алгъыннгы патчахха тубегенди да къалгъанды. «Кел, ол сени къарыуунг джетмей къалгъан къартха тубетейим», — деб, джаш элтиб аны атасына тубетгенди.

— Да ма, былай да былай, ол сен дуняны къыйнаргъа деб берген хызенчикни къалай толтурургъа боллугъун мен айтыб юретген эдим, ансы сен халкъны къанын кѳб ичген эдинг! — дегенди къарт.

— А-ха, манга «къаты, къаты» деб бош айтыб тура кѳре эдим халкъ! Ма сен мени джумушакълыгъым бла, къаты айтыб, тамам иги излетмегеним бла сау къалгъанса да, джашаб тураса! — дегенди патчах ачыулу. — Энди акъылым болса, мен сени табдырмай къоймаз эдим, ансы сен асыры кѳб джашаб тураса, аллай бир да миллетни бузуб тураса! — деб, тиш къыса кетгенди.

— Акъылыбызгъа къор бол! — деб, кюле къалгъандыла была да.

Акъыллы кыыз бла юч соруу

Бурун заманлада бир акъыллы, иги хан болгъанды. Ол, не айтыб кюрешселе да, юленирге, юйюне тышырыу келтиррге унамай тургъанды.

— Хан, ай юйюнге, былай нек этесе, сен къарт болмаймы турлукъса? Санга да, къалгъанлагъа кибик, сабий керек тюлмюдю? Сен да заманында сабийлеринги ѳсдюрюрге керек тюлмюсе? — деб, ол ханнга джууукъ-тенг алай айтсала, ол да:

— Айхай, сабийлери болса, алагъа иги оноу эте билген, игиге юрете билген, аллай бир акъыллы, манга да эс табдыра турур кибик, бир эсли тышырыу керек эди, — деб, кишини джаратыргъа унамагъанды.

— Былай этиб, кишини сан этмей турсанг, акъыллы тышырыуну къайдан табарыкъса да? Сагъыш эт!

— Юч соруу берейим да, аланы джууабларын билиб айталгъан кызыны келтирмей къоймам! — дегенди хан эм артында.

Ханны адамлары ханлыкъда бютеу кызыланы джыйыб, хан да юч сорууун бериб, ол кызыланы бири да тюз джууаб бералмагъанды.

— Ханны юч сорууу берилмеген кыыз къалдымы? — деб соргъандыла.

— Огъай, — дегендиле. Сора джокълай кетиб, джумушчуланы бирини кызы алкъын чакъырылмагъанын айтхандыла.

Чакъыргъандыла.

— Эртден бла ингирни арасы къаллай бирди? — дегенди хан.

— Эртден бла ингирни арасы бир кюнлюкдю. Кюн эртденбла чыгъыб, ингирде батыб кетеди, — дегенди къыз.

— Кёк бла джерни ортасы къаллай бирди?

— Кёк бла джерни ортасы — бир къарамды. Бир къараб — экисин да кёресе!

— Ётюрюк бла кертини ортасы къаллай бирди?

— Ётюрюк бла кертини ортасы — төрт элиди! — деб, къыз къулагъы бла кёзюню ортасына къол аязын салады, — кёз кертини кёреди, къулакъ ётюрюкню зшитеди. Кёз бла къулакъны орталары уа — төрт элиди.

Ол къызны акъыллылыгъына сейирсиниб, хан аны алгъанды.

Чомарт джашны юйленнгени

Эртде-эртде бир джарлы джаш болгъанды. Бир джолда ол, юйюн-башын да къююб, барыб бир джерде бир байгъа беш джылгъа мал кютерге джарашханды — къой джалгъа. Беш джылны ишлеб туруб, джалын алыб, джалгъа алгъан малларын да сюрюб, юйюне къайтыб кетиб баргъанлайына, ызындан бир адам джетгенди.

— Ий, аллах ючюн, къонагъым бар эди, къонакълыкъ этерге бир мал бере барсанг а! — дегенди ол адам.

— Джангыз мал ючюн а аллахны атын неге айтыб кюрешесе! — деб, джаш анга бир мал бергенди. Ол адам малны алыб кетеди, джаш да малларын сюрюб джолгъа джарашады. Алай сюрюб бара тургъанлайына, дагъыда биреулен чабыб джетеди. Ол да:

— Ий, джаш, аллах ючю, мадарынг бар эсе, бир мал бер, юйде къонакъ бар эди! — дегенди.

— Ал, хариб, ал, къонакъ аллахны къонагъыды! — дегенди джаш анга да.

Алай эте, алай эте, аллахны айтсанг, ол джаш мал бериб барады деб, хапар джайылыб, адамла да «аллах ючюн» де да кел, бу да бер да бар, джашны бешджыллыкъ джалындан, кесини юйюне джетерге къуп-къуру юч къюю къалгъандыла.

Сора аллахутагъала кесини келечисин джибергенди ол джашха:

— Бар да сен да бир мал тиле, сора, берсе, дунияны башында не затны суйсенг, аны тиле, ол тилегенинги аллахутагъала санга берликди, де да алай айт, — деб буюрюб.

Салыб джашха келгенди да келечи:

— Ий, джаш, аллах ючюн, бир мал берсенг а! — дегенди.
Джаш да:

— Джангыз мал ючюн а сыйлы аллахны атын неге айтыб айланаса?! Сау сюрюу малым бар эди да, аны бере-бере, бу ючюм къалыб турадыла, сайла да джаратханынгы ал! — дегенди.

Сора ол келген айтханды:

— Энди, джаш, мен адам тюлме, аллахны келечисиме. Мал кереклим болуб да келмегенме. Былай адамлагъа халаллыгъынг бла чомартлыгъынг ючюн, разылыкъ табханса. Энди сен аллахдан не суйсенг да тиле, ол сени тилегенинги берликди!..

— Да не тилейим? — деб, джаш айта башлагъанды да, сора ол адам джашха кенгеш бере:

— Энди сен, тилегенден ары, не тилеринги иги эслеб тиле! Сагъыш эт. Бар да, адамлагъа да сор, сорсанг, адамла айтырла. Сен излеген заманнга мен санга табылырма, чакъырыса! — дегенди.

Аны бла ол кетгенди. Джаш а, не тилерге кереклисин адамлагъа соруб билирге деб, джолгъа чыгъады.

Бара барыб, джаш бир джер сюре тургъан муккур къартха тюбегенди. Къарт, тёрт бюклениб, къадалыб къаладжюк бла кюреше.

— Сабан толу болсун, къарт! — деб джаш салам бергенди.

— Ай сау бол, джашым! — дегенди къарт.

— Къарт, былай да былай болуб, аллахдан не тилесем иги борур эди деб, аны сора келгенме, — дегенди джаш.

— Иги джаш, энди мен аллай затха тюбей турмагъанма да, ма былай деб тюзеталлыкъ тюлме. Былайдан арлакъ барсанг, башха адамлагъа тюбериксе, алагъа сор да кёр, ала айтырла!

Джаш саламлашыб кетгенди. Андан арлакъ барса, ол къартдан джашыракъ биреулен джер сюре тура. Салам бериб, джаш анга да джумушун айтханды. Сора ол къарт да, алгъыннгыча:

— Иги джаш, мен санга тюзетиб кенгеш бералмам. Былайдан арлакъ бар да, анда тюбегенинге бир соруб кёр, ол санга тюзетиб айтыр! — дегенди.

Дагъыда бир талайны барыб, джаш келбетли, ариу къаны бла тургъан бир саулукълу кишиге тюбегенди. Анга да бютеу хапарын болушлусуча джарашдырыб айтханды, былай, былай келе эдим да, ол тюбеген адамларым да былай-былай айтдыла, деб.

— Да кел, юйге барайыкъ, сёлеширбиз! — дегенди киши.

Экиси да кишини юйюне баргъандыла. Ол киши тышырыуна:

— Ий марджа, юй бийче, бу адам джолоучуду, сусаб болур, эрлай бир харбыз келтир бери! — дегенди.

Тышырыу гёзеннге кириб кетеди да бир харбыз алыб чыгъады. Ол киши, харбызны ары-бери айландырыб кёрюб:

— Ий, къолайсыз харбызны келтирдинг, муну къой да башха харбыз келтирчи! — дегенди. Тышырыу, ол харбызны алыб кетиб, гёзенден дагъыда бир харбызны алыб чыгъады. Киши ол харбызны да къысыб-къысыб кёреди да:

— Айюнге, сайлаб игисин келтир, къолайсызын келтиргенсе! — дегенди. Тышырыу, ол харбызны да алыб, гёзеннге кириб кетиб, дагъыда бир харбыз чыгъарады.

— Хы, ма энди маджалны чыгъардынг! — деб, киши харбызны туурайды да, ашайдыла, Сора ол киши джашха:

— Энди, иги джаш, сёлешейик, — дегенни айтханды. — Биз юч къарнашбыз. Ма ол сен джолда биринчи кёрген муккур къарт — бизни эм кичи къарнашыбызды. Алай а юйюнде тышырыуу аманды да, — аны даууру бла къарт, суу агъач кибик, кынгыр болуб бошагъанды. Аны бери джанындагъы — мени кичимди, ортанчыбыз. Ол да андан аз такъылды. Мен а аланы барыны да тамадаларыма. Ма бу тышырыуну игилигинден, мен къарт болмагъанма. Бу ёмюрде да манга джууаб этмегенди, бизни юйюбюзде дауур джюрюмегенди. Гёзенибизде уа арты-аллы да бир харбызыбыз бар эди. Кёрдюнг, къайырылмай, сёз айтмай, юч кере айтханымы этиб, бу джангыз харбызны юч кере чыгъарды. Дунияны юсюнде тышырыуну игилигинден иги бир зат джокъду, анга джетген игилик табарыкъ тюлсе! — дегенди.

Джаш, кишини айтханына тюшюнюб, юйюне къайтыб келеди. Айтханыча, бу излеб чакъыргъанлайына, ол келечи келгенди. Джаш анга айтханды:

— Былай да былай, тышырыуну игисин излейме, ма олду тилерим!

— Алай эсе, сен айтханча, аллай бир тышырыу бар эди да, аны бюгюн неках этиб биреуге бере айланадыла. Алай а сен бар да «шерият!» де да ортагъа тюш, аллах санга берликди, сёзю барды! — дегенди.

Джаш ол айтхан джерге салыб баргъанды.

— Уй, шерият! Къызын манга бермесегиз боллукъ тюлдю, ол келечилени къайтарыгъыз да къызын манга беригиз! — деб, ортагъа тюшюб къадалгъанды.

Къызын мынга бергендиле. Джаш къызын алыб келгенди.

Экиси да джашай-джашай тургъандыла. Джашны малы-

мюлю джокъ, джарлы джашайдыла. Алай а аны ючюн деб бир-бирине кёлкълалдылыкъ джокъ, сёз-дауур джокъ, бир-бирине къабыргъа бериб, татлы, рахат джашайдыла.

Сора кюнлени бир кюнюнде ол тышырыу джашха алай айтады:

— Сен манга бираз бир джюн табсанг, мен бир джукъ этиб, сатар эдик да, джугъубузгъа джарар эди.

Излей барыб, джаш бирталай тери табыб келтиргенди. Тышырыу ол терилени джюнлерин къыркъгъанды, джуугъанды, тарагъанды, боягъанды, сора аладан джамчы, башлыкъ, башха затла да этгенди.

— Энди сен бар да быланы базарда сат да кел, — дегенди джашха. «Барайым!» — деб, джаш тебрегенди.

Ол затланы барын да алыб, базаргъа бара тургъанлай, джолда джашха бир атлы тюбегенди.

— Джол болсун, джаш! — дегенди ол адам.

— Сау бол!

— Къайры ашхы джолгъаса?

— Да базаргъа бара тургъанлыгъымды.

— Сатар затынг ненг барды?

— Да ма, джамчым, башлыкъ, ол, бу...

— Кел, алан, мен атымы кереги-башы бла санга берейим, сен да бу сатлыкъ затларынгы манга бер!

— Хайыр, берейим, — дегенди джаш да. Алайда ол адам джарашыб тургъан кереги бла атын джашха бергенди, бу да затларын анга бергенди.

Джаш, атха да миниб, кетиб баргъанлай, эки ёгюз джегилген арбагъа миниб баргъан бир кишиге тюбегенди.

Саламлашыб, атын арбагъа тагъыб, кеси да арбагъа миниб, джаш ол киши бла ушакъ эте баргъанды да, ол киши айтханды:

— Кел, алан, сен атынгы кереги бла манга бер, мен да ёгюзлерими, арбамы да санга берейим.

— Хайыр, ауушдурайыкъ.

Ауушдурадыла. Киши, атха да миниб, джолуна кетеди, джаш да, арбагъа миниб, бара барады. Бара барыб, джолда бир джаяу джолоучуну ызындан джетгенди. Ол адам да арбагъа миниб, экиси да ушакъ эте, бара баргъандыла да, ол адам:

— Кел, алан, сен ёгюзлеринги да, арбангы да манга бер, мен да бу ариу бухар бёркюмю санга берейим! — дегенди.

— Да бер!

Ауушдургъандыла да базаргъа джетгендиле. Джаш базарда айлана тургъанды. Сора базарны къатында уллу суу-

гъа барыб, кѣпюрде сюелиб, энишге суугъа къарагъанды. Энишге ийилгенлейине, бѣркю суугъа тюшгенди да кетгенди. Суу а — уруб баргъан уллу суу. Джаш бѣркню ызындан къарагъанды да къалгъанды.

Сора, бушуу этиб, не этерге билмей, тѣгерекге къарай барыб, тенглерине тубегенди.

— Не айланаса? Не болгъанды? — деб, ала хапар соргъандыла.

— Былай-былай болдум! — деб джаш хапарын тизгенди. Джашла кюлгендиле. Алайда аланы сѣлешгенлерин бир бай эшитгенди. Сора ол:

— Да энди сени ол къадар затны аллай бир къыйналыб этиб берген тышырыуунг сени юйге къоймаз! — дегенди.

— Къоймагъан огъай, ол манга бир чюйре сѣз да айтмаз! — деб джаш айтханды.

— Айтыр! Айтмай амалы джокъду, айтырыкъды, айтырча этгенсе!

— Айтырыкъ тюдю!..

Экиси да даулаша келиб, ёчешгендиле. Ол бай айтханды, кюпсе:

— Энди сени тышырыуунг санга урушмай къойса, — мени эм уллу тукеним — сени! Урушса уа — сен да ёмюрлюкге мени къулум болургъа! Разымыса?

— Разыма, хайыр! — дегенди джаш.

Алайда адамла да арагъа кириб, шагъат боладыла, ёчешиб, была да ант этедиле. Сора бары да джыйылыб, джашны юйюне барадыла. Джаш юйге киреди, къалгъанла уа, бугъуб, оджакъдан, терезеден, тешикден къарагъандыла, тынгылагъандыла.

Юйге киргени бла джаш хапар айтыб башлайды да, юй бийчеси:

— Тохта, тохта, сен джолоучу болуб, арыб, ач болуб келесе. Эм алгъа джукъ аша да, сора артда хапар айтырса! — дегенди.

Ашаб-ичиб бошаб, джаш дагъыда хапар айтыргъа гузаба этеди.

— Ашыкъма да, бир кесек солугъан да эт, алай айтырса! — деб, орун-баш салыб, тышырыу джашны солургъа таяндыргъанды. Сора:

— Да айт хапарынгы, джолунг-ызынг къалай болду? — дегенди.

— Хапарым а, не, кетиб бара тура эдим да, бир ариу аха миниб баргъан биреуленнге тубедим, ат джери, кереги да ариу джарашыб. Аны бла ушакъ эте бардым да: «Кел,

алан, мен кереги бла атымы санга берейим, сен да бу ариу кийимлени манга бер!» — деди да, ауушдурдукъ...

— Уй, къалай иги этгенсе! Тюбюнде аты болмаса, эркиши джунчуб турады, ат — эркишини къанатыды! — дегенди тышырыу.

— Ол а алай эди, айхай, атха да миниб, бара бардым да, эки ёгюз джегилген арбагъа миниб баргъан биреуге тубедим. Аты арбагъа тагъыб, мен да арбагъа миндим да, ушакъ эте, бара бардыкъ. Сора ол адам: «Кел, алан, сен кереги бла атынгы меннге бер, мен да ёгюзлерим бла арбамы санга берейим!» — дегенни айтды. Хо, дедим да, ауушдурдукъ...

— Аны уа къалай аламат этгенсе! Арбанг, ёгюзюнг болмай, юйге-башха къараргъа да аны амалтын джунчуб тура-са. Не иги болду джюрютюр затларынг джарашханы! — дегенди тышырыу.

— Ол а алай эди, айхай, бара бардым да аланы да бир ариу бухар бёркге ауушдурдум да къойдум! — дегенди джаш.

— Уой, аны уа бек да иги этгенсе, «Бёркю аманны — бети аман» деб, неден да бек санга бир иги бёрк керек болуб тура эди, кие-кие ох дериксе! — дегенди тышырыу.

— Ол а алай эди. Айхай, тейри, базаргъа джетиб, бираз айлана турдум да, энди бир хауа къакъдырайым деб, кёпюрден къараб тургъанлайыма, бир уллу джел урду да, бёркюм суугъа тюшдю да кетди! — дегенди джаш.

— Уоу аллах, ол бёрк тюшгенча, кесинг тюшюб кетсенг, къалай боллукъ эдинг! Бир бёрк табылмаймы къаллыкъды, кесинг сау къалгъанынга аллахха шукур болсун! — деб, барыб джашны ийнакълагъанды.

Ол джаш бла ёчешген адам да, шагъатла да къараб тура. Ары-бери дерге къарыуу болмай, ёчешген киши, сайлатыб, джашха эм иги бир тюкенин бергенди.

Тюкенни да алыб, къадалыб ишлеб, сатыу этиб, джаш кечеден кюннге бай болгъанды. Алай бла ала толу юйдеги болуб, тынч-эсен, рахат джашаб къалгъандыла.

Аны кёрмегенибиз кибик, ауруу-талау да кёрмей къалайыкъ.

Алабаш бла къабыр иеси

Бир саудюгерчини Алабаш деб бир джангыз джашчыгъы болгъанды. Бир кюн саудюгерчи джашчыгъына бир тюмени бергенди да:

— Ма муну эки тюмен эт да кел! — дегенди.

Тюмени да алыб бара тургъанлайына, джашчыкъ бир

адамны к̄адалыб бир к̄абырны к̄аза тургъанын к̄ергенди. К̄атына баргъанды да джашчык̄, ол к̄аза тургъан ад-амгъа:

— К̄абырны к̄азыб нек к̄юресесе? — дегенди.

— Муну меннге бир тюмен берлиги болуб тургъанлайы-на, бермей ёлюб кетгенди да, юсюндеги затларын алайым деб к̄аза турама...

— К̄ой, аны к̄азма, ол берлик тюенни санга мен бе-рейим, сен к̄абырны ызына басдыр да к̄ой, — дегенди Ала-баш. Атасы берген тюенни бериб, к̄абырны басдыртыб, ызына к̄айтыб кетгенди.

К̄айтыб юйге келиб, джашчык̄ атасына хапар айтхан-ды. Атасы амандан, игиден да джук̄ айтмай к̄ояды. Бир кюн джашчык̄ атасына:

— Атам, разы болуб ийсенг, арбаны джегиб, былай ары барыб бир к̄айтыр эдим, — дегенди.

— Болсун, — дегенди атасы, — алай а кечге к̄алмай к̄айт.

— Болсун! — деб, арбаны джегиб, джашчык̄ кетиб теб-регенди. Бара баргъанды да бир к̄епюрю к̄ергенди. Андан ётерик болгъанды. Тартыб к̄епюрге барса, к̄епюр к̄улагъын-да бир адам сюелиб тура. Ол адам джашчык̄гъа:

— Джашчык̄, к̄айры бараса? — деб соргъанды.

— Да былай ишиме барама... отун этерге.

— Мени да нёгер эте бар, — дегенди ол адам, — джолгъа джангыз чык̄гъан иги тюлю.

— Кел.

Джашчык̄ унарык̄ тюл эсе да, киши к̄оймагъанды да муну арбасына мингенди. Мингенинде уа, арбаны оноун джашчык̄гъа джетдирмей, суйген джанына элте кетеди.

Барадыла, барадыла, барадыла...

Бир джерге барыб, кече бир чегетни ичинде к̄аладыла да, ол адам джашчык̄гъа: «джук̄ла!» — деб, джук̄лама-гъа к̄ояды. Аны джук̄латыб, кеси уа чегет бла барыб, бир уллу к̄алагъа чыгъады. Кириб барса, к̄алада бир мазаллы эмеген тура.

— Уй, бери базыб адам аягъы басмай тура эди! — деб, эмеген секириб турады. Экиси да бууушадыла. Эмегенни адам хорлайды. Сора эмегенни беш башын да чортлатыб, аны ду-нияны тонаб джыйыб кюбюрге уруб тургъан алтынларын машокга к̄уюб, алыб келиб арбагъа атады.

Эртденбласында да барыб, барыб, бир джерде к̄абланыб джерге тынгылай тургъан биреуленни к̄ергендиле.

— Ашхы улан, не этесе?

— Дуппурну ары джанында терекден чыпчыкь учханында, тюрюнде кюян юркую кчачханды. Ол кюян кчалайгча дери кчачыб барлыкды деб, аны аякь тауушуна тынгылаб турама.

— А-ха, сен а палакса да! Кел, бизге негер бол! — дегендиле.

— Айхай болайым, келигиз, джер-суу керюрге ким сюймейди! — дегенди Саккчулакь. Кетгендиле бирге-бирге.

Бара барыб, биреуленни кергендиле. Кчарасала, бир адам, эки аягына эки мазаллы ташны байлаб, чабыб ёзенни бир джанындан бир джанына шыб деб ары да ётеди, шыб деб бери да ётеди.

— Эй алан, не эте тураса? Бу ташларын да неди?

— Этиб а не этеме! Ташсыз чабсам, чыпчыкчладан алгча кетеме да кчалама. Аякчларыма быланы былай-былай илиндирсем а, чыпчыкчла бла, кчушла бла тенг барама, — дегенди ол.

— Алай эсе, кел, Джелаякь, бизге негер бол! — дегендиле.

— Айхай барайым, джер-суу керюб, аякчларын бир кесек ийлерге ким сюймейди!

Бара барыб, дагыда кчарасала, алларында — бир кёл, кесини да суу бир кчуруй да кчала, бир боркчулдай да орнуна келе тура. Не сейирди бу? Кчарасала, арлакчда биреу, кчабланыб, сууну бир уртлай да кюя, бир ызына кчуя да ие тура. Сууну хар текгени сайын джылай.

— Алан, не эте тураса? Неге джылайса?

— Этиб а не этеме! Атам бу кёлню бир кере уртласа, тюрюнде ташы, балчыгы кчалмай, алай уртлаучан эди. Мен уртласам а, кчуру суун да кючден уртлайма. Мен атамдан аллай бирге нек кчарыусуз болама деб, ма анга джылайма!.. — дегенди.

— Кюй, Кёлджутар, джылама, атангы джылына келирге сен да ол этгени андан да иги этериксе. Андан эсе бизге негер бол! — дегендиле.

— Айхай болайым. Джер-суу керюб, бир-эки суучукь урлаб кчайтыргча ким огчай дерикди!

Кёлджутар да быллагча кчошулуб, бешиси да бара барадыла да бир джыйылыб турган адамлагча тюрбейдиле.

— Не болганды, нек джыйылгчансыз?

— Джыйылыб а нек джыйылгчанбыз! Ма алайда ол кчаланы керемисиз?

— Керемисиз.

— Ол бизни ханыбызны кчаласыды. Аны ол мийик бу-

рууун көремисиз? Ма ол адам баш сюекледен этилгенди. Ханны кызы эрге барырга унамайды. Тилеб келгенге юч оюн береди да, — аны эталмагъанны ёлтюртеди да кыяды башкеслерине. Оюнларын а киши эталмайды. Кызы а бир ариу, сейрилик кызды да, ханлыкда эркиши кяалмай кырылыб барадыла. Энди ол кызы айтырыкь оюнланы етерча, бир тулпар джаш кяйдан табайыкь деб, аны оноуун эте турабыз! — дегендиле джыйылыб турган адамла.

— Алай эсе, бизни негерибиз сизге керекли джаш болур, эшта. Келчигиз, бизни ханыгъызга элтигиз! — дегенди ол адам.

— Асыры джаш адамчыкь керюне шойду да! — дегендиле адамла, алай болса да ханнга алыб баргъандыла.

— Биринчи оюн, — дегенди хан, — бюгече огъуна кыркь гаммешни этин ашаб бошарга керексиз.

— Ол а сёмюдю, келтиригиз! — деб, джарашыб олтургъандыла кюнакъла. Кыркь гаммешни этин бишириб келиб алларына салгъандыла кюнакъбайла. Этлени ташыб бошаб, шапала ары чыкьганлай, Кёлджутар этлени барын да лыкь деб джуханды да сирелгенди, кяалган негерле бары да ачлай кяалгъандыла.

— Ой, сен бизге оюнну уллусун кергюздюнг да! — деб, шапатаны чакьыртыб: — Энтда бир-эки гаммешни этин бишириб келтиригиз ансы, биз чыртданда наджырамагъанбыз! — дегендиле.

Бу хапар хан бла кызына да джетгенди. Кызы ачыуланганды, алай болса да дагыда эки гаммешни этин биширтиб ийгенди. Аланы джарашыб бары да рахат ашаб тойгъандыла.

Экинчи кюнюнде хан, аланы чакьыртыб, айтханды:

— Кызымы экинчи оюну алайды: эки кюнлюк джолга барыб, андан бери чабышыб, бизни джюрюк чабыучубузну озала эсегиз, — ма кюру олду этеригиз.

— Хайыр, хазырланайыкь.

Сакькуулакь джерге джатыб тынгылагъанды да ханны кызы бла джюрюгю ушакь эте турганларын эшитгенди: «Сакь бол, артха кяалсанг, эшитмедим деме, ансы санга да артха кяалганлагъа этиучюму этерикме. Артха кяалган кибик этиб, кёзюнден ташага джанла да берю бол да чаб, андан арысанг, кяаблан бол да чаб, алай да арысанг, кюш бол да уч. Кёзюнден тас болсанг, сен артха кяалганса дер да ол сериуюн чабар, сен а алга джетерсе!».

Аланы алай тукьум шыбырдашханларын эшитиб, Сакькуулакь барын да негерлерине айтханды. Аллынга бир деб бир джан джиберме деб, Джелаякьны иги бегитгендиле.

Ханны кызыны джюрюю обур болганды. Обур бла Джелаякъ эки кюнлюк джолгъа баргандыла. Ызларына айланыб чабыб тебregenлейлерине, бир кесекчикден обур, ах-ох этиб, арыб башлагъанма деб, артха къала тебregenди...

Джелаякъ, хы, къалай да мен аны озалмаймы къаллыкъ-ма деб, уллу кёллю болуб, солургъа олтурганды. Сора джукълагъанды да къалганды. Бир заманда уяныб къараса, кюн төппеден аууб бара. «Уй!» — деб, секириб туруб, окъча атылганды. Бираздан къараса, бир мазаллы кёк бёрю къарамкъарамдан аууб бара. Шыб деб, Джелаякъ аны джетиб, озуб кетгенди. Бираздан, къайда, нөгери ми бир кесек сакълайым деб, алай джол джанына олтурганды. Сакълай-сакълай турганды, алай а чырта бёрю келиб кёрмегенди. Бир заманда къараса, бир мазаллы къолан аслан къарамладан аууб бара. Бу да секириб туруб эрлай асланны ызындан джетгенлейине, шуу деб къанат таууш этиб, бир къуш учуб тебregenди эл таба. Сакъкулакъны айтханлары эсине тюшюб, Джелаякъ чабыб эрлай элге келгенди.

— Энтда хорладыгъыз! — деб, хан бла кызы ючюнчю оюнну айтхандыла: темир юйде тангнга дери туругъа.

— Хайыр! — деб, была къаууму да ала айтхан бир темир юйге барыб кириб, джарашыб олтурушхандыла. Была да эригиб, джукъларгъа тырмы тарта башлаб, бу иссилик, бу тылпыусузлукъ неди деб, къарасала, темир юйню төгерегине отун къаланыб, от салыныб, юйню къабыргъалары кызыгъандан кызыб келе тура.

— Ы-хы, былаймыды сизни оюн ойнай билиуюгюз! — деб, Кёлджутар, гитче терезчикни тешикчигине ауузун тиреб, уф деб суу шоркъаланы джибергенди да олсагъатдан барын да джукълатханды. Кеслери да тангнга дери рахат джукълагъандыла.

Эртденбласында быланы кюйген сюеклерин тышына атырайыкъ деб, хан бла кызы келселе, была рахат джукъудан джангы уяна айлана, тышында уа болгъан — суу ырхыланы ызлары. Хан бла кызы сейир-тамаша болгъандыла.

— Энди сёзюбюз — сёздю, была бизни хорладыла, сени мынга бермей амалым джокъду, — дегенди хан кызына. Алабашха кызын да, кёб мал-мюлк да, малына, джумушуна къараргъа адамла да бергенди. Барын да келиуан этиб ашырганды.

Барын да алыб, ызларына келе келселе, Кёлджутар, Джелаякъ, Сакъкулакъ да — хар ким ол тюбеген джерлеринде саламлашыб, айырылыб баргандыла.

Ол биягъы кёпюрге, ол адам тюбеген джерге джетгенлеринде уа, ол адам алай айтханды:

— Энди, джаш, мен да сенден айырылып джериме джетдим. Ма бу келтирген затларыбызны, бир деб бир затны кёймай, бютеу барын теппе-тенг этерикбиз, къызны да эки тенг этерикбиз!

Джаш да, ол адам да тюшедиле арбадан. Къызны да тюшюредиле.

— Тут кёолундан! — деб, ол адам джашха къызны бир кёолундан тутдурады, кеси да бир кёолундан тутады. Сора ол адам, бир мазаллы бычакъны алыб, керилиб бычакъны къызгъа былай силдегенлейине, къоркзуб, джаш да, къыз да ачы къычырадыла. Къыз ичин тартыб алай ачы къычыргъанлайына, джыйырылгъанына, ауузундан чартлаб бир джылан чыккыгъанды. Ол адам эрлай сермеб джыланны башын эзгенди. Къызны эки тенг кесерге деб, дагъыда бир керилиб сермегенлейине, къыз къычырыб джыйырылгъанлай, дагъыда ауузундан бир джылан чартлаб чыккыгъанды. Ол адам аны да туурагъанды. Ючюнчю кере да алай этгенди да, ючюнчю джыланны да эзгенди. Сора джашха алай айтханды:

— Ы-хы, мынга дуняны къырдырыб тургъанла ма была эдиде! Энди бу таза болду, къоркма да рахат джаша. Манга уа бир зат да керек тюлдю. Мал-мюлк да сени болсунала. Сау бол! Ол адам, борчуму бермей ёлюб кетгенди деб, мени къабырымы къаза тура эди. Сен а атанг сатыугъа берген бютеу ачхачыгъынгы бериб, мени къабырымы чачдырмай тыйдынг. Сени ол игилигинги къайтаргъынчы деб сау болуб, аны ючюн аллынга чыгъыб, биргенге айланганма. Энди уа борчумдан да къутулдум, заманым да тауусулду. Иги джолгъа! — деб, олсагъатдан джерге аууб, думп болуб къалгъанды. Джаш да, ханны къызын да, малны, мюлкню да алыб, юйюне келгенди. Атасы-анасы да бек къууангандыла. Бары да сау-эсен джашаб къалгъандыла.

Тюш

Эртде-эртде бир къатынны сынгар бир джангыз джашы болгъанды. Ол джаш бир кече тюш кёргенди. Эртденбла уянганында, анасына алай айтханды:

— Анам, мен бюгече бир сейир тюш кёрдюм!..

— Да айт, кѳрген эсенг, — дегенди анасы.

— Анам, «хайыр болсун!» — демединг тюшюме! — деб, джаш анасына ѳпкелегенди, юйден абрек кетгенди.

Барыб-барыб бир ханны джерине джетгенди. Анда айлана тургъанды да, джашны ханны адамлары кѳрюб, бир джаш хамаи сени джерингде айланыб турады, деб ханнга тил этгендиле.

— Хы-ы, мени джерим хамаи тебленнген этиученди, сора ол теблеб айланады биченликлени, баччаланы. Бары да аны хатасыды. Тутуб элтигиз да зынданнга атыгъыз! — деб буюргъанды хан.

Ханны адамлары барыб джашны тутхандыла, элтиб зындан тюргеге атхандыла. Ала уа джашны тюргеге алыб баргъан заманда, элтгенлерин, терезеден къараб, ханны кызы кѳргенди.

Кѳргенди да бек сейирсингенди. Сора ханны адамлары кетгенлеринде, кызы салыб тюргеге баргъанды. Барыб, тюремчиге:

— Сен бу джашны меннге бер да къой, бергенинги уа чыртданда кишиге айтма! Сорсала, буюрулгъаныча этген эдим, де да къой! — дегенди. Тюремчи да ханны кызына огъай деялмагъанды, бергенди. Кызы, джашны биргесине къалагъа миндириб кетиб, анда аны кесине бир бѳлме бериб букъдургъанды.

Алай бла, джаш анда, къалада, кишиге кѳрюнмей тургъанды талай заманны.

Бир кюн а ханнга патчадан чабчыла келгендиле. Патча ханнга алай айтдыргъанды:

— Хан акъллы хан эсе, ханлыкъ этиб турургъа да сюе эсе, мени эки джашым барды да, аланы къайсы иги, къайсы къолайсыз болгъанын билсин. Билалмаса уа, ханлыгъын сыйырылкъма. Аллай бирни билмеген хан, хан болуб кимни онгдурлукъду!

Патчахны адамларыны биргелерине ол джашчыкъла да, патчахны джашчыкълары, келгендиле.

Хан кѳб сагъыш этгенди. Алай а ма бу джаш иги, бу джаш къолайсыз деб айырыб джукъ таныялмагъанды. Адамларын, кенгешчилерин джыйгъанды. Ала да сынаб къарайдыла джашчыкълагъа, алай а аман-иги деб киши джукъ тюзеталмагъанды. Сора ханны адамлары алайгъа чакъырмагъан, сормагъан киши къалмагъанды — бир деб бир адамны къалдырмай чакъырыб соргъандыла.

— Былайгъа келмеген ким къалгъанды энди? — дегенди хан.

— Да джангыз сени кызынг кялганды, — дегендиле.
— Аны да бери келтиригиз! — деб буюрганды хан. Хан-ны кызын да чакыргандыла. Анга да патчахны буйругъун айтхандыла.

Кыыз да сынаб кяраганды джашчыкялагъа, алай а алай-былай дерча башхалыкъ таныялмаганды. Не дерге билалмаганында:

— Мен бир кесек сагъыш этиб келейим! — дегенди кыыз.

— Эт сагъыш, эт! — дегенди хан.

Кыыз барыб ол джашха хапар айтханды. «Халкъ джый-ылыб, эки джашны кяйсы иги, кяйсы аманды, билалмайдыла!» — дегенди.

— Ол а иш тюлдю, — дегенди джаш. — Джашланы кюнакъ юйге салсынла да, ашатыб-ичириб, джатдырсынла, джукълатсынла. Джукълагъан заманларында барыб, кяалай джукълагъанларына кяарасынла. Иги джаш, сол кюлун бутуну юсюне салыб, онг кюлун онг джаягына салыб туруп. Ол аман джаш а, кюлларын эки тобугъуну ортасына салыб, алай джукълаб туруп.

Кяайтыб келиб, кыыз ол джаш айтханча айтханды ата-сына.

Кызыны ол джууабын хан да патчахха айтдырыб ийгенди.

— Тюз билдигиз! — дегенди патчах.

Патчах ханнга дагъыда эки ат ийгенди, «бу эки атны кяйсы игиди, кяйсы аманды, аны билсин хан!» — деб.

Хан быягъылай миллетин джыйганды. Бары да кяадалыб кяарайдыла, сынайдыла, сымарлайдыла, тегереклерине айланадыла. Алай а эки ат да тамам да бирчала, бу аллай, бу быллай деб, киши джукъ айырыб таныялмайды.

— Энди бери келмеген ким кяалды? — дегенди хан.

— Джангыз сени кызынг кялганды! — дегендиле адамлары.

— Чакырыгъыз аны да!

Чакырыб, анга да патчахны буйругъун айтхандыла. Сора ол да кяараб кюрешеди, кяалгъанла кяарагъан кибиб, алай а ол да алай-былай дерча джукъ билалмайды. Болмаганында:

— Мен бир кесек сагъыш этиб келейим! — дегенди кыыз.

— Эт сагъыш, эт! — дегенди хан.

Кыыз быягъылай, ол букъдургъан джашына барыб, хапарны айтханды, атланы хапарларын.

— Ол а иш тюлдю, — дегенди джаш. — Ол атланы баугъа джыйсынла, аш-суу берсинле да бир айны чыртда эшик-

ге иймей турсунла. Айынчы кюнлеринде джюгенлерин алынла да эки атны да эшикге кыыстасынла да кьойсунла. Ол эригиб тургъанлары бла, атла ашхы чабышыб ойнарла, сора ол иги ат кеси келиб орнуна джарашыб кьалыр, осал ат а кьылыкь этер, кесин тутдурмазгъа кюрешир...

Къыз, къаладан тюшюб, джаш айтханча айтады. Айтханыча этедиле да, бир ат, сыртда чабышыб, ойнаб эригиб, кеси келиб гаптешине джарашыб къалады. Бир атны уа джыялмай, кюрешиб айланадыла атчыла, чабышыб, сюрюб.

— Бу атынг — асыл, бу атынг — осал! — деб къайтардыла патчахха атларын.

Дагъыда бир талай замандан патчах ханнга эки кьаргъаны ийгенди, къайсы джашды, къайсы кьартды, билиб ийсин, деб.

Хан бягъынлай джамагъатын джыйгъанды. Халкъ бары да кьаргъалагъа сынаб, сымарлаб, тинтиб, кьараб кюрешгендиле, алай а былай деб джукъ тюзеталмагъандыла. Экиси да теппа-тенгле, бир гаккыдан чыкьгъанча, бирча кьаргъала, хар затлары да бирчала.

— Бери келмеген киши къалдымы? — деб адамланы джокълагъанды хан.

— Джангыз сени кьызынг къалгъанды келмеген! — дегендиле. Хан аны да чакьыртханды. Къызы къаладан тюшюб келгенди. Ол да кьаргъалагъа кьарайды, сынады, сымарлайды, алай а ол да джукъ тюзеталмайды: Сора:

— Мен бир кесек сагъыш этиб келейим! — дейди.

— Бар, эт, нелляй бир сюйсенг да...

Барыб къыз бягъынлай джашха кьаргъаланы хапарларын айтады — къайсы кьаргъа кьарт, къайсы кьаргъа джашды, дуня кьараб, киши тюзеталмайдыла, деб.

— Ол а иш тюлдю! — дегенди джаш. — Кьаргъаланы аякъларындан узун-узун халылагъа тагъыб бошласынла! Сууукъда кьаргъала чалманнга кьонарла, кьарт кьаргъа сыртын сууукъгъа буруб кьонар, джаш кьаргъа уа сууукъ ургъан джанына аллын буруб кьонар!

Къайтыб келиб, къыз джаш айтханча айтханды. Кьаргъаланы алай этиб, кьартын, джашын билиб къайтаргъандыла.

Хан сейирсингенди кьызыны акъылына. Сора:

— Къызым, сен ол айтхан затларынгы къалай акъылынга джыйыб айта билдинг? Кесингми билалдынг, огъесе санга бир болушхан-затмы болду? — деб.

— Да, атам, аны уа ол сен тюргеге атдыргъан джаш юретиб айтдыргъан эди, — дегенди къыз.

— Тоба-тоба, аны анга сорургъа уа сен къалай билген эдинг да?

— Да ол кесине базмаса, сормай-ормай сени джерингдем айланлыкъ эди! Аны залимлигин андан билген эдим. Тюрмеге алыб бара уа, «мен теблемегенме джеринги, адам джер теблебми кюрешеди, аягъым басхан төрт къарыш джерди да, аны ючюн тюрмеге атмагъыз, кектюн айланалмагъанма!» — деб джыламай, джалбармай, сыйы бла, ариу бара тура эди да, акъыллылыгъын андан билген эдим, — дегенди къыз.

— Экинг да менден акъыллы. Ол мени кюеуюм болургъа тыйыншлыды! Къайдады джаш? — дегенди хан.

— Да аны тюрмеде тутхан ханнга сый тюлдю деб, къалагъа кечюртгенме, — дегенди къызы.

— Иги этгенсе, мени патчахны зорлукъ чурумларындан ол къутхарды, мен анга береме сени! — деб, хан джашны чакъыртханды. Къызын берирге айтыб, болджал салгъанды, той-оюн этгендиле.

Джашны хапары патчахха джетгенди. Патчах ханны да, джашны да чакъыртханды. Сора патчах джашха алай айтханды:

— Джаш, — дегенди, — хар кюн сайын кекден эки сейир къочхар тюшедиле, сора ала бир-бири бла туююшюб башлайдыла, бир-бирлерин уруб, къара халек этиб, алай туююшедиле. Къаннга боялыб. Ала мени джерими теблеб, халек этиб барадыла. Сен алагъа бир мадар табаллыкъмыса?

— Къайдадыла бусагъатда къочхарла?

— Анда, майна ол кез туурада кючден керюннген дупурну ары джанындадыла.

— Сора мен алагъа барыб, бир тюбеб келейим! — деб, джаш кетеди. Барады. Барса уа, аллайгъа барсын: эки къочхар, мазаллы затла, туююше тура. Бир-бири башларын къанатыб, артларына ыхтырыла да бир-бирлерине мыллык ата, чабышыб келе да бир-бирлерин ура, союша.

Къараб алай кергенлей, джаш салыб къочхарланы къатларына келиб, салам бергенди:

— Салам гъалейкум! — деб, адамлагъача салам бергенди.

Къочхарла да, туююшгенлерин къоюб, джашны саламын алгъандыла.

— Ашхы джанла, былай нек этесиз? Не къыйынлыгъыгъыз барды? Бир уллу чурумугъуз болмай, былай этерик тюлд эдигиз! — дегенди джаш къочхарлагъа. Ол алай соргъанында, бир къочхар алай айтады:

— Анда, биз тургъан джерде, биз дау болгъан тышырыу

мени тышырыуум эди. Энди уа бу: «Огъай, сеники тюлдю, меникиди!» — деб, алай айтады. Ол а меникиди. Дауубуз олду!

— Алгъын къайсыгъызныкъы эди? — деб къайтарыб со- рады джаш.

— Алгъын меники эди! — дейди быягъы къочхар, ол абаданыракъ.

— Энтда сеникиди ол! — дегенди джаш. — Бир кюн аны- къы, бир кюн мунукъу бола тургъан адет джокъду, аллай адетни чыгъарыргъа кюрешген да кеси кюерикди ол къау- гъаланы отунда. Сеники уа, — дегенди бирси къочхаргъа, — анда хур къызладады, сени былай санга джаулукъ излеген- ле джангылтадыла, ары хур къызлагъа барсанг, анда таба- рыкъса санга буюрулгъанны. Буюрулгъаннга барыргъа ке- рексе!

— Ай ашхы адам, санга бир уллу ашхылыкъ джетсин! Эндиге дери, бизни туююшгенибизни-джагъалашханыбызны кёре тургъанлай, бизге бир адам ма былай, сенича, айтыб ангылатмагъанды. Не боллукъ эди айтсала, бизни бир-бири- бизге былай сойдурмай! — деб, къочхарла, кёлтюрюлюб, эр- лай къушла болуб, думп болуб кетгендиле.

Джаш ызына къайтханды. Ол кюнден сора къочхарла келмей къалгъандыла. Джашны болумун кеси былай кёрге- нинде, патчах да анга къызымы береме дегенди.

— Да къалай бересе сен анга къызынгы! Бу мени кюеу- юмдю, мен мынга къызымы бергенме! — дегенди хан.

— Огъай, ол мени кюеуюм болургъа керекди! — деб пат- чах айтханды, «мени кюеуюмдю!» — деб хан айтханды. Эки- си бир-бирлерине кёлкъалды болгъандыла. Алай бош-зат тюл, аскер джыйыб, къазауат этебиз, деб тебрегендиле.

— Къююгъуз, сиз къазауат этмегиз, къан төкмегиз, айры да болмагъыз, мени эки тышырыугъа къарар кибиб бир бо- лумум баргъа санайма кесими! — дегенди джаш.

Патчах бла хан да алайгъа келишедиле. Экиси да бирге экисини араларында бир уллу, сейир къала ишлеб, эки къыз- ны да, джашны да анга саладыла. Андан сора арада даула, чурумла да тохтаб, бары да рахат джашаб турадыла.

Тура туруб бир талай замандан ол эки тышырыу эки са- бий табадыла. Бир кюн ол джаш, алай таяныб, кёкюрегине миниб ойнай тургъан сабийчиклеге къараб туруб, ышаргъан этгенди. — Нек ышараса? Не затыбызны кёрдюнг? — деб сорадыла тышырыула.

— Бош алай, кесим, — дейди джаш.

— Огъай, сен бизге ышараса, бизни хыликке эте болур-

са, алай тюл эсе, бизге да айт! — деб кьадаладыла ала. Ёп-келеб, кеслерин буршу, чыгъанакъ этедиле.

— Эм алгъа чурумуму билигиз да сора алай буршуланыгъыз! — дейди джаш. — Юйде, анамы кьолунда заманымда, тюш кьрген эдим: тюшюмде эки джанымда ай бла кюн джана, кькюрегимде эки джудуз ойнай тура эдиле. Анама «тюш кьргенме» дегенимде, «хайыр болсун!» — дегеген эди да, аны ючюн ёбкелеб кетген эдим. Ол тюш бюгююме кьрюннген болур эди деб, ма аны ючюн ышардым.

— Ананг энди кьайдады да? Анангы кеси сагъышына кетиб, алай этгени сени джанынга тийиб, санга джолгъа чыгъаргъа чурум болургъа буюрулгъан болур эди! — дегендиле тышырыула. — Джашы сау джашаб, анасы андан башха, кеси джашагъан — анга, санга, бизге да сый тюдю, мусхамлыкъды. Барыб таб да бери ал да кел, алайсыз боллукъ тюдю! — дегендиле тышырыула. — Тюшюнгю да ананга алгъа айтыргъа керек эдинг!

Джаш барыб анасын алыб келгенди.

Бары да бирге тынч-рахат джашаб кьалгъандыла.

Аны кьрмегенибиз кибики чарпыу кьрмей кьалайыкъ.

БАШЛАРЫ

Биринчи бѐлюм. <i>Къартла айтычу хатарладан</i> . . .	3
Экинчи бѐлюм. <i>Хатарла</i>	129
Ючюнчю бѐлюм. <i>Ингурги оюмланы хуртаклары</i> . . .	132
Тѐртюнчю бѐлюм. <i>Халкъ джомакъладан</i>	145

САЛПАГАРОВА КУЛИНА АБУЛКЕРИМОВНА

ПОСТИЖЕНИЕ

Рассказы, сказки

На карачаевском языке

Редактор | А. И. Кубанов |

Художник *Л. И. Сиряк*

Художественный редактор *М. М. Папшюва*

Технический редактор *М. М. Дышекова*

Корректор *Н. С. Салпагарова*

ИБ № 2846.

Сдано в набор 01.07.93.

Подписано к печати 25.11.93.

Формат 60x84 /₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура «Школьная». Печать высокая.

Усл. п. л. 10,2. Усл. кр. отт. 10,7. Уч.-изд. л. 10,3.

Тираж 2 000. Заказ № 2723. С 25.

Карачаево-Черкесское
республиканское книжное издательство
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати.
Карачаево-Черкесское полиграфобъединение
357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47.